

Ўзбекистон
Республикаси
Қишлоқ ва сув
хўжалиги вазирлиги

Бирлашган Миллатлар
Ташкилотининг
Ўзбекистондаги
Тараққиёт дастури

MASHAV

Исроил Тараққиёт
ва ҳамкорлик
бўйича МАШАВ
миллий агентлиги

ЎЗБЕКИСТОНДА ЧОРВАЧИЛИК

БУГУНГИ ҲОЛАТ, МУАММОЛАР ВА ТАРАҚҚИЁТ ИСТИҚБОЛЛАРИ

АГРАР СЕКТОРНИ РИВОЖЛАНТИРИШ
ТЕНДЕНЦИЯЛАРИ НУҚТАИ НАЗАРИДАН ТАҲЛИЛ

Ўзбекистон
Республикаси
Қишлоқ ва сув
хўжалиги вазирлиги

Бирлашган Миллатлар
Ташкилотининг
Ўзбекистондаги
Тараққиёт дастури

Исроил Тараққиёт
ва ҳамкорлик
бўйича МАШАВ
миллий агентлиги

ЎЗБЕКИСТОНДА ЧОРВАЧИЛИК:

БУГУНГИ ҲОЛАТ, МУАММОЛАР
ВА ТАРАҚҚИЁТ ИСТИҚБОЛЛАРИ

АГРАР СЕКТОРНИ РИВОЖЛАНТИРИШ
ТЕНДЕНЦИЯЛАРИ НУҚТАИ НАЗАРИДАН ТАҲЛИЛ

“Насаф” нашриёти
2010

Б.Б.К. 65.9 (5 ўз) 32.2

Л 50

УБК 333 76

626 (082)

4-38.

ЎЗБЕКИСТОНДА ЧОРВАЧИЛИК:

бугунги ҳолат, муаммолар ва тараққиёт истиқболлари.

Аграр секторни ривожлантириш тенденциялари нуктаи назаридан таҳлил.

Тошкент, 2010.

Тадқиқот БМТнинг Ўзбекистондаги Тараққиёт дастурининг “Ўзбекистонда чорвачиликни барқарор ривожлантиришни қўллаб-қувватлаш” лойиҳаси доирасида Иқтисодий Тараққиётга қўмаклашиш маркази (Тошкент) ва Исроил Тараққиёт ва ҳамкорлик бўйича МАШАВ миллий агентлиги билан ҳамкорликда амалга оширилди. “TANLIL” ижтимоий тадқиқотлар маркази (Тошкент) томонидан фермер ва деҳқон хўжаликлари вакиллари ўртасида ижтимоий сўров ўтказилди.

Муаллифлар жамоаси:

Ю.Б.Юсупов, Иқтисодий Тараққиётга қўмаклашиш маркази директори;

Ц.Лерман, қишлоқ хўжалиги иқтисодиёти ва бошқаруви профессори, Қуддус Яхудий университети, Исроил;

А.С.Чертовикский, Тошкент ирригация ва мелиорация институтининг ер кадастри ва ердан фойдаланиш факультети, и.ф.д., профессор;

О.М.Акбаров, Ердан Фойдаланишни Ривожлантириш Марказининг директори, Тошкент ирригация ва мелиорация институти (ТИИМ)

Муаллифлар:

А.Хўжабековга – тадқиқотни ўтказишни ташкил этгани, маслаҳатлари ва китоб мазмуни бўйича шарҳлари учун;

Я.Асминкинга – фермер ва деҳқон хўжаликлари вакиллари ўртасида ўтказилган сўровни ташкил этгани учун миннатдорлик билдиради.

Рецензентлар:

Ўзбекистон Республикаси Қишлоқ ва сув хўжалиги вазирлиги ИИЧМ Ўзбекистон чорвачилик илмий-тадқиқот институти директори, қишлоқ хўжалиги фанлари доктори, профессор М.Аширов;

Ўзбекистон Республикаси Молия вазирлиги агросаноат мажмуини молиявий бошқариш бош бошқармаси бошлиғининг ўринбосари Т. Мирзаев;

Ўзбекистон бозор ислохотлари илмий-тадқиқот институти директори, иқтисодиёт фанлари доктори Н.Хушматов.

Муаллифларнинг ушбу нашрда билдирилган фикрлари БМТ

Тараққиёт дастурининг расмий нуктаи назарини акс эттирмаслиги мумкин.

©БМТ Тараққиёт дастури, Ўзбекистон 2010,

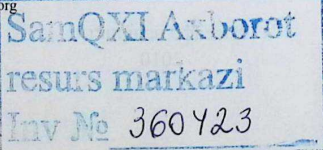
100029, Тошкент ш., Т. Шевченко кўчаси, 4

Тел: (998 71) 120 34 50; факс: (998 71) 120 34 85

E-mail: registry.uz@undp.org

Веб-сайт: www.undp.uz

ISBN 978-9943-18-080-2

© “Насаф” нашриёти 2010.

ТАБРИК СЎЗИ

Аҳолини озиқ-овқат билан таъминлашда оксилга бой маҳсулотлар, жумладан, гўшт ва сут маҳсулотлари катта аҳамиятга эга.

Ўзбекистонда чорвачилик кишлоқ хўжалигининг етакчи соҳаларидан бири бўлиб, аҳолини асосий озиқ-овқат маҳсулотлари билан таъминлашда алоҳида ўринга эга. Ушбу тармоқнинг кишлоқ хўжалиги ялпи маҳсулотлари ишлаб чиқаришдаги улуши 46,3 фоизни ташкил этади.

Тармоқнинг республика иқтисодиёти ва аҳолини озиқ-овқат билан таъминлашдаги муҳим аҳамиятини инобатга олган ҳолда, соҳани ривожлантириш ва мавжуд имкониятлардан кенг фойдаланишга қаратилган “Ўзбекистонда чорвачиликни барқарор ривожлантиришни қўллаб-қувватлаш” лойиҳаси амалга оширилмоқда. Ўзбекистон Республикаси Кишлоқ ва сув хўжалиги вазирлиги, Бирлашган Миллатлар Ташкилоти Тараққиёт дастури (БМТТД) ва Исроил давлатининг Ташқи ишлар вазирлиги ҳузуридаги Исроил Тараққиёт ва ҳамкорлик бўйича МАШАВ миллий агентлиги ҳамкорлигида амалга оширилаётган мазкур лойиҳадан қўзланган асосий мақсад чорвачилик соҳасида амалга оширилаётган ислохотларни ўрганиш, соҳада мавжуд муаммоларни ҳал этиш бўйича таклифлар ишлаб чиқиш, ривожланган хорижий давлатларнинг илғор тажрибасини жорий этиш ҳамда соҳани барқарор ривожлантириш стратегиясини аниқлашга кўмак беришдан иборат.

Лойиҳа доирасида тайёрланган ушбу нашрда истиклол йилларида олиб борилаётган изчил ислохот босқичлари ва чорвачилик маҳсулотларини ишлаб чиқариш жараёни таҳлил қилинган.

Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2006 йил 23 мартда қабул қилинган “Шахсий ёрдамчи, деҳқон ва фермер хўжаликларида чорва молларини кўпайтиришни рағбатлантириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги 308-сонли ва 2008 йил 21 апрелдаги “Шахсий ёрдамчи, деҳқон ва фермер хўжаликларида чорва моллари кўпайтиришни рағбатлантиришни кучайтириш ҳамда чорвачилик маҳсулотларини ишлаб чиқаришни кенгайтириш борасидаги қўшимча чора-тадбирлар тўғрисида”ги 842-қарорларига асосан яқин беш йилда мамлакатимизда чорвачиликни ривожлантириш стратегияси ҳамда амалга оширилаётган ишлар ва соҳада яратилаётган имкониятлар қўламини янада ошади.

Фурсатдан фойдаланиб мазкур лойиҳани амалга ошириш ҳамда ушбу нашрни чоп этишда кўрсатган амалий ёрдамин учун БМТТД, Исроил Тараққиёт ва ҳамкорлик бўйича МАШАВ миллий агентлигига миннатдорлик билдираман.

Умид қиламанки, ушбу нашрдан ўзингиз учун кўплаб фойдали маълумот, билим ва маслаҳатлар оласиз.

Чорвачилик соҳасини ривожлантириш борасида амалга ошираётган хайрли ишларингизда муваффақиятлар тилайман.

Мухиддин Эсанов,

Ўзбекистон Республикаси Кишлоқ ва сув
хўжалиги вазирининг биринчи ўринбосари

ТАБРИК СЎЗИ

Хурматли китобхон!

Асрлар давомида чорвачилик соҳаси Ўрта Осиё халқларининг иқтисодий ва ижтимоий ҳаётида муҳим ўрин тутган. Иқтисодиётнинг ўтиш даврида кўплаб тармоқларда ишлаб чиқариш ҳажми камайиб, одамларнинг кўшимча даромад олиш имкониятлари чекланган мураккаб йилларда ушбу соҳа қишлоқ жойларда аҳоли фаровонлиги даражасини барқарор сақлаб туришга салмоқли ҳисса қўшди. Чорвачилик қишлоқ аҳолиси учун озиқ-овқат ва даромад олишнинг муҳим манбаига айланди. Бозор иқтисодиёти механизмлари фаоллашиб, озиқ-овқатга талаб ортиб бораётган ушбу кунда мазкур соҳа самарадорлигини ва рақобатдошлигини янада ошириш вазифаси муҳим аҳамият касб этади. Шу мақсадда Ўзбекистондаги БМТД қишлоқ жойлардаги турмуш даражасини юксалтириш учун ҳам деҳқон, ҳам фермер хўжаликларини ривожлантиришни қўллаб-қувватламоқда. Бу Ўзбекистоннинг 2015 йилга қадар Турмуш даражасини яхшилаш бўйича Мингйиллик Тараққиёт Мақсади сари қўйилган муҳим қадамдир.

“Ўзбекистонда чорвачилик: бугунги ҳолат, муаммолар ва тараққиёт истикболлари” деб номланган ушбу нашр Ўзбекистон Республикаси Қишлоқ ва сув хўжалиги вазирлиги, Ўзбекистондаги Бирлашган Миллатлар Ташкилоти Тараққиёт Дастури ҳамда Исроил Халқаро тараққиёт ва ҳамкорлик бўйича МАШАВ миллий агентлигининг ҳамкорликдаги маҳсулидир. Унда чорвачиликнинг ривожланишидаги муаммолар ҳамда соҳанинг маҳсулдорлигини ошириш имкониятларини чеклайдиган омилларга эътибор қаратилган. Хусусан, чорвачилик фермалари, озука экин майдонлари кўрсаткичлари, қишлоқ хўжалик ишлаб чиқарувчиларига хизмат кўрсатиш инфратузилмалари билан боғлиқ омилларнинг соҳа самарадорлигига таъсири батафсил ўрганиб чиқилган.

Мазкур нашр китобхонлар ҳамда ташкилотларга ҳозирги кунда Ўзбекистонда чорвачилик соҳасининг ривожланиши ҳақида фойдали маълумот бериб, у чорвачиликни барқарор ривожлантириш учун зарур шарт-шароитлар яратиш орқали қишлоқ жойларининг ривожланиши ҳамда қишлоқ аҳолиси фаровонлигини оширишга қаратилган мутасадди ташкилотлар раҳбарлари ҳамда чорвадор мутахассислар ўртасидаги мулоқотларни давом эттиришда кўмаклашади, деб умид қиламан.

Анита Нироди

БМТ Тараққиёт дастурининг Ўзбекистон
Республикасидаги доимий вакили

ТАБРИК СЎЗИ

Исроилнинг МАШАВ агентлиги 1958 йилда ташкил этилганидан буён тараққиётга доир халқаро сўй-ҳаракатлар диққат марказида бўлган масалаларни ҳал этиш билан шуғулланиб келади. МАШАВнинг қишлоқ хўжалигини юксалтириш борасидаги ёндашуви тараққиётга оид муаммоларни ҳал этиш мақсадида синовдан ўтган ва ишончли ечимларни, илмий ишланма, замонавий технологиялар ва кенг қўламли тажрибани амалда қўллашга асосланган.

Чорвачилик Ўзбекистоннинг нафақат қишлоқ хўжалиги соҳасида, балки бутун иқтисодиётида муҳим ўрин тутadi. Ушбу тармоқнинг республика миқёсида, шунингдек, «Ўзбекистонда чорвачилик соҳасининг барқарор ривожланишини қўллаб-қувватлаш» лойиҳаси доирасида ўтказилган чуқур таҳлили асосида 2007 йилнинг ноябрь ойида Қишлоқ ва сув хўжалиги вазирлиги БМТ Тараққиёт дастури (БМТТД) ва МАШАВ ўртасида мамлакатда чорвачиликнинг барқарор тараққиётини таъминлаш учун маҳаллий салоҳиятни янада мустаҳкамлашга қаратилган ҳамкорлик битими имзоланган эди. МАШАВ Ўзбекистонда чорвачилик соҳасини такомиллаштиришга содиқлигини мамнуният билан яна бир бор таъкидлайди, албатта, Исроил янги технологияларини, касбга ўқитиш дастурларини етказиб бериш қўшма лойиҳани муваффақиятли амалга оширишда муҳим ўрин тутadi.

Ўзбекистон, Исроил ва БМТТД муваффақиятли ҳамкорлигининг ёрқин мисолига айланган ушбу ноёб лойиҳа мамлакатда чорвачилик тармоғини барқарор ривожлантиришни давом эттириш ва аҳоли фаровонлигининг янада юксалишига хизмат қилиши, шубҳасиз. Шу ўринда СИНАДКО ва Исроил Қишлоқ хўжалиги вазирлигининг ушбу ва бошқа лойиҳаларни изчил қўллаб-қувватлаётганини ҳам қайд этмоқчиман.

Элчи Хайм ДИВОН

Исроил Давлати Ташқи ишлар
вазирлиги Бош директори муовини,

Исроил Тараққиёт ва ҳамкорлик бўйича
МАШАВ миллий агентлиги раиси

ТАБРИК СЎЗИ

Тошкентда ўз элчихонаси ва МАШАВ агентлиги ваколатхонасини очган Исроил давлати Ўзбекистоннинг чорвачилик тармоғини ривожлантириш борасидаги саъй-ҳаракатларини янада фаоллаштиришга қаратилган ушбу лойиҳада ҳамкор сифатида иштирок этаётганидан фахрланамиз. Ўзбекистонда чорвачиликни ривожлантиришга бағишланган ва исроиллик экспертлар фикр-мулоҳазаларини ўз ичига олган мазкур нашр ҳамкорлигимиз натижаларидандир. Бу ҳамкорлик Исроил ва Ўзбекистон мамлакатларимиз ўртасидаги икки томонлама муносабатлар, шунингдек, умуман инсон тараққиётига нечоғли алоҳида эътибор қаратаётганининг далилидир.

Элчи Хилель НЬЮМАН

Исроилнинг Ўзбекистон Республикасидаги
Фавқулодда ва Мухтор Элчиси

ҚИСҚАРТМА СЎЗЛАР РЎЙХАТИ

БМТТД – Бирлашган Миллатлар Ташкилотининг Тараққиёт дастури

ЯИМ – ялпи ички маҳсулот

ЯММ – ялпи миллий маҳсулот

МДХ – Мустақил Давлатлар Ҳамдўстлиги

РЎз – Ўзбекистон Республикаси

ОАВ – оммавий ахборот воситалари

ВМ – Вазирлар Маҳкамаси

ДСҚ – Давлат статистика қўмитаси

ҚСХВ – Ўзбекистон Республикаси Қишлоқ ва сув хўжалиги вазирлиги

ИДТ – ирригация-дренаж тизими

ИИЧМ – илмий ишлаб чиқариш маркази

Бр. – бирлик

Га – гектар

Л – литр

Кг – килограмм

Т – тонна

О.б. – озуқа бирлиги

■ МУНДАРИЖА

КИРИШ	9
1. ЎЗБЕКИСТОН ИҚТИСОДИЁТИ ҚИШЛОҚ ХЎЖАЛИГИ СЕКТОРИНИНГ ҚИСҚАЧА ШАРҲИ	
1.1. Аграр секторнинг мамлакат иқтисодиётидаги ўрни	11
1.2. Қишлоқ хўжалигининг ресурс базаси	13
1.3. Аграр сектор маҳсулотлари	15
1.4. Аграр хўжаликларнинг асосий тоифалари ва фаолият кўрсаткичларининг таққоси	20
1.5. Қишлоқ хўжалиги ҳудудий нуктаи назардан	21
1.6. Аграр ислохотлар: асосий босқич ва йўналишлар, дастлабки натижалар	29
2. АСОСИЙ ҚИШЛОҚ ХЎЖАЛИК ИШЛАБ ЧИҚАРУВЧИЛАРИ: ҚИСҚАЧА ТАЪРИФ	
2.1. Тадқиқот ўтказилган деҳқон ва фермер уй хўжаликлари тавсифи	36
2.2. Деҳқон хўжаликлари	40
2.3. Фермер хўжаликлари	45
3. ЎЗБЕКИСТОНДА ЧОРВАЧИЛИК ТАРМОҒИНИНГ БУГУНГИ ҲОЛАТИ ВА САМАРАДОРЛИК ОМИЛЛАРИ	
3.1. Чорвачиликнинг аҳволи	60
3.2. Чорвачилик хўжалигини тижоратлаштириш ҳажми ва даражаси	69
3.3. Озуқалардан фойдаланиш имконияти ва уларнинг сифати	79
3.4. Ветеринария хизматлари ва сунъий қочириш хизматларидан фойдаланиш ҳамда уларнинг сифати	92
3.5. Қишлоқ хўжалик техникаси билан таъминланиш даражаси	100
3.6. Инсон капиталини ривожлантириш даражаси	102
ХУЛОСА	104
ИЛОВА	111

Чорвачилик Ўзбекистон қишлоқ хўжалигининг илдам ривожланаётган соҳаларидан бири бўлиб, мамлакатда ишлаб чиқарилган қишлоқ хўжалик маҳсулотларининг 46,3 фоизи¹ унинг улушига тўғри келади. Тармоқнинг асосий хусусияти шундаки, чорвачилик маҳсулотларининг асосий қисми унчалик катта бўлмаган оилавий (деҳқон) хўжаликларида ишлаб чиқарилмоқда. Ушбу хўжаликлар эгаллаган майдоннинг ўртача ҳажми 0,15 гектарни ташкил этади. Деҳқон хўжаликларида чорвачилик маҳсулотларини ишлаб чиқариш катта ижтимоий аҳамиятга эга. Негаки, бу кўплаб оилалар учун даромад олиш ва истеъмолининг муҳим манбаи ҳисобланади. Бироқ, аксарият чорвачилик хўжаликларининг майдалиги² замонавий технологияларни қўллаш ва “қўламдорликдан тежаш” орқали ижобий самара олиш имкониятининг чекланишига сабаб бўлмоқда³. Бу эса тармоқ самарадорлиги кўрсаткичларининг пастлигида намоён бўлаётир.

Мамлакатда чорвачиликни ривожлантиришнинг бошқа муаммолари ҳам бор. Ушбу муаммоларнинг энг жиддийларидан бири озуқа етишмаслиги бўлиб, бу озуқа экинлари экиладиган майдонларнинг ҳаддан зиёд қисқариб кетгани билан боғлиқдир (1991 йилдан буён қорамол сони 45 фоизга кўпайганига⁴ қарамай, озуқа экин майдонлари 70 фоизга қисқарган). Қишлоқ ишлаб чиқарувчилари учун хизмат кўрсатиш инфратузилмасининг етарли даражада ривожланмагани ҳам долзарб муаммо ҳисобланади⁵.

Ўзбекистон Ҳукумати чорвачиликни барқарор ривожлантириш муҳимлиги ва мавжуд муаммолар ўткирлигини тушунган ҳолда, тармоқни ислоҳ қилиш борасида қатор чоралар кўрмоқда. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2006 йил 23 мартда қабул қилинган “Шахсий ёрдамчи, деҳқон ва фермер хўжаликларида чорва молларни кўпайтиришни рағбатлантириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги 308-Қарори ушбу жараёнда муҳим дастури амал бўлмоқда.

Ушбу нашр БМТ Тараққиёт дастурининг “Ўзбекистонда чорвачиликни барқарор ривожлантиришни қўллаб-қувватлаш” дастурини тайёрлаш босқичи доирасида бажарилган таҳлилий ишлар самарасидир. Нашрни чоп этишдан қўзланган мақсад мамлакат чорвачилигининг бугунги аҳволи, уни ривожлантириш йўналишлари ва бу борадаги асосий муаммоларни кўрсатиб беришдан иборат. Бунда тармоқ аҳволи ва уни ривожлантириш масалалари қуйидагилар ҳисобга олинган ҳолда таҳлил этилган:

а) аграр секторни ривожлантириш йўналишлари, хусусиятлари ва муаммолари. Негаки, бусиз аграр секторнинг кўплаб хусусиятлари ва муаммоларини тушуниш қийин (Ўзбекистон қишлоқ хўжалиги аҳолининг қисқача шарҳи

¹ Манба: Давлат статистика қўмитасининг 1 январ 2009 йил маълумоти.

² Ўтказилган ижтимоий сўров шунинг кўрсатдики, қорамол парвариш қилаётган деҳқон хўжалиги ўртача 2,8 бош қорамолга эга

³ Батафсилроқ маълумот учун 3-Бобга қarang

⁴ Илованинг 3- ва 5- жадвалига қarang

⁵ Батафсилроқ маълумот учун 3-Бобга қarang

нашрнинг биринчи бобида келтирилган);

б) чорвачилик маҳсулотлари ишлаб чиқарувчиларининг иккита асосий тоифаси – деҳқон ва фермер хўжаликларининг ўзига хос хусусиятлари (уларнинг хўжалик юритиш фаолиятининг қисқача тафсилоти иккинчи бобда келтирилган);

в) чорвачиликнинг ижтимоий роли (нашрда чорвачиликнинг аҳволи, авваламбор, қорамол парвариш қилаётган қишлоқ аҳолиси турмуш даражасига таъсири тадқиқ этилган).

Нашрда асосий ўрин эгаллаган учинчи бобда тармоқ самарадорлигининг асосий омиллари ва муаммолари, чорвачиликни ривожлантиришга оид давлат сиёсати чоралари таҳлили қилиниб, тавсиялар берилган.

Қуйидагилар тадқиқотнинг ахборот базасини ташкил этади:

- расмий статистика маълумотлари (Ўзбекистон Республикаси Давлат статистика қўмитаси, Ўзбекистон Республикаси Қишлоқ ва сув хўжалиги вазирлиги, “Ўзнасл-хизмат” республика уюшмаси, Ўзбекистон Республикаси Қишлоқ ва сув хўжалиги вазирлигининг Давлат ветеринария бош бошқармаси, Чорвачиликда наслчилик ишлари бўйича давлат инспекцияси, Ер ресурслари, геодезия, картография ва давлат кадастри давлат қўмитаси);

- ташқи манбалардан олинган статистика маълумотлари (халқаро, ҳукуматлараро, илмий-тадқиқот муассасалари маълумотлари);

- учрашувлар, тармоқ мутахассислари ва вакиллари билан интервьюлар, давра суҳбатлари, семинарлар натижалари;

- оммавий ахборот воситалари, Интернет материаллари;

- лойиҳани амалга ошириш доирасида деҳқон ва фермер хўжаликлари вакиллари ўртасида ўтказилган социологик сўров натижалари.

Мазкур сўров натижаларидан нашрда кенг фойдаланилгани боис, унинг услубияти ҳақида батафсил тўхталиб ўтамай.

Социологик сўров мақсадлари – иқтисодий ва ижтимоий характердаги муҳим, фермер ва деҳқон хўжаликларида чорвачиликнинг ривожланишига таъсир қиладиган омиллар ҳақида кенгайтирилган маълумотларга эга бўлиш.

Сўровнинг асосий вазифалари:

- Томорқа хўжаликлари ҳақида маълумот, хусусан демографик маълумотлар, маълумоти, меҳнат билан банд бўлиш ва даромади ҳақида тафсилотлар, шу жумладан, оила томорқа участкаларидан келадиغان даромадлар ва х.к. ҳақида маълумот тўплаш;

- Ҳар хил турдаги қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқарувчилари ва уларнинг қарамоғида бўлган қишлоқ ишлаб чиқариши заҳиралари ва факторлари шу жумладан ер заҳиралари ва чорва бош сони ҳақидаги умумий маълумотларга эга бўлиш;

- Ҳар хил турдаги хўжаликлардаги қишлоқ хўжалик ишлаб чиқариш, ишлаб чиқарилаётган қишлоқ хўжалик маҳсулотлари, шу жумладан чорвачилик маҳсулотлари ҳақида ва бундан ташқари қишлоқ хўжалиги билан боғлиқ

Жадвал 0.1. Фермер ва деҳқон хўжаликлари вакиллари социологик сўровдан ўтказилган вилоят ва туманлар

	Давлат дастурига киритилган туманлар	Референт туманлар
Жами	9	11
Жиззах вилояти	Бахмал	Дўстлик, Арнасой, Зарбдор
Қорақалпоғистон	Кегейли	Хўжайли
Қашқадарё вилояти	Чироқчи	Муборак, Ғузор
Наманган вилояти	Косонсой	Тўрақўргон
Сирдарё вилояти	Сайхунобод	Мирзаобод
Тошкент вилояти	Чиноз	Бўстонлик
Фарғона вилояти	Фарғона, Қувасой	Фурқат
Хоразм вилояти	Урганч	Боғот

бўлмаган даромад келтириш фаолиятлари ҳақида маълумот тўплаш;

- Турли ҳилдаги хўжаликларда ишлаб чиқариладиган кишлок хўжалиги (шу жумладан чорвачилик) маҳсулотлари миқдори, маҳсулдорлиги ва кишлок хўжалиги ишлаб чиқарувчилари ҳақида маълумот тўплаш;

- Заҳира ва хизматларнинг мавжудлиги ва етарлилиги, шу жумладан озука ва ветеринария ҳамда сунъий қочирish хизматлари билан таъминланганлик даражасини баҳолаш;

- Ҳар хил турдаги кишлок хўжалиги ишлаб чиқарувчиларини кредитлаштириш ва бошқа банк хизматлари билан таъминланганлик даражасини баҳолаш.

Ижтимоий тадқиқот 2007 йилнинг сентябрида Ўзбекистоннинг 8 худуди – Қорақалпоғистон Республикаси, Хоразм, Қашқадарё, Жиззах, Сирдарё, Тошкент, Наманган ва Фарғона вилоятларида ўтказилди. Агроиклим ва ижтимоий-иқтисодий хусусиятлари турли хил бўлган ҳудудларни камраб олиш мақсадида БМТ Тараққиёт дастурининг “Ўзбекистонда чорвачиликни барқарор ривожлантиришни қўллаб-қувватлаш” лойиҳаси ва Кишлоқ ва сув хўжалиги вазирлиги мутахассислари, шунингдек, халқаро маслаҳатчиларнинг тавсиялари асосида танлаб олинди. Бунда ҳар бир вилоятда чорвачиликни ривожлантириш давлат дастури доирасида мақсадли чора-тадбирлар ўтказиш учун маъмурий туманлар, референт гуруҳ сифатида ушбу дастурни бажаришда иштирок этмайдиган туманлар танлаб олинди¹. Баъзи вилоятларда тадқиқот 2 дан кўпроқ туманларни камраб олди, чунки тадқиқот бошида ушбу икки тумандан танлаб олинган фермерлар сони жуда кам бўлиб чиқди (яъни ушбу туманларда барча чорвадор фермерлар рўйхатдан ўтказилди).

Сўровни ўтказишда умумий ҳажми 1600 тани ташкил этадиган квота

¹ Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2006 йил 23 мартда қабул қилинган “Шахсий ёрдамчи, деҳқон ва фермер хўжаликларида чорва молларни қўлайтиришни рағбатлантириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги Қарори ва Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг қарорига мувофиқ республика бўйича жами 29 та мақсадли туман мавжуд бўлиб, уларнинг 9 тасида тадқиқот ўтказилди.

танловидан фойдаланилди. Танловда 800 тадан хусусий фермер ва деҳқон хўжалиги иштирок этди. Танлов сўровда кишлоқ туманларидаги Чорвачиликни ривожлантириш давлат дастури томонидан камраб олинган ва олинмаган ҳар икки турдаги кишлоқ хўжалик ишлаб чиқарувчилари тенг қатнашишини таъминлаш мақсадида шакллантирилди.

Сўровда ҳар бир ҳудуддан 100 нафардан хусусий фермер қатнашди (шу жумладан, тахминан шунча чорвачилик хўжалигини юритаётган фермерлар ва деҳқончилик билан шуғулланадиган фермерлар). Сўровда иштирок этиш учун фермерлар туман деҳқон ва фермер хўжаликлари уюшмаси томонидан тақдим этилган фермер хўжаликлари рўйхатлари бўйича тасодикий танлов услуби асосида танлаб олинди. Бунда режадаги 800 та фермер хўжалиги ўрнига 803 та фермер хўжалиги тўғрисидаги маълумотлар қабул қилинди. Чунки, сўровда қатнашган деҳқон хўжаликлари орасида фермер участкалари эгалари ҳам борлиги маълум бўлди.

Шунингдек, сўровда ҳар бир ҳудуддан 100 тадан деҳқон хўжалиги ҳам иштирок этди. Улар икки босқичли схема бўйича танлаб олинди: 1-босқичда олдиндан белгиланган маъмурий туманлардан кишлоқ фуқаролар йиғинлари, 2-босқичда маҳалла кўмиталаридаги мавжуд уй хўжаликларининг тўлиқ рўйхатида асосан уй хўжаликлари саралаб олинди.

Тадқиқот жами 1600 та уй хўжалигини, шу жумладан:

- фақат деҳқон участкасига эга 797 та уй хўжалиги;
- фермер участкасига эга 803 та уй хўжалиги (уларнинг 797 таси деҳқон участкаларига ҳам эга)дан иборат эди.

Тадқиқ қилинган туманлардаги уй-томорқа хўжаликларининг асосий характеристикалари (демографик кўрсаткичлар, ишда банд бўлиш ва даромад қилиш кўрсаткичлари, коммунал хизматлардан баҳраманд бўлиш даражаси)ни тасвирлашда уй-томорқа хўжаликларининг (800 хонадон) тасодикий танлови услубидан фойдаланилди. Деҳқон хўжаликларини тасвирлашда (участкалар ўлчамлари, маҳсулдорлиги, экинлар структураси, даромадлар ва истеъмол, чорва парвариши ва х.к.) 1594 уй-томорқа хўжаликлари, шу жумладан фермер хўжаликларининг шахсий томорқа участкалари бўйича ҳам маълумотлардан фойдаланилди.

Фойдаланилган танлов схемаси ҳар бир фаолият тури (фермер ва деҳқон хўжаликлари) учун барча тадқиқ қилинган туманлар даражасида 0,95 репрезентативликни таъминлайди. Маъмурий туман даражасида танлов хатолари 10 фоиздан ошиши мумкин. Шуни айтиб ўтиш жоизки, репрезентативликни баҳолаш ва танловнинг ўртача ва чегаравий хатолари ҳисоби уй-томорқа хўжаликларида киши бошига ўртача харажатлар тақсимланиши ҳақидаги маълумотлар асосида амалга оширилган ва фақат: а) харажат кўрсаткичлари билан чамбарчас боғлиқ ва б) нормал тақсимланишга эга бўлган кўрсаткичларга нисбатангина мувофиқ. Бошқа кўрсаткичлар бўйича репрезентативлик кафолатланиши мумкин эмас.

■ 1. ЎЗБЕКИСТОН ИҚТИСОДИЁТИ ҚИШЛОҚ ХЎЖАЛИГИ СЕКТОРИНИНГ ҚИСҚАЧА ШАРҲИ

Чорвачиликни ривожлантириш иқтисодиёт аграр секторининг аҳволи ва уни ривожлантириш билан чамбарчас боғлиқ. Шу сабабли ушбу нашрдаги таҳлил республика қишлоқ хўжалигининг ва аграр секторда амалга оширилаётган ислохотларнинг қисқача шарҳидан бошланади. Бобда асосан расмий статистика маълумотларидан фойдаланилди.

1.1. Аграр секторнинг мамлакат иқтисодиётидаги ўрни

Қишлоқ хўжалиги Ўзбекистон иқтисодиётининг муҳим тармоғи ҳисобланади. 2007 йилда унинг ялпи ички маҳсулотдаги улуши 21,7 фоизни ташкил қилди. Тармоқда ҳаёт учун зарур озиқ-овқат маҳсулотлари ва саноат учун муҳим хом-ашё ишлаб чиқарилади. Қишлоқ жойларда аҳолининг катта қисми - қарийб 64 фоизи истиқомат қилади. Қишлоқ хўжалигида тахминан 3 миллион киши ёки мамлакат иқтисодий фаол аҳолисининг 26,3 фоизи меҳнат қилади. Мамлакатда зироатчилик (тармоқ умумий маҳсулотининг 55,1 фоизи) ва чорвачилик (46,3 фоиз)¹ ривожланган. Қишлоқ хўжалигининг мамлакат иқтисодиётидаги роли ва ўрнини ифода этувчи кўрсаткичлар Илованинг 1-жадвалида келтирилган.

Мутахассислар бундай кўрсаткичларни турли мамлакатлар бўйича таққослаш учун мамлакат аграр секторининг айрим белгиларини ҳисобга оладиган ва ушбу таркибий қисмлар сингари фоиз билан ифодаланадиган “аграр индекс”дан фойдаланди. Ушбу ҳолатда иккита муҳим кўрсаткич – қишлоқ хўжалигининг умумий бандлик ва ялпи миллий маҳсулотдаги (ЯММ) улуши олинди. (1.1-жадвалга қаранг). Бундай ёндашувга кўра, 2004 йилда Ўзбекистоннинг аграр индекси камида 29 фоизни ташкил этади. МДХнинг барча 12 мамлакати учун амалга оширилган бу каби ҳисоб-китоблар уларни аграр индекслар камайишига қараб жойлаштириш имконини берди. Жадвалда энг аграр мамлакат сифатида биринчи ўриндан Тожикистон жой олди. Ўзбекистон ушбу рейтинг бўйича МДХда олтинчи мамлакат ҳисобланади.

Шуни таъкидлаш керакки, қишлоқ хўжалигида бандлик кўрсаткичи 90-йилларда ўсганига қарамай, сўнгги вақтда унинг пасайиши кузатилмоқда (Илованинг 1-жадвали). Бу, авваламбор, мамлакатда амалга оширилаётган аграр ислохот ва аввалги хўжалик юритиш шаклига хос бўлган ортиқча бандликнинг қисқартилиши билан боғлиқдир.

Демак, аграр сектор Ўзбекистон учун ғоят муҳим тармоқ ҳисобланади. Шундай экан, иқтисодий тараққиёт ва аҳоли фаровонлиги даражасининг ошишида қишлоқ хўжалиги муҳим ўрин тутаети.

¹ Ушбу жойдан бошлаб (агар маҳсул кўрсатилмаган бўлса) Ўзбекистон Республикаси Давлат статистика қўмитаси маълумотлари

1.1-жадвал. МДХ мамлакатларининг аграр сектори, 2005 й.
(сўнгги маълумотлар)

Мамлакат	Умумий бандликда қишлоқ хўжалигининг улуши, (%)	ЯММ да қишлоқ хўжалигининг улуши, (%)	Аграр кўрсаткич, %
Тожикистон	67,5	24,2	45,9
Қирғизистон	47,9	34,1	41,0
Грузия	58,6	16,7	37,7
Арманистон	45,8*	20,5	33,2
Молдова	40,6	17,0	28,8
Ўзбекистон	26,3	30,3	28,3
Озарбайжон	39,2*	10,0	24,6
Қозоғистон	20,0	21,0	20,5
Туркманистон	32,2**	6,8**	19,5
Украина	19,4	10,9	15,2
Белоруссия	10,5	8,9	9,7
Россия	10,6	5,1	7,9

*2004 йилдаги маълумотлар.

**1997 йилдаги маълумотлар.

Манба: Ўзбекистон Республикаси Давлат статистика қўмитаси ва МДХ мамлакатлари бўйича давлат қўмитаси

1.1-расм. Қишлоқ хўжалик ерларининг тақсимланиши (2006 йил, фоизда)

1.2. Қишлоқ хўжалигининг ресурс базаси

Аграр секторда ишлаб чиқаришнинг учта асосий омили – табиий ресурслар (ер ва сув ресурслари), капитал (асосий фондлар) ва меҳнатдан (қишлоқ хўжалик корхоналари ходимлари) фойдаланилмоқда. Бу борада энг муҳим ресурс, сўзсиз – ерdir.

Ер ресурслари, геодезия, картография ва давлат кадастри давлат қўмитаси (Ергеодезкадастрқўм) маълумотларига қараганда, қишлоқ хўжалик ишлаб чиқарувчилари 17 миллион гектардан ортиқ ердан фойдаланилмоқда. (Илованинг 2-жадвали). Бу ерлар асосан яйловлар ва шудгор қилинадиган ерлар бўйича тақсимланган (1.1-расмга қarang).

1.2-расмда 1991 йилдан бошлаб, айрим тоифадаги қишлоқ хўжалик ерлари қандай ўзгargани қайд этилган. Хусусан, қишлоқ хўжалик экинлари тоифасига ажратилган ерлар умумий майдони 33 фоизга камайган. Бунинг асосий сабаби – яйловлар майдонининг унумдорлиги паст ва таназзулга учраган яйловларнинг давлат захираси ва ўрмон фондига ўтказилиши ҳисобига қисқаришидир (тахминан 40 фоизга). Яйловлар сифати чорва моллари, биринчи навбатда, шахсий қарамоқдаги моллар сонининг кўпайиши, шунингдек, яйловлардан тизимли фойдаланишга риоя қилмаслик сабабли пасайди. Бу вақт мобайнида шудгор қилинадиган ерлар ҳажми унчалик ўзгargани йўқ.

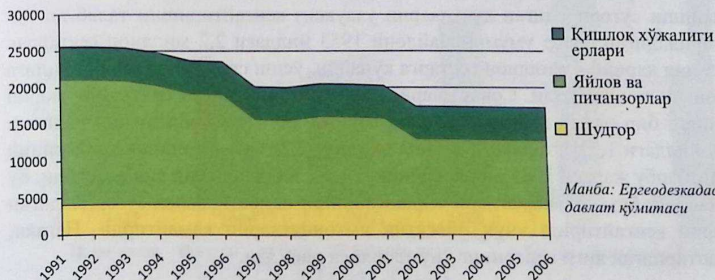
Шудгор қилинадиган ерлар мамлакатнинг энг қимматли ер ресурсидир. 2007 йилда барча тоифадаги хўжаликларда қишлоқ хўжалик экинлари экиладиган умумий майдон 3,5 миллиондан ортиқ гектарни ташкил қилди (Илованинг 3-жадвали). Бу ерларни экинлар

1.2-жадвал. Республика бўйича экин майдонлари тузилмаси 2007 йил, фоизда

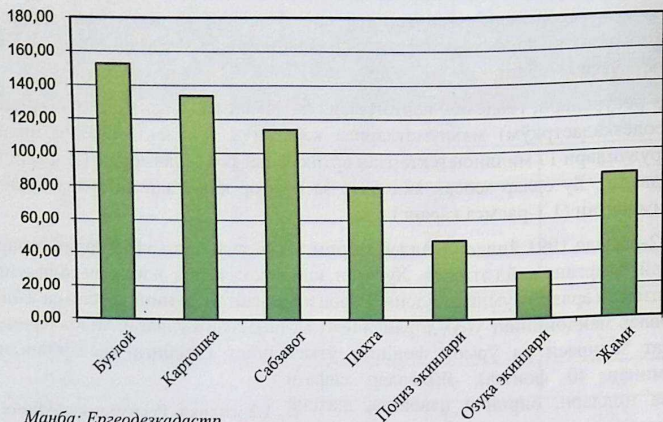
Ғалла	43.2%
Пахта	40.8%
Картошка	1.6%
Сабзавот	4.5%
Полиз экинлари	1.1%
Озуқа экинлари	8.2%

Манба: Ергеодезкадастр
давлат қўмитаси

1.2-расм. Қишлоқ ва сув хўжалиги вазирлиги қишлоқ хўжалик корхона ва ташкилотларининг қишлоқ хўжалик ерлари тузилмаси динамикаси, минг гектар

1.3-расм. 1999-2007 йилларда зироатчилик экинлари учун ажратилган экин майдонларининг ўзгариши (1991 й. = 100).

Манба: Ергеодезкадастр
давлат қўмитаси

Ўртасида тақсимлаш тузилмаси 1,2-жадвалда келтирилган. Ушбу жадвалда зироатчиликда иккита экин – ғалла ва пахта устуворлиги кўриниб турибди. 2007 йилда ғалла экилган ер майдони 1,5 миллиондан ортиқ гектар, жумладан, бугдой экилган майдон қарийб 1,4 миллион гектарни ташкил этди. 1,45 миллион гектарга пахта, камида 300 минг гектарга озуқа экинлари экилди.

Илованинг 3-жадвали ва 1.3-расмда 1991-2007 йилларда экин майдонлари тузилмаси қандай ўзгариши кўрсатилган. Расмдан кўриниб турибдики, мустақиллик йилларида ғалла (1,5 баравардан ортиқ), картошка ва сабзавот экиладиган майдонлар кўпайган. Бунда пахта, полиз ва озуқа экинлари майдони кискарган. Кўпроқ озуқа экинлари экиладиган майдонлар камайтирилган (70 фоиздан зиёд).

Ўзбекистон қишлоқ хўжалигининг **сунъий суғоришга боғлиқлиги** унинг ўзига хос хусусиятларидандир. XX асрнинг иккинчи ярмида аҳолининг тез кўпайиши суғориладиган ҳудудларни узлуксиз кенгайтиришни талаб қилди. Суғориладиган ерлар умумий майдони 1953 йилдаги 2,2 миллион гектардан 1985 йил қарийб 4 миллион гектарга кўпайди, ўсиш суръати тахминан йилига 2 фоизни ташкил этди. Совет даврида янги суғориладиган ерларнинг жорий этилиши бир нафар қишлоқ хўжалик ходими учун суғориладиган майдонни 1950 йилдаги 1,5 гектардан 1980 йил охирида 2,2 гектарга ошириш имконини берди. Ушбу жараён 1985 йилдан айниқса 1990 йилдан кейин анча сусайди. Бу эса нафақат бюджет маблағлари чекланганининг оқибати, балки суғориладиган ерларни кенгайтириш учун объектив имкониятларни камайтирди. Негаки, ўзлаштирилган янги ерларнинг унумдорлиги паст эди.

Бугунги кунда зироатчилик маҳсулотлари ва чорвачилик маҳсулотларининг катта қисми (дашт жойлардаги қорақўлчиликдан ташқари) асосан суғориладиган ерларда етиштирилмоқда. Шудгор қилинадиган майдонларнинг 20 фоизга яқинини лалмикор ерлар ташкил қилади. Зироатчиликнинг асосий экин бўлган пахта факат суғориш ёрдамида етиштирилмоқда. Бундан ташқари, дон экинларининг ҳам асосий қисми суғориладиган ерларда етиштирилади.

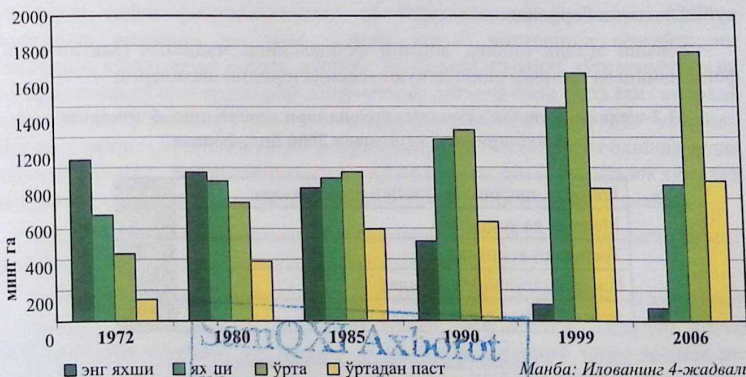
Ўзбекистонда сув ҳар доим стратегик миллий ресурс сифатида қадрланиб келган. Ирригация тизими давлат томонидан қурилиб, бошқарилади. Давлат, шунингдек, сувни тақсимлаш ва ирригация тизимларини бир маромда сақлаш учун масъулдир.

Ернинг **унумдорлиги** қишлоқ хўжалиги учун ресурс сифатида муҳим аҳамият касб этади. Афсуски, бу борадаги аҳвол унчалик яхши эмас.

90-йилларгача республиканинг пахта экиладиган туманларида пахта ва беда алмашлаб экилди, озуқа экинлари экин майдонларининг 26 фоизидан ортиғини эгаллади, ирригация-дренаж тармоқларини тозалаш, сизот сув даражасини ва ернинг шўрланишини камайтириш бўйича мелиорация тадбирлари ўз вақтида ўтказилди. Суғориладиган ерларни сифатли баҳолаш кўрсаткичлари ҳам бундан далолат беради (Илованинг 4-жадвали). Республика бўйича тупроқ бонитети балли узоқ вақт мобайнида етарли даражада яхши сақланиб келди.

90-йилларда республиканинг ғалла мустақиллигига эришиш мақсадида суғориладиган ерларда кузги ғалла экиладиган майдонларнинг кенгайтирилиши натижасида беда ва пахта ҳамда бедани алмашлаб экиш камайтирилди. Айни пайтда пахта ва ғалла етиштириладиган хўжаликларда ушбу экинларнинг товар маҳсулоти ишлаб чиқарилмоқда, учинчи экинларни етиштириш сезиларли даражада камайди. Қишлоқ хўжалик корхоналари аҳолининг молиявий жиҳатдан қийинлашгани ерлар сифатини қайта тиклаш жараёнини

1.4-расм. 1972-2007 йилларда суғориладиган ерлар сифатининг динамикаси

Манба: Илованинг 4-жадвали

мураккаблаштирди. Сўнгги йилларда коллекторлар тармоғини тозалаш ишлари амалга оширилмагани боис сизот сувлар сатҳи анча кўтарилди, унинг мелиоратив ҳолати ёмонлашди. Талаб даражасида маблағ ва мелиорация техникаси билан таъминланмаганлик оқибатида мелиоратив ишлар ўз вақтида ва етарли ҳажмда амалга оширилмади.

Иккита асосий экинни (пахта ва кузги дон) етиштириш, экинларни алмашлаб экмаслик, мелиорация тадбирларини ўз вақтида ва етарли даражада амалга оширмаслик, шунингдек, Орол денгизининг қуриши ерлар унумдорлиги ҳамда уларнинг туз режимида салбий таъсир кўрсатди. Айни пайтда суғориладиган ерларнинг ярмидан кўпи турли даражада шўрланган. Тупроқ бонитети балли ҳам пасайган ва бу кўрсаткич республика бўйича 55 фоиздан ҳам камдир. 1990 йилдан буён юқори сифатли суғориладиган ер майдони 80 фоизга қискарди ва бу айни вақтда бундай юксак сифатли ерлар деярли қолмади, демакдир (1.4-расм). Сифати яхши ерлар ҳам 25 фоизга қискарди.

Хукумат мелиорация соҳасидаги аҳволни ўнглаш чораларини кўрмоқда. 2007 йилда суғориладиган ерларнинг мелиоратив аҳволини яхшилаш фонди ташкил этилди. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2008 йилнинг 19 мартида қабул қилинган “2008-2012 йилларда суғориладиган ерларнинг мелиоратив ҳолатини яхшилаш давлат дастури тўғрисида”ги 817-қарорида коллекторлар, мелиорация қудуқлари, насос станцияларини қуриш, қайта тиклаш, таъмирлаш (тозалаш), дренаж тармоқларини қайта тиклаш, мелиорация техника ва ускуналарини сотиб олиш бўйича аниқ режалар кўзда тутилган.

Ўзбекистон аграр секторининг ердан фойдаланиш билан боғлиқ яна бир жиҳатини қайд этиш лозим: қишлоқ хўжалиги учун мўлжалланган ерлар **фақат давлат мулки ҳисобланади**. Мустақилликка эришилгач, ушбу принцип мамлакатнинг 1992 йил қабул қилинган янги Конституциясидан жой олди ва кейинчалик 1998 йилги Ер кодексида ҳам ўз ифодасини топди.

Қишлоқ хўжалик ерлари давлат томонидан ердан фойдаланувчилар ўртасида тақсимланди. Бунда қишлоқ хўжалиги учун мўлжалланган ерлар қуйидагиларга берилади:

- доимий эғалик қилиш, доимий фойдаланиш, муддатли (вақтинчалик) фойдаланиш ва ижарага олиш ҳуқуқи асосида юридик шахсларга;

1.3-жадвал. Қишлоқ хўжалик қорхоналари асосий ишлаб чиқариш фондларининг тузилмаси 2006 йил, фоизда

Биолар, иншоотлар, узатиш қурилмалари	14.3
Машина ва ускуналар	66.9
Транспорт воситалари	7.1
Иш ва маҳсулдор ҳайвонлар	4.3
Асосий фондларнинг бошқа турлари	7.4

Манба: Давлат статистика қўмитаси

**1.5-расм. Чорва моллари ва паррандалар
сонининг ўзгариш суръати (1991 йил = 100)**

Манба: Давлат статистика қўмитаси

- умрбод эгалик қилиш ва мерос қилиб қолдириш, доимий фойдаланиш, муддатли (вақтинчалик) фойдаланиш ва ижарага олиш ҳуқуқи асосида жисмоний шахсларга.

Умрбод эгалик қилиш ва мерос қилиб қолдириш учун берилган қишлоқ хўжалик ерларини сотиш, совға сифатида бериш ёки алмашиш мумкин эмас. Давлатдан қишлоқ хўжалик эҳтиёжлари учун ижарага олинган ерлар субижарага берилиши мумкин эмас.

Ерга эгалик қилиш ҳуқуқининг йўқлиги, субижарага беришнинг чекланганлиги ерларни уларнинг эгалари ва фойдаланувчилар ўртасида қайта тақсимлаш бўйича бозор механизмнинг шаклланишини қийинлаштиради. Натижада ердан фойдаланувчилар ер участкаларини ўз истаги бўйича бошқариш имконига эга эмас – яъни ишлаб чиқаришни кенгайтириш мақсадида қўшимча ер сотиш мушкул. Бу борада фаолият кўрсатмаётган ва самарасиз ишлаётган ердан фойдаланувчилар ортиқча ерни фаол ёки самарали ишлайдиган фойдаланувчиларга топширган ҳолда тасарруф эта олмайди. Бундан ташқари, амалдаги ердан фойдаланиш тартибида кредит олишда ердан кафолат сифатида фойдаланиш имкони кўзда тутилмаган ва бу қишлоқ хўжалик ишлаб чиқарувчиларининг молиявий имкониятларини жиддий чеклайди.

Қуйида қишлоқ хўжалик ишлаб чиқаришининг бошқа омилларига (табiiй ресурслардан ташқари) қисқача таъриф берилган.

Қишлоқ хўжалик корхоналари асосий фондларининг қиймат тузилмаси 1.3-жадвалда келтирилган. Жадвалда асосий фондларнинг аксарият қисми (3/2 қисмидан кўпроғи) машиналар ва ускуналар улушига тўғри келиши акс эттирилган. Бинолар ва иншоотларга эса камида 15 фоизи тўғри келади.

Чорвачиликда чорва моллари асосий капиталнинг муҳим таркибий қисми ҳисобланади. 1991-2007 йилларда чорва моллари сонининг ўсиш суръати ҳақидаги маълумотлар Илованинг 5-жадвали ва 1,5-расмда келтирилган. Бундан кўриниб турибдики, 1991 йилдан буён қорамоллар (46 фоизга), қўй ва эчкилар сони (25 фоизга, 1996 йилга нисбатан эса 54 фоизга) кўпайган. 90-йилларнинг биринчи ярмида паррандалари сони кескин камайган – 64 фоизга. Бироқ, 1997 йилдан бошлаб, паррандалар сони кўпаймоқда (ўн йил мобайнида икки баравардан ошди). Аммо 1991 йилги даражага етиш учун бу ўсиш камлик қилади.

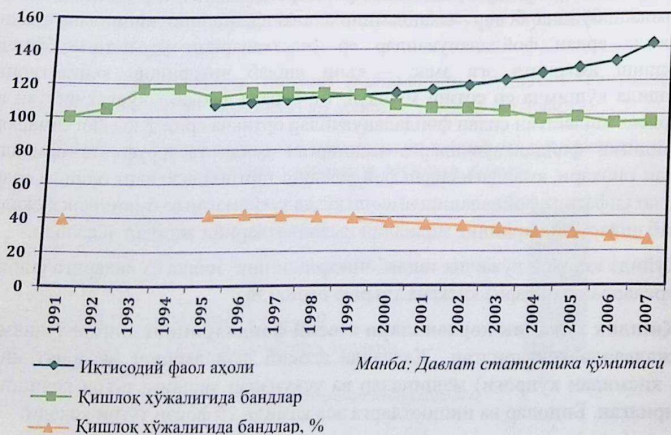
Меҳнат ресурслари. 2007 йилда аграр секторда қарийб 3 миллион киши иш билан банд бўлди, бу мамлакат иқтисодий фаол аҳолисининг 26,5 фоизини ташкил қилади. Илованинг 1-жадвали ва 1.6-расмда 1991-2007 йилларда аграр сектордаги бандлик 4,2 фоизга камайди, умумий бандликдаги иш билан таъминланганлар улуши 39,3 фоиздан 26,5 фоизга, яъни, тахминан учдан бир бараварга қискарди. Тармоқда иш билан бандликнинг камайиши жумладан, амалга оширилаётган қишлоқ хўжалик ислохотлари билан боғлиқ бўлиб, бу самарасиз бандлик ҳажмининг камайишига олиб келди (батафсил 1.6-бўлимга қаранг).

1.3. Аграр сектор маҳсулотлари

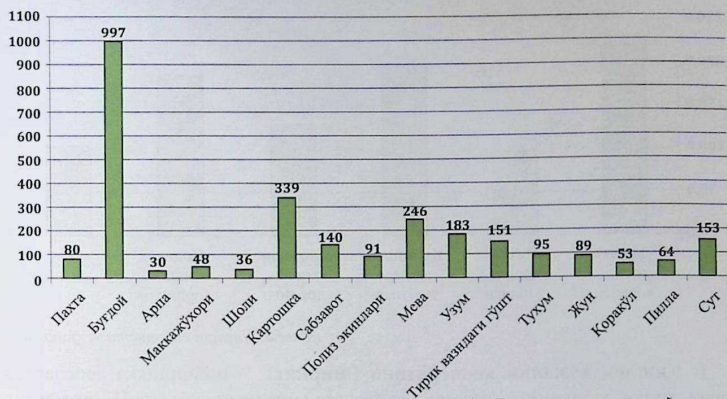
1991-2007 йилларда асосий турдаги қишлоқ хўжалик маҳсулотларининг ўзгариш суръати Илованинг 6-А-жадвали ва 1.7-расмда келтирилган.

Зироатчиликда буғдой (ўсиш қарийб 10 баравар), картошка, мева, узум, сабзавот етиштириш жадал ривожланди. Бу борада пахта, бошқа дон ва полиз экинлари (буғдойдан ташқари) етиштириш камайди. Гўшт-сут чорвачилиги

1.6-расм. Қишлоқ хўжалиги ва иқтисодиётда бандликнинг ўзгариш суръати (1991 йил = 100)

1.7-расм. 2007 йилда асосий турдаги қишлоқ хўжалик маҳсулотларини ишлаб чиқариш ҳажмининг 1991 йилга нисбатан ўзгариши (1991 йил = 100)

Манба: Давлат статистика қўмитаси

жадал ривожланди (ишлаб чиқариш 1,5 баравардан ошди). Чорвачиликнинг бошқа тармоқларида ишлаб чиқариш ҳажми камайди, бу асосан қорақўлчилик ва пиллачиликка тааллуқлидир.

Қишлоқ хўжалик экинларининг ҳосилдорлиги ва унумдорлиги кўрсаткичлари тўғрисидаги маълумотлар Илованинг 6-В-жадвалида келтирилган. 1995-2007 йилларда ҳосилдорлик ва унумдорликнинг ўзгариши 1.8-расмда акс эттирилган. Масалан, сўнгги йилларда Ўзбекистонда энг кенг тарқалган аксариёт экинлар ҳосилдорлиги ошмоқда (масалан, бугдой 1991 йилдан буён 2,5 ва 1995 йилдан бошлаб 2,2 баравар, картошка 1991 йилдан буён 2,2 ва 1995 йилдан бошлаб 2 баравар). Бироқ, 90-йилларда пахта ҳосилдорлиги пасайди (1991 йилдан 1998 йилгача 22 фоизга) ва шундан буён 1991 йилги даражага етгани йўқ¹. Сут соғиб олиш миқдори сезиларсиз даражада ошмоқда².

1.4. Аграр хўжаликларнинг асосий тоифалари ва фаолият кўрсаткичларининг таққоси

Ўзбекистон қонунчилигида аграр секторда хўжалик юритишнинг учта асосий тури ёки қишлоқ хўжалик товар ишлаб чиқарувчиларининг учта асосий тоифаси баён этилган:

¹ Бундай вазият сабабларида суғориладиган ерларнинг мелиоратив ҳолатининг ёмонлашуви (айниқса, пахта ҳосилдорлиги суғоришга боғлиқ), тупроқ унумдорлигининг пасайиши (пахтага давлат буюртмаси кўпинча ушбу экинлар учун ажратилган ерларда алмашлаб экишга монелик қилади), қишлоқ хўжалик техникасининг етишмаслиги, моддий-техника ресурслари нархининг ошиши, экинлар даромад келтиришининг пастлигини киритиш мумкин.

² Балким, сут соғиш амалда камайган бўлиши мумкин, чунки, деҳқон хўжаликлари бўйича статистик маълумотлар шубҳа уйғотади – қуйига қаранг.

1.8-расм. 1995-2007 йилларда қишлоқ хўжалигидаги ҳосилдорлик ва унумдорликка оид айрим кўрсаткичларнинг ўзгариши (1995 й. = 100)

Манба: Давлат статистика қўмитаси

1. Қишлоқ хўжалик кооперативи (ширкат)¹ – пайчиликка асосланган юридик шахс ҳуқуқига эга мустақил хўжалик юритувчи субъект. Ширкатларда ер кооператив аъзолари ва уларнинг оилаларига (ёки бир гуруҳ оилага) ердан фойдаланиш бўйича вақтинчалик шартнома асосида ажратилиб, оилавий (жамоа) пудрати тизими қўлланилади. Ширкатлар қолхозлар негизида пайларни қолхоз аъзоларига тақсимлаш орқали ташкил этилди. Айни пайтда асосий қисм ширкатлар фермер хўжаликларига айлантирилди.

2. Фермер хўжалиги² – юридик шахс ҳуқуқига эга мустақил хўжалик юритувчи субъект. Ушбу хўжаликлар учун ер узоқ муддатли ижара асосида ажратилади. Бугун камида 30 шартли бош чорва молига эга чорвачилик фермалари ҳар бир шартли бош мол учун камида 0,3 гектар, қишлоқ хўжалик экинлари учун (пахта ва ғалла) камида 10 гектар ерга эга бўлади.

3. Дехқон хўжалиги – юридик шахс мақомига эга ва эга бўлмаган ҳолдаги майда оилавий хўжалик бўлиб, унга ажратилган ерда оила аъзоларининг меҳнати билан кам миқдордаги қишлоқ хўжалик маҳсулотларини ишлаб чиқаради ва сотади. Дехқон хўжаликлари 0,06-0,12 гектаргача бўлган ер участкаларига эга бўлиб, умрбод эгалик қилиш ва мерос қилиб қолдириш ҳуқуқига эгадир. Айни пайтда бундай участкалар ҳажми суғориладиган ерларда 0,35 гектар ва лалмикор ерларда 0,5 гектаргача кенгайтирилиши мумкин³.

Яқингача жамоа хўжаликлари аграр секторда етакчи ўрин тутиб келган бўлса-да, айни пайтда қишлоқ хўжалиги ялпи маҳсулотининг 97 фоизи дехқон ва фермер хўжаликлари улушига тўғри келади (2007 йил якунлари бўйича).

Юқорида қайд этилган учта асосий ташкилий шаклнинг ҳар бирини

¹ ЎзР ВМнинг Қишлоқ хўжалигини ислоҳ қилиш бўйича қабул қилинган қонуний ҳужжатларга биноан, “Қишлоқ хўжалиги кооперативлари (ширкатлар)ни шакллантириш” тўғрисидаги 1998 йил 15.07даги 299-сонли қарори.

² ЎзР ВМнинг “Ўзбекистон Республикасининг “Фермер хўжаликлари” ва “Дехқон хўжаликлари” тўғрисидаги қонуни” бажариш муддатлари ва тадбирлари” бўйича 1998 йил 15.07даги 300-сонли қарори.

³ Ўзбекистон Республикаси Ер кодекси.

ривожлантириш мақсадида тегишли махсус конунлар – “Ширкат хўжаликлари тўғрисида”, “Фермер хўжаликлари тўғрисида” ва “Дехқон хўжаликлари тўғрисида”ги конунлар қабул қилинган.

Бундан ташқари, конунчиликда кишлок хўжалик ишлаб чиқаришининг бошқа юридик шакллари ҳам кўзда тутилган:

- нокишлоқ хўжалик корхоналари, муассасалари ва ташкилотларининг ёрдамчи хўжаликлар, агарда улар ишлаб чиқариладиган кишлок хўжалик маҳсулотларининг бир қисмини сотадиган бўлса;

- илмий – тадқиқот муассасаларининг тажриба участкалари;

- давлат хўжаликлари;

- бошқа кишлок хўжалик корхоналари, ташкилотлари ва муассасалари, жумладан, акциядорлик жамиятлари, масъулияти чекланган жамиятлар, ширкатлар, кишлок хўжалик йўналишидаги кишлок хўжалик маҳсулотларини ишлаб чиқарадиган ва сотадиган хўжаликлараро корхона ва ташкилотлар.

Ширкат хўжаликлари корпоратив корхоналар сирасига киради, деҳқон ва фермер хўжаликларини эса алоҳида ҳамда оилавий хўжаликлар дейиш мумкин. Деҳқон ва фермер хўжаликлари ўртасидаги асосий тафовутлардан бири уларнинг катта-кичиклигида: деҳқон хўжаликлари ўртача 0,15 гектар ерга эга бўлса, ўртача фермер хўжалиги қарийб 26,7 гектар ерга эга (2007 йилги маълумотлар бўйича). Деҳқон хўжаликлари эгалари бошқа кишлок хўжалик ёки нокишлоқ хўжалик ташкилотларида ҳам меҳнат қилиши мумкин.

Қишлоқ хўжалик ишлаб чиқарувчилари гуруҳлари ўртасидаги тафовутнинг

1.4-жадвал. Аграр секторда хўжалик юритиш асосий турларининг хусусиятлари

	Деҳқон хўжаликлари	Фермер хўжаликлари	Ширкат хўжаликлари
Таъриф	Унчалик катта бўлмаган ва ёрдамчи участкаларга асосланган қисман товар ишлаб чиқарувчи хўжалик	Юридик шахс сифатида ташкил этилган юқори товар ишлаб чиқарувчи хўжалик	Аъзолик улушига асосланган йирик корпоратив хўжалик
Ишчи кучи	Оила аъзолари	Оила аъзолари, ёлланма ишчилар	Кооператив аъзолари, ёлланма ишчилар
Ерга эгалик	Умрбод эгалик қилиш ва мерос қилиб қолдириш	Узоқ муддатли ижара (10-50 йил)	Доимий эгалик
Мулкдорлар	Қишлоқ хўжалик корхоналари ходимлари, кишлок хизматчилари, пенсионерлар	Етарлича кишлок хўжалик малакаси ва тегишли тажрибага эга ҳар қандай вояга етган шахс	Кооператив аъзолари

1.9-расм. Экин майдонларидан фойдаланиш ва қишлоқ хўжалик маҳсулотларини хўжаликлар тоифаси бўйича ишлаб чиқариш, 2006 йил, фоизда

яна бир муҳим омили – бу давлатнинг қишлоқ хўжалик ишлаб чиқариши тузилмаси ва қишлоқ хўжалик экинларининг айрим турлари учун нарх белгилашда фаол иштирок этишидир. Бозор механизмлари ишларига бундай аралашув бугунги кунда Ўзбекистон учун фақат иккита стратегик экин – пахта ва бугдойга, фермер хўжаликларига тегишлидир.

Фермерларга ҳар йили пахта ва ғалла етиштириш бўйича контрактация шартномаси тузилади. Давлат буюртмаси бўйича сотиладиган пахта ва ғалла учун нарх давлат томонидан белгиланади. Пахта учун давлат буюртмаси режадаги ҳосилнинг 70, кузги ғалланинг 50 фоизини ташкил қилади¹.

Давлат ва тижорат банклари давлат буюртмасини бажариш учун имтиёзли кредитлар беради. Кредит маблағларидан асосан нақд пулсиз ҳисоб-китоб орқали моддий ресурслар учун тўланади. Фермерлар қўшимча, биржадан ресурслар сотиб олиши мумкин. Давлат буюртмасини олмайдиган фермер хўжаликлари давлатнинг бундай ёрдамидан фойдалана олмайди.

Дехқон хўжаликлари давлат буюртмаларидан озод этилган. Улар ўз ерларини ҳеч қандай қатъий мажбуриятларсиз умрбод эгалик қилиш ва мерос қилиб қолдириш ҳуқуқи асосида олади. Ер сифатини сақлаш ва экологик меъёрларга риоя қилиш талаблари бундан мустасно. Шу тариқа дехқонлар ўз хоҳишига қўра ҳар қандай маҳсулотни эркин ишлаб чиқариши ва сотиши мумкин².

Ширкатлар, фермер ва дехқон хўжаликлари фаолиятининг асосий кўрсаткичлари Илованинг 7-9-жадвалларида келтирилган.

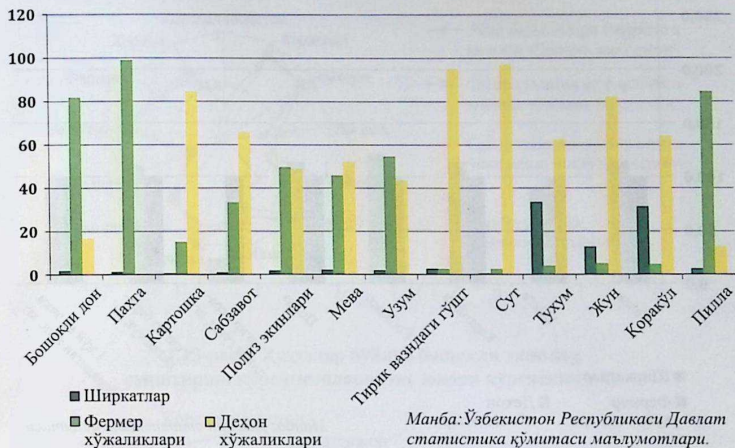
Шуниси эътиборга молики, дехқон хўжаликлари экин майдонларининг атиги 12,9 фоизидан фойдаланган ҳолда, қиймат ифодасида қишлоқ хўжалик маҳсулотларининг 62,7 фоизини етиштиради (2007 йилги маълумотлар). Буни қуйидаги бир-бирини тўлдирувчи ҳолатлар билан изоҳлаш мумкин.

Биринчидан, дехқон хўжаликлари учун ажратилган ер сифати бошқа ерларга

¹ Шунини кўзда тутиш керакки, режадаги ҳосил амаллагидан камроқ бўлиши мумкин

² 1998 йил 30 апрелда қабул қилинган "Ўзбекистон Республикаси дехқон хўжаликлари" тўғрисидаги қонун

1.10-расм. Қишлоқ хўжалик маҳсулотлари асосий турларини хўжаликлар
тотфалари бўйича етиштириш, 2007 йил, фонд ҳисобида

караганда анча юқори, чунки бу ерлар одатда аҳоли пунктларида ёки уларнинг яқинида жойлашган ва яхши ишлов берилган бўлади.

Иккинчидан, деҳқонлар унчалик катта бўлмаган ерга ишлов бериб, ўғит солади ва анча кўп куч сарфлайди. Бу эса ўртачадан кўра юқори ҳосил олиш имконини беради (Илованинг 7-9-жадваллари ва 1.11-расм).

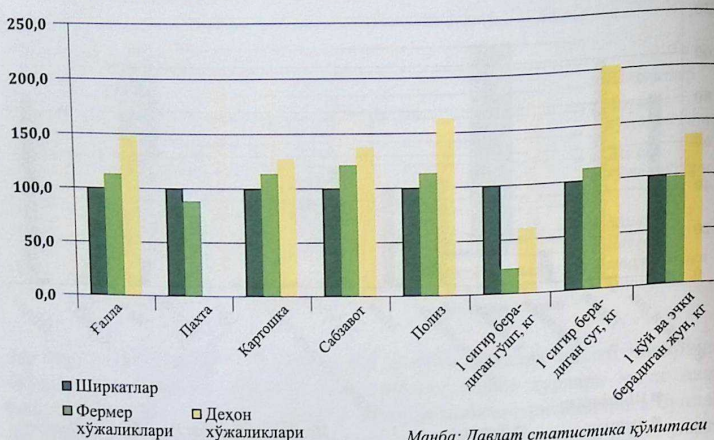
Учинчидан, деҳқон хўжаликларини давлат буюртмасидан озод этиш ҳам муҳим аҳамиятга эга бўлиб, бу уларга бозор конъюнктурасига мослашиш ва даромад келтирадиган маҳсулот ишлаб чиқаришда ёрдам беради. Пахтачилик ва ғаллачиликка ихтисослашган фермерлар ўз экин майдонларининг асосий қисмига ғалла ва пахта экишга мажбур (1.9-расм).

Тўртинчидан, деҳқон хўжаликларида асосан мева-сабзавот маҳсулотлари етиштирилади, шу жумладан, иссиқхоналарда ҳам (лимон, помидор, бодринг, кўкатлар ва ҳоказолар), мева-сабзавот етиштиришдан олинаётган даромад бошқа қишлоқ хўжалик экинларига нисбатан анча юқори. Бундан ташқари, деҳқон хўжаликларида ердан йилига камида икки, баъзан уч марта ҳосил олинади.

Бешинчидан, расмий статистика маълумотларида, чамаси, деҳқон хўжаликларида ишлаб чиқариш кўрсаткичларини статистик ҳисобга олиш услублари такомиллаштирилмагани боис ошириб кўрсатилган. Деҳқон хўжаликларида сут соғиш тўғрисидаги маълумотларнинг ошириб кўрсатилиши бунга мисол бўла олади (батафсил куйига қаранг).

Ширкатлар асосан ғалла, пахта, тухум, жун ва қорак'ул терисини тайёрлашга, фермерлар ғаллачилик, пахтачилик, пиллачилик, узумчилик, картошка, сабзавот,

1.11-расм. Хўжаликлар тоифалари бўйича ҳосилдорлик ва унумдорлик кўрсаткичлари, 2007 йил, (ширкатлар кўрсаткичлари = 100)

Манба: Давлат статистика қўмитаси

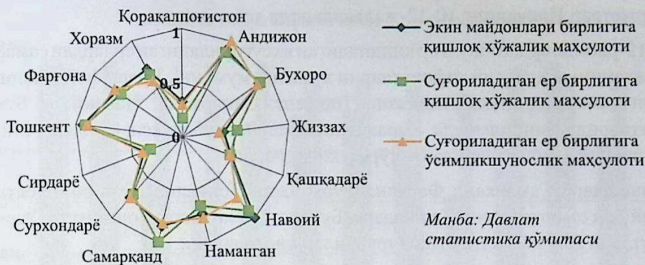
мева етиштиришга ихтисослашган (1.10-расмга қаранг). Дехқонлар асосан чорвачилик ва паррандачилик билан шуғулланади (гўшт ишлаб чиқариш 95, сут 97, жун 82, қорақўл 64, тухум 62,5 фоиз), шунингдек, боғлар ва томорқаларда турли экинлар етиштиради (84,5 фоиз картошка, 66 фоиз сабзавотлар, 52 фоиз мевалар, 49 фоиз поллиз экинлари)¹.

1.11-расмда уч тоифадаги ушбу хўжаликларда ҳосилдорлик ва унумдорлик кўрсаткичлари ўртасидаги тафовут акс эттирилган. Бунда дехқон хўжаликлари барча йўналишлар бўйича фермер ва ширкатларга, фермерлар ширкатларга қараганда юқори кўрсаткичларга эга экани кўриниб турибди. Ушбу тадқиқот давомида дехқон ва фермер хўжаликлари вакиллари ўртасида ўтказилган сўров дехқон хўжаликлари, умуман, қишлоқ хўжалик экинларининг юқори ҳосилдорлиги таъминланаётганини тасдиқлайди (батафсил 2-бобга қаранг).

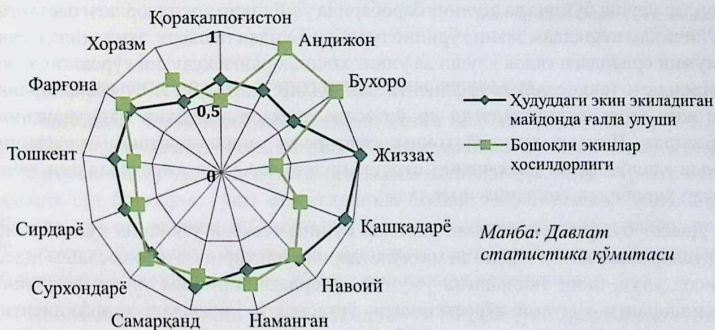
Бирок, дехқон хўжаликларида сут соғиш кўрсаткичлари шубҳа уйғотади. Ушбу маълумотларга қараганда, фермер хўжаликларида бу кўрсаткич йилига битта сигирдан 1031 килограммга тенг бўлса, дехқон хўжаликларида 1736 килограммни ташкил қилади. Тадқиқот мутлақо бунинг аксини кўрсатмоқда: дехқон хўжаликларида 880, фермер хўжаликларида 1150 килограмм. Маҳсулдорликдаги ушбу тафовутнинг ўзига хос сабаби бор (3-бобга қаранг). Шу боис дехқон хўжаликларида сут берадиган чорвачилик маҳсулдорлиги тўғрисидаги расмий маълумотлар анча ошириб кўрсатилган деб ҳисоблаш мумкин. Бу, ўз навбатида, мамлакат бўйича сут соғишнинг ўртача кўрсаткичини нотўғри акс эттириши табиий. Чунки, сут маҳсулотларининг асосий қисми дехқон хўжаликларида етиштирилади.

¹ Илованинг 7-9-Жадвалларига қаранг.

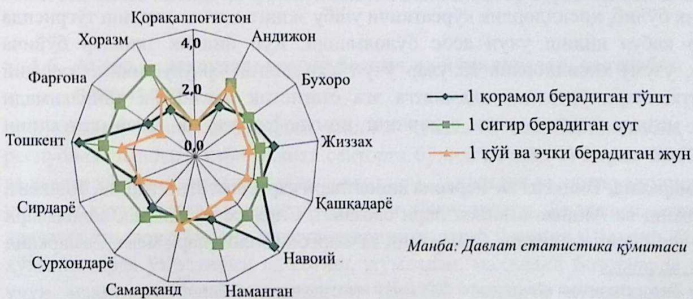
1.12-расм. Худудлар бўйича ердан фойдаланиш самарадорлиги (энг юқори кўрсаткич = 1)

1.13-расм. Худудлар бўйича бошоқли экинлар етиштириш кўрсаткичлари (энг юқори кўрсаткич = 1).

1.14-расм. Худудлар бўйича чорвачилик самарадорлиги кўрсаткичлари (энг паст кўрсаткич = 1).

1.5. Ўзбекистон қишлоқ хўжалиги ҳудудий нуқтаи назардан

Ҳудудий нуқтаи назардан мамлакат қишлоқ хўжалиги тўғрисидаги маълумотлар Илованинг 10-12-жадвалларида келтирилган.

1.12-расмда ердан - шудгор қилинадиган ва суғориладиган ерлардан самарали фойдаланишда ҳудудий тафовутларни кузатиш мумкин¹. Ердан фойдаланишда юқори самарадорликка Андижон, Тошкент, Самарқанд, Навоий ва Бухоро вилоятларида эришилмоқда. Қорақалпоғистон Республикаси, Сирдарё, Жиззах ва Қашқадарё вилоятларида бу кўрсаткич анча паст.

Қашқадарё, Самарқанд, Фарғона, Сурхондарё, Тошкент ва Бухоро вилоятлари асосий дон етиштирувчи, Қашқадарё, Бухоро, Сурхондарё, Тошкент ва Фарғона вилоятлари асосий пахта етиштирувчилар ҳисобланади.

Ўзбекистонда ушбу экинларни етиштиришнинг асосий хусусияти уларга нисбатан давлат буюртмасининг мавжудлигидир. Ишлаб чиқарувчиларнинг ҳудудда нисбатан устунлик мавжуд бўлган маҳсулот ишлаб чиқаришга ихтисослашиш имкониятини чеклаш бу борадаги натижалардан бири ҳисобланади. Масалан, 1.13-расмда Жиззах вилояти ғалла экиладиган майдонлар улуши бўйича ва шунинг баробарида ушбу экин ҳосилдорлиги пастлиги бўйича ҳам пешқадам экани кўриниб турибди. Бундан ташқари, экин экиладиган умумий ерлардаги ғалла улуши ва унинг ҳосилдорлиги ҳудудий кўрсаткичлари ўртасидаги таққослаш коэффициенти салбийдир: минус 0,55. Бу ҳосилдорлик ва экин учун ажратиладиган ер ўртасида тесқари узвийлик мавжудлигини англатади. Чамаси, ҳудудий ҳокимиятлар режа топшириқларини белгиллаган ҳолда ҳосилдорлик пастлигини стратегик экинлар учун ажратиладиган кенг ерлар ҳисобидан қоплашга интилади².

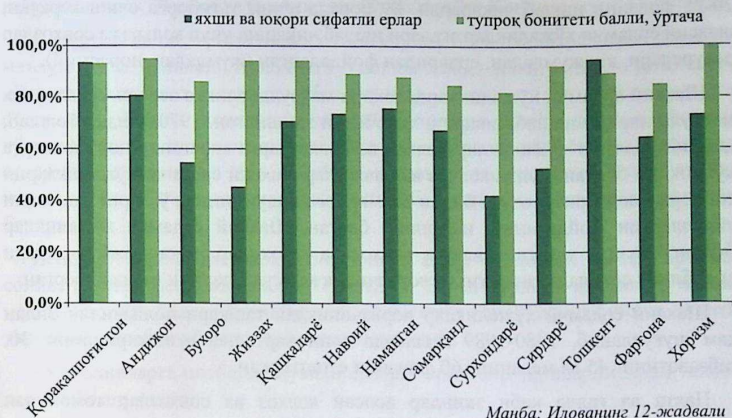
Давлат буюртмасидан ҳоли экинлар бўйича тесқари узвийлик кузатилади: ҳудудлар яхши ҳосил оладиган маҳсулотларни етиштиришга ихтисослашмоқда. Мисол учун, экин экиладиган умумий ерлардаги картошка улуши ва унинг ҳосилдорлиги ҳудудий кўрсаткичлари ўртасидаги таққослаш коэффициенти плус 0,48, сабзавотники плус 0,42 га тенг. Яъни, экин ҳосилдорлиги қанча юқори бўлса, уни етиштириш учун шунча кўп ер ажратилади. Полиэ экинлари бундан мустасно – улар учун таққослаш коэффициенти минус 0,45. Бу, чамаси, полиэ экинларини камҳосил ерларда етиштириш мақсадга мувофиқлиги билан боғлиқ бўлиб, ҳосилдорлик кўрсаткичи ушбу экинга ихтисослашиш тўғрисида қарор қабул қилиш учун асос бўлолмайди. Кўп йиллик экинлар бўйича (мева, узум) ҳосилдорлик ва улар учун ажратилган ер улушининг ҳудудий кўрсаткичлари ўртасида аҳамиятга эга статистик боғлиқлик аниқланмади ва бу мазкур экинлар учун ерларнинг номувофик тарзда тақсимланганини англатади.

Самарқанд, Тошкент ва Фарғона вилоятлари картошка етиштириш, Тошкент, Самарқанд ва Андижон вилоятлари сабзавот, Сирдарё ва Жиззах вилоятлари полиэ экинлари, Андижон, Самарқанд ва Фарғона вилоятлари мева, Самарқанд

¹ Бу ерда Давлат статистика қўмитасининг 2006 йилги маълумотларидан фойдаланилди.

² Пахта бўйича бундай боғлиқлик йўқ.

**1.15-расм. Ерлар сифатининг ҳудудлар бўйича ўзгариши,
1990 йилга нисбатан 2006 йил (фоизда)**

Манба: Илованинг 12-жадвали

ва Бухоро вилоятлари узум етиштириш бўйича пешқадам.

Минтақада чорвачилик самарадорлигининг асосий кўрсаткичлари 1.14-расмда график шаклда тасвирланган. Тошкент, Навоий ва Хоразм вилоятлари чорвачилик маҳсулдорлиги бўйича пешқадам ҳисобланади. Ялпи кўрсаткичлар ҳақида сўз борганда, гўшт етиштиришда Самарқанд, Тошкент, Қашқадарё, Бухоро, сут етиштиришда Самарқанд, Хоразм, Қашқадарё, тухум тайёрлашда Тошкент, Самарқанд, Хоразм ва Андижон, жун тайёрлашда Қашқадарё, Самарқанд, Навоий, Бухоро ва Жиззах вилоятлари пешқадамдир.

Илованинг 12-жадвали ва 1.15-расмда 1990 йилдан буён ҳудудларда туپроқ унумдорлиги қандай ўзгаргани акс эттирилган. Келтирилган маълумотлардан кўриниб турибдики, ушбу давр ичида Сурхондарё, Жиззах, Сирдарё ва Бухоро вилоятларида яхши ҳамда юқори сифатли ерлар талофат кўрган (туپроқ бонитети балли камида 61 фоиз). Тошкент вилоятида бу кўрсаткич анча паст.

1.6. Аграр ислохотлар: асосий босқич ва йўналишлар, дастлабки натижалар

Мустақилликгача Ўзбекистон қишлоқ хўжалиги ҳам бошқа собиқ совет республикаларидаги каби иккита секторга бўлинган эди: 1) йирик коллектив ва давлат хўжаликлари (колхоз ва совхозлар), 2) қишлоқ ва шаҳар аҳолисининг унчалик катта бўлмаган шахсий ёрдамчи хўжаликлари. Колхоз ва совхозлар давлатга қишлоқ хўжалик маҳсулотларини етказиб берарди. Шахсий ёрдамчи хўжаликларда ўз эҳтиёжи ва сотиш, жумладан, маҳаллий бозорларда сотиш учун маҳсулот ишлаб чиқарилган. Шахсий ёрдамчи хўжаликлар совет

ҳокимиятининг сўнгги ўн йилида шудгор қилинадиган ерларнинг атиги 3 фоиздан фойдаланган ҳолда, республика ялпи қишлоқ хўжалик маҳсулотининг 20-25 фоизини ишлаб чиқарарди. Бу борада шуни эътиборга олиш керакки, шахсий ёрдамчи хўжаликлар эгалари ишлаб чиқариш учун қолхоз ва совхозлар ресурслари, шу жумладан, ерларидан фойдаланган (жумладан, норасмий).

Шахсий ёрдамчи хўжаликларда юқори маҳсулдорликка асосан чорвачилик маҳсулотларини ишлаб чиқариш ҳисобидан эришилган. 1970 йилдан бошлаб, шахсий ёрдамчи хўжаликлар қолхоз ва совхозларга қараганда қорамолларга кўпроқ эга бўлган. Бунда қолхоз ва совхозлар шахсий ёрдамчи хўжаликларни ёш чорва моллари ва озуқа билан таъминлаган, шунингдек, ўзларига тегишли яйловлардан фойдаланиш имконини берган. Шахсий ёрдамчи хўжаликлар бунинг эвазига уларга давлатга қолхоз ва совхозлар режа мажбуриятлари ҳисобидан сотиладиган ортиқча чорвачилик маҳсулотларини етказиб берган.

Шахсий ёрдамчи хўжаликлар чорвачиликдан ташқари полизчилик билан ҳам шуғулланиб, 1980-1989 йилларда ялпи картошка етиштиришнинг 30, сабзавотнинг 45 ва меванинг 60 фоизини етиштирган.

Пахта ва ғалла каби экинлар асосан қолхоз ва совхозлар томонидан етиштирилган. 1990 йилга қадар шахсий ёрдамчи хўжаликлар ғалланинг тахминан 5 фоизини етиштирган (асосан ўз чорва моллари учун озуқа сифатида).

Қишлоқ хўжалигидаги ислохотлар 1989 йилда¹ бошланган деб ҳисоблаш мумкин. Негаки, бу пайтда шахсий ёрдамчи хўжаликларга қўшимча ер ажратилиб, қолхоз ва совхозлар фаолиятини ташкил этиш борасида ўзгаришлар рўй берди. Икки йилдан камроқ вақт ичида шахсий ёрдамчи хўжаликларнинг умумий майдони 60 фоизга – 250 минг гектардан 400 минг гектарга кўпайди, бундай хўжаликнинг рухсат этилган суғориладиган ер майдони қолхозларда 0,16 гектардан, совхозларда 0,08 гектардан 0,25 гектарга кенгайтирилди². 90-йиллар ўрталарида шахсий ёрдамчи хўжаликларнинг қишлоқ хўжалик ерлари умумий майдони 600 минг гектарга етди. Ислохотларнинг дастлабки босқичида йирик хўжаликларда ер ва бошқа асосий ишлаб чиқариш воситаларини ишчилар гуруҳи ёки алоҳида оилаларга ижарага беришни кўзда тутувчи жамоа ҳамда оилавий пудрат услублари жорий этилди. Буларнинг барчаси иқтисодий инқироз кескинлашган шароитда қишлоқ аҳолисининг ижтимоий-иқтисодий аҳволини жиддий яхшилаш имконини берди.

1992-1994 йилларда давлат қишлоқ хўжалик қорхоналари (совхозлар) тугатилиб, уларнинг негизида ширкатлар, агрофирмалар, фермер хўжаликлари ташкил этилди. Давлат мулки ҳисобида қолган қолхоз хўжаликлар қишлоқ хўжалик таълими ва тадқиқотлар, чорвачилик ва зироатчилик селекциясини ривожлантириш билан шуғулланди³.

1991 йилда дастлабки фермер хўжаликлари (асосан чорвачилик йўналишидаги) пайдо бўлди. Чунки, йирик қишлоқ хўжалик қорхоналари аъзоларига улар-

¹ ЎзССР Министрлар кенгашининг 1989 йил 15 августдаги “Қолхозчи, совхоз ишчилари ва фуқароларнинг шахсий томорка хўжаликларини янада ривожлантириш” тўғрисидаги қарори.

² Лалмиқор ерларда 0,5 гектаргача.

³ Вазирлар Маҳкамасининг 13- (1993 йил январ) ва 88- (1994 йил март) сонли қарорлари асосида.

нинг таркибидан чиқиб, ўз ери ва активлари улушига эга бўлиш ҳуқуқи берилди. Хўжалик юритишнинг ушбу янги шаклининг ҳуқуқий мақоми 1992 йил июлда қабул қилинган “Фермер хўжаликлари тўғрисида”ги Қонунда мустаҳкамланди.

Фермер хўжаликларини ташкил этиш учун ер бериш ишлари номзодларнинг маълумоти ва молиявий имконияти, қишлоқ жойда яшаш муддати ва қишлоқ хўжалигида меҳнат стажи ҳисобга олинган ҳолда, танлов асосида амалга оширилди. Жамоа корхоналарни қайта ташкил этиш даврида фермер хўжаликларини ташкил этиш учун ерлар қайта ташкил этилаётган хўжаликлар ерларидан ажратилди. Айни пайтда жамоа хўжаликларини қайта тузиш жараёни ниятсизга етаётгани ҳисобга олиниб, ерлар асосан давлат захирасидан берилмоқда.

Ислохотларнинг дастлабки босқичида аграр секторни қайта тартибга солиш бўйича фаол жараёнлар бошланди. Барча турдаги қишлоқ хўжалик маҳсулотларига давлат буюртмасини аста-секин камайтириш бўйича иккита таркибий қисмдан иборат тизим ишлаб чиқилди:

- хўжаликларга нисбатан муайян ерларга аниқ бир экинларни экиш талабларини бекор қилиш;
- хўжаликларга нисбатан етиштирилган ҳосилнинг муайян фоизини давлат харид қиладиган ташкилотларга давлат томонидан белгиланадиган нархларда мажбурий сотиш бўйича талабларни бекор қилиш.

1994 йил ўрталарида ғалла ва пахтадан ташқари барча турдаги қишлоқ хўжалик маҳсулотларига давлат буюртмаси бекор қилинди¹.

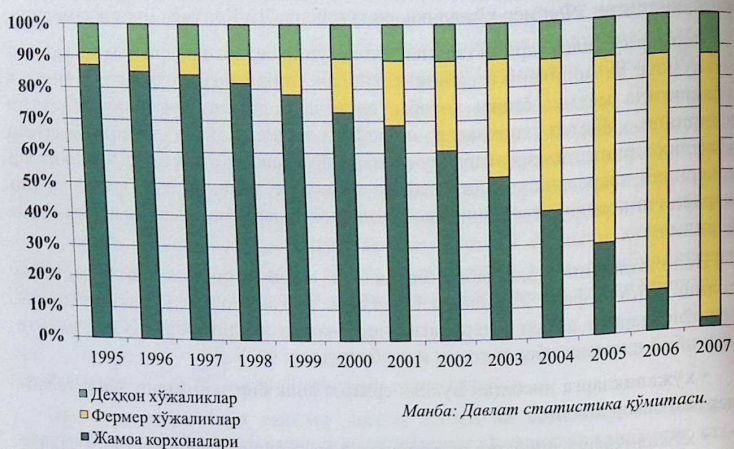
Янги бозор иқтисодиёти шароитида қишлоқ хўжалигидаги ислохотларни ҳуқуқий мустаҳкамлаш ва қишлоқ хўжалик ишлаб чиқарувчиларининг иқтисодий ҳамда ерга муносабатини тартибга солиш зарурати 1998 йилда Ўзбекистон Республикасининг Ер кодексини қабул қилишда муҳим омил бўлди. Ер кодексига қишлоқ хўжалиги учун мўлжалланган ерларнинг давлат мулки ҳисобланиши қайд этилган, юридик ва жисмоний шахсларнинг ер участкаларига эга бўлиш ҳуқуқи, уларнинг ердан самарали ва оқилона фойдаланиш бўйича мажбуриятлари, давлатнинг ерга эгалик қилиш, ундан фойдаланиш ҳамда ижарага олиш ҳуқуқи кафолатлари мустаҳкамланди. Ер участкасини ижарага олиш, ердан фойдаланганлик учун тўлов тўлаш тартиби белгиланди.

Қишлоқ хўжалигидаги ислохотларнинг иккинчи босқичи 1998 йилда бошланди. Бундан келиб, қолхозлар негизига қишлоқ хўжалик кооперативлари (ширкатлар) ва фермер хўжаликларини ташкил этиш жараёни фаоллашди. Бу рўйхатга олинган фермер хўжаликлари сонини 1990-1991 йилдаги 2 мингтадан 2000-2001 йилда 50 мингтагача кўпайтиришга сабаб бўлди². Фермерларнинг ўртача катталиги 1990 йил бошидаги 10 гектардан 2000 йил бошида тахминан

¹ Вазиirlар Маҳкамасининг 13-(1993 йил январ), 137-(1993 йил март), ва 87- 88-(1994 йил феврал-март), 1068-(1995 йил январ), 36-(1996 йил январ), 121-(1996 йил март) ва 441-(1996 йил декабр) сонли қарорларининг асосида қишлоқ хўжалиги маҳсулотларининг барча турларига давлат буюртмасининг аста-секин камайтириш жадвали ишлаб чиқилган эди.

² 2006-2007 йилларда 200 мингтагача.

1.16-расм. Хўжалик тоифалари бўйича шудгор қилинган ерларнинг (экин майдонлари) солиштирма улуши

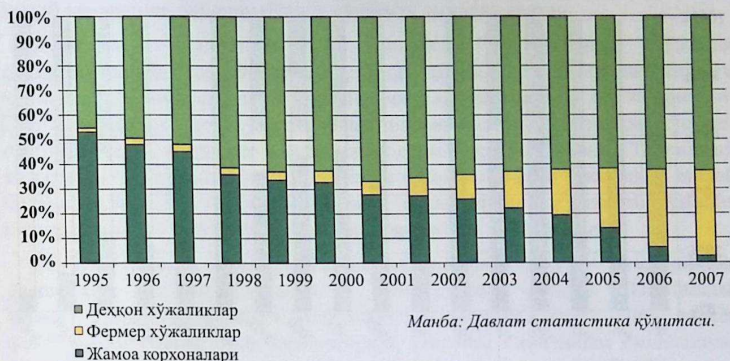
шудгор қилинадиган 20 гектар ерга кенгайди¹. 1998 йилда фаолият кўрсатаётган шахсий ёрдамчи хўжаликларни юридик шахс мақомига эга бўлган ва юридик шахс мақомига эга бўлмаган деҳқон хўжаликларига айлантиришнинг тартиби ҳамда механизми белгиланди.

Қишлоқ хўжалигидаги ислохотларнинг биринчи ва иккинчи босқичида совхоз ва колхозлар тижоратлаштириш ҳамда рентабелликни ошириш мақсадида асосан ишлаб чиқариш кооперативлари ҳамда хусусий қишлоқ хўжалик компанияларига айлантирилди. Йирик хўжаликларнинг майда хўжаликлардан устунлиги ҳақидаги анъанавий тушунчага тақдиминомага асосланган ушбу стратегия самарасиз йирик корхоналарни “горизонтал қайта ташкил этиш”га қаратилди. Бироқ, бошқа собиқ социалистик мамлакатлар, шунингдек, Ўзбекистон тажрибаси унчалик катта бўлмаган ва ўртача хусусий хўжаликлар иқтисодий ўтиш даврида самаралироқ бўлишини кўрсатди. 1.4-бўлимда Ўзбекистонда унчалик катта бўлмаган хусусий хўжаликлар (фермер ва деҳқон хўжаликлари) йирик жамоа хўжаликларига қараганда экинлар ҳосилдорлиги ҳамда чорва моллари маҳсулдорлиги бўйича юқори кўрсаткичларга эга эканини ақс эттирувчи маълумотлар келтирилган. Бу каби боғлиқликни бошқа собиқ социалистик мамлакатларда ҳам кузатиш мумкин. Масалан, Россияда шудгор қилинадиган ерларнинг қарийб 85, ишлаб чиқарилаётган маҳсулотларнинг атиги 43 фоизи йирик қишлоқ хўжалик корхоналари улушига тўғри келади. Хусусий секторда 1 гектар шудгор қилинадиган ердан олиннадиган маҳсулот йирик қишлоқ хўжалик корхоналарига қараганда 7,5 баравар кўпдир².

¹ Таққослаш учун: Украинадаги ўртача ферма 20, Россияда 40 гектар ерни эгаллайди.

² И. Станчин, Ц. Лерман. Туркменистондаги аграр ислохот, 2003, 42-бет

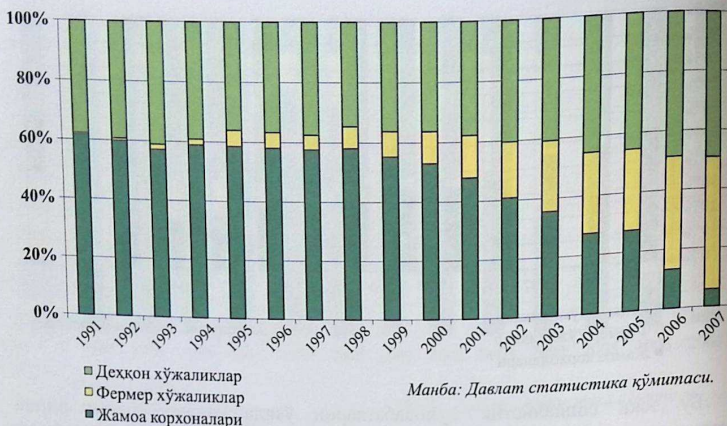
1.17-расм. Қишлоқ хўжалик маҳсулотларини хўжаликлар тоифалари бўйича ишлаб чиқаришнинг қиймат ифодасидаги ҳажми, фоизда

Бу эски социалистик муносабатларни ўзида сақлаб қолган йирик корхоналарда унчалик катта бўлмаган оилавий хўжаликлардагига нисбатан ишчиларнинг шахсий ташаббусини ишга солиш, меҳнат қилиш фаоллиги ва қарорлар қабул қилишда мустақиллигини ошириш имкониятлари анча камлиги билан боғлиқдир. Шундай бўлса-да, қишлоқ хўжалигида шахсий ташаббус ва шахсий манфаатдорлик, пировард натижада бутун хўжалик фаолиятининг роли иктисодиётнинг бошқа кўплаб тармоқларига қараганда анча юқори. Бу эса, ўз навбатида, аграр секторда унинг ўзига хослиги туфайли (кўп меҳнат талаб қилиниши, ишлар амалга ошириладиган ҳудудларнинг катталиги, ишларнинг меҳнатни тор ихтисослаштириш имкониятларини чекловчи мавсумийлиги, куч сарфлаш ва якуний натижага эришиш ўртасидаги вақт фарқининг катталиги, қишлоқ хўжалик экинлари ҳосилдорлиги ва чорва моллари маҳсулдорлигига таъсир қилувчи назорат қилиб бўлмайдиган омиллارнинг кўплиги ва ҳоказолар) ишлаб чиқариш ва ишлар сифатини назорат қилишнинг фабрика услубини (камдан-кам ҳолларда) жорий этишнинг имкони йўқ. Нисбатан унчалик катта бўлмаган оилавий хўжаликларда эришиладиган ишчиларнинг якуний натижадан шахсий манфаатдорлиги меҳнат қилиш сифатини таъминлашнинг ягона амалий механизми ҳисобланади.

2002 йилда қишлоқ хўжалигидаги ислохотларнинг учинчи босқичи бошланди. Бундан қўзланган мақсад йирик жамоа хўжаликларини “вертикал қайта ташкил этиш” ва уларни фойдаланилаётган ер ҳажмига қараб кичик хусусий корхоналарга айлантиришдан иборат эди. Дастлаб, норентабель ва кам рентабелли қишлоқ хўжалик кооперативлари, кейинчалик деярли барча ширкатлар фермер хўжаликларига айлантирилди. Бу жамоа хўжаликлари иктисодий жиҳатдан ночор бўлиб қолгани ва хўжалик юритишнинг ташкилий-ҳуқуқий шакли сифатида эскиргани билан боғлиқдир. Айни пайтда товар маҳсулотини ишлаб чиқаришнинг асосий шакли фермер хўжаликлари ҳисобланади. 2007 йилда уларнинг сони 217 мингтани ташкил этди.

1.18-расм. Хўжаликлар тоифалари бўйича
аҳолининг иш билан банд сони, фоизда

Бир пайтнинг ўзида кишлоқ хўжалик ишлаб чиқарувчилари томонидан давлат буюртмаси бўйича сотиладиган кишлоқ хўжалик маҳсулотлари учун харид нархлари ҳам оширилди. Бу жаҳонда пахта нархининг ошиши ва ўзбек сўмининг анча қадрсизлангани билан боғлиқ бўлди.

Кишлоқ хўжалик ислохотларининг учинчи босқичи ерни кишлоқ хўжалик ишлаб чиқарувчиларининг турли тоифалари ўртасида тақсимлаш, шунингдек, аграр сектор самарадорлиги кўрсаткичларига таъсир кўрсатди.

1.16-1.18-расмларда сўнгги йилларда экин майдонлари, кишлоқ хўжалик маҳсулотлари ва бандлик тузилмасининг хўжаликлар тоифалари бўйича ўзгариши кўрсатилган. Ушбу жараённинг асосий хусусияти – ердан жамоа бўлиб фойдаланиш ўрнини хусусий фойдаланувчилар эгаллашидир ва улар бугунги кунда ерга тўлиқ эгалик қилади.

Бугунги кунда республикадаги шудгор қилинадиган ерларнинг катта қисми фермер хўжаликларига тегишли. Айни пайтда фермер хўжаликларидаги пичанзорлар ва яйловларнинг улуши 6 фоизни ташкил қилади, уларнинг қолган ер майдонлари яйловдаги чорвачилик (кўйчилик) хўжаликлари учун мўлжалланган. Дехкон хўжалиklarининг ер фонди тўғрисидаги маълумотлар ҳақида сўз борганда шуни айтиш мумкинки, кейинги 15 йилда ушбу хўжаликларда кишлоқ хўжалик ерлари, жумладан шудгор қилинадиган ерлар майдони атиги 1,1 ва 1,4 фоизга кўпайди. Бу эса кишлоқ аҳолиси сонининг ўсиш суръатига жавоб бермайди ва чорва моллари сони кўпайиб бораётган шароитда ушбу хўжаликларнинг озукага нисбатан ортаётган эҳтиёжини қондира олмайди. Бирок, ушбу турдаги хўжаликларга яйловлар бириктирилмаган.

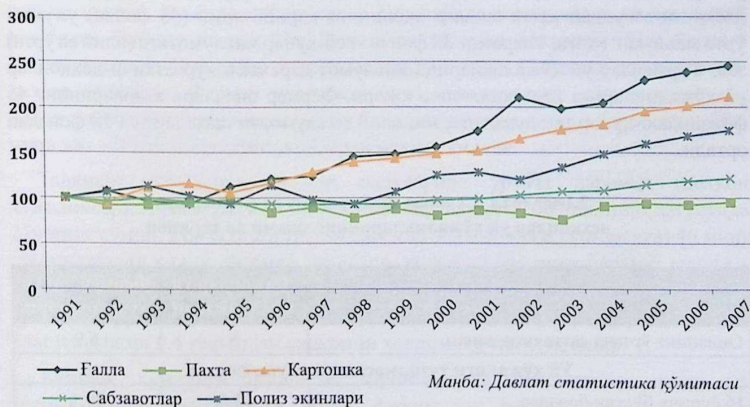
Ширкатларни қайта ташкил этиш, харид нархларининг ошиши, сўмининг

кадрсизланиши (экспорт килинадиган экинлардан даромад олишнинг ошиши) қишлоқ хўжалик ишлаб чиқарувчилари учун қишлоқ хўжалик маҳсулотларини ишлаб чиқаришни ошириш бўйича кўшимча омиллар яратди.

Илованинг 1-жадвалида 1997 йилдан буён қишлоқ хўжалик маҳсулотларининг реал ифодада барқарор ўсгани ва бу кўрсаткич қишлоқ хўжалиги ислохотларининг учинчи босқичида янада кучайгани акс эттирилган. Бундан ташқари, қишлоқ хўжалик ишлаб чиқаришни ривожлантиришга хусусий сектор – деҳқон ва фермер хўжаликлари салмоқли ҳисса қўшди. Таъкидлаш жоизки, жамоа хўжаликларини нисбатан майдалаштириш ҳисобидан ишлаб чиқариш фақат Ўзбекистондагина эмас, балки МДХнинг шахсий хўжалик юритиш шаклига ўтган бошқа мамлакатларида ҳам ривожланди¹.

1.3-бўлимда айрим қишлоқ хўжалик маҳсулотларини ишлаб чиқаришнинг ўсиши қайд этилган (1.7-расм). Бу ўсиш суръати айниқса 2002 йилдан кейинги даврга тўғри келади (Илованинг 6-жадвалига қаранг). Ушбу жараён фойдаланилаётган ерларни қисқартириш, уларнинг сифатининг ёмонлашуви ва иш билан банд аҳоли сонининг камайиши шароитида рўй берганини ҳисобга олган ҳолда (1,2, 1,4 ва 1.6-расмларга қаранг), қишлоқ хўжалик тармоғи самарадорлиги ошганини таъкидлаш мумкин. Бу, авваламбор, қишлоқ хўжалиги экинлари ҳосилдорлиги кўрсаткичларида намоён бўлади ва бу кўрсаткичларнинг Тараққиёти айниқса қишлоқ хўжалиги ислохотларининг учинчи босқичига тўғри келади (1.8 ва 1.19-расмлар)

1.19-расм. 1991-2007 йилларда айрим қишлоқ хўжалик экинлари ҳосилдорлигининг ўсиш суръати (1991 йилги ҳосилдорлик = 100)

Манба: Давлат статистика қўмитаси

¹ Цви Лерман. Собик Совет Иттифоқида қишлоқ хўжалигининг қайта тикланиши: ер ислохотлари ва хўжаликларни қайта ташкил қилишнинг 15 йилги таҳлили (инглиз тилида.), Post-Soviet Economies, Vol. 20, No. 4, pp. 391-412 (December 2008).

2. АСОСИЙ ҚИШЛОҚ ХЎЖАЛИК ИШЛАБ ЧИҚАРУВЧИЛАРИ: ҚИСҚАЧА ТАЪРИФ

Ушбу бўлимда қишлоқ хўжалик ишлаб чиқарувчиларининг иккита асосий тури – деҳқон ва фермер хўжаликларининг қисқача тафсилоти берилган. Ушбу хўжаликларда бугунги кунда аграр секторда иш билан банд аҳолининг 94 фоизи меҳнат қилади ва мамлакатда ишлаб чиқарилаётган қишлоқ хўжалик маҳсулотларининг 97 фоиздан ортиғи уларнинг улушига тўғри келади. Ушбу бўлим асосан 2007 йилнинг сентябрида Ўзбекистоннинг 8 ҳудудида фермер ва деҳқон хўжаликлари вакиллари ўртасида ўтказилган сўров материалларига асосланган (сўров услубияти ҳақида Кириш қисмига қаранг).

2.1. Тадқиқот ўтказилган деҳқон ва фермер уй хўжаликларининг таъсифи

Тадқиқот ўтказилган ҳудудларда оилалар (уй хўжаликлари) ўртача 6 кишини ташкил қилади ва бу қишлоқ жойлари учун хосдир. Деҳқон уй хўжаликлари аъзоларининг қарийб учдан икки қисмини меҳнатга лаёқат ёшига (16 ёш) етмаган болалар, 6,7 фоизини пенсия ёшидаги кишилар (эркаклар 60 ва аёллар 55 ёш) ташкил этади. Фермер участкасига эга уй хўжалиги (оила) ўртача 7 кишидан иборат бўлиб, уларнинг кўпчилиги меҳнатга лаёқатли ёшда (2.1-жадвал).

Деҳқон хўжаликлари аъзоларининг маълумот даражаси кўрсаткичлари республика бўйича ўртача кўрсаткичдан унчалик фарқ қилмайди. Меҳнатга лаёқатли ва ундан катта ёшдаги аҳолининг қарийб ярми (48 фоизи) умумий ўрта маълумотга эга. Уларнинг 38 фоизи касб-хунар маълумотиغا (олий ва ўрта) эга. Фермерлар уй хўжаликларида маълумот даражаси кўрсаткичи деҳқонлар уй хўжаликларига қараганда анча юқори. Фермер оилалари аъзоларининг 45 фоизи касб-хунар маълумотиغا эга, олий маълумотли шахслар эса 18 фоиздан ортади.

2.1-жадвал. Сўровда иштирок этган фермер ва деҳқонлар уй хўжаликларининг ҳажми ва таркиби

	Деҳқонлар уй хўжаликлари	Фермерлар уй хўжаликлари
Оиланинг ўртача катталиги, киши	6	6,9
Уй хўжалиги тузилмасидаги улуш, фоизда		
16 ёшгача бўлган болалар	31,6	29,1
Ёши бўйича ва хизмат муддатини адо этган пенсионерлар	7,9	6,5
Жумладан, пенсия ёшидаги шахслар	6,7	6,2

Манба: «ТАНЛИЛ» Ижтимоий тадқиқот маркази сўрови натижалари, 2007 йил, сентябрь.

Тадқиқот ўтказилган деҳқон уй хўжаликларида меҳнатга лаёқатли ёшдаги аҳоли 61,7 фоизни ташкил қилади. Бандлик даражаси меҳнатга лаёқатли аҳоли сонининг ўртача 65 фоизини ташкил этади. Бандлар тузилмасида кўпчилик ёлланган ишчилардан иборат (барча ишлаётган оила аъзоларининг 54 фоизи). Вақтинчалик ишлаётган ишчилар сони барча бандлар сонининг 11 фоизини ташкил этади. Сўров қишлоқ хўжалик мавсуми қизғин паллада ўтказилганига қарамай, ишсизлик даражаси жуда юқори (ишга лаёқатли аҳолининг 7 фоизи).

Ёлланган ишчиларнинг ярмидан кўпи ноқишлоқ хўжалик сектори, асосан, бюджет ташкилотларида меҳнат қилмоқда. Қишлоқ хўжалик секторида ишлаётганларнинг ярмидан камроғи ишлайди (42 фоиз). Бунинг устига, уларнинг аксарияти оилавий деҳқон хўжаликларида меҳнат қилади. Томорқа участкаларида иш билан банд бўлганларнинг ҳар учинчиси ўзини ишсиз, деб ҳисоблайди, негаки ушбу хўжаликларнинг майдалиги уларнинг аъзоларини тўлиқ иш билан таъминлаш имконини бермайди. Томорқа участкаларида меҳнат қилаётган ва ўзини ишсиз деб ҳисоблайдиган уй хўжаликлари аъзолари ҳисобга олинса, ишсизлик даражаси 12,5 фоизгача етиши мумкин. Иккиламчи бандлик кенг тарқалмоқда (яъни бир киши бир неча жойда ишлайди) - бандларнинг 38 фоизи.

Фермерлар уй хўжаликларида бандлик кўрсаткичлари сезиларли фарк қилади. Очик ва яширин ишсизлик даражаси унчалик катта эмас (жами 1,3 ва 0,4 фоиз). Фермерлар оила аъзолари фаоллигининг иқтисодий кўрсаткичлари бандлик даражасининг юқорилиги ҳисобидан анча баланд. Ушбу бандлик даражаси асосан оилавий фермер хўжалигида ишлаш орқали таъминланмоқда. Фермер хўжалигида меҳнатга лаёқатли ёшдаги оила аъзоларининг 62 фоизи меҳнат қилади. Бу борада фермерлар оилаларида вақтинчалик ва мавсумий иш билан бандлар деярли йўқ. Ноқишлоқ хўжалик секторда, яъни бюджет ташкилотларида фермерлар оила аъзоларининг атиги 13 фоизи, асосан хотин-қизлар ишлайди. Фермер участкаси оила аъзоларининг кўпчилигини иш билан таъминлаётганига қарамай, бу бандлик унчалик самара бераётгани йўқ: уларнинг 42 фоизи қўшимча жойларда меҳнат қилади.

Тадқиқот ўтказилган деҳқон оилаларида ўртача даромад (деҳқон хўжаликларидан натурал истеъмол билан биргаликда) 2007 йилнинг августида 279 минг сўмни, жон бошига ўртача даромад эса (битта оила аъзосига) 46 минг сўмни ташкил қилди. Фермер оилалари даромади эса икки барабар юқори – тегишли равишда 545 минг ва 79,4 минг сўм. Томорқа участкаси қанчалик катта бўлса, уй хўжаликларида жон бошига ўртача даромад шунча юқори. Бироқ, бу участка ҳажми 0,4 гектардан ошадиган ҳолатларга тааллуққидир.

Қишлоқ хўжалиги фаолияти даромадларни шакллантиришнинг энг муҳим омили ҳисобланади. Ушбу фаолиятдан тушган даромад оилалар жами даромадлари тузилмасида (жумладан, қишлоқ хўжалик секторида ёлланма ишдан тушадиган даромад) деҳқон уй хўжаликларида 33, фермер уй хўжаликларида 73 фоизни ташкил қилади (2.2-жадвал). Бунда ҳар икки турдаги уй хўжаликларидаги деҳқон участкаларидан асосан сотиш учун эмас, балки, ўз эҳтиёжи учун маҳсулот етиштириш мақсадида фойдаланилади: уй

2.2-жадвал. 2007 йилнинг августида оилалар жами даромадининг тузилмаси (деҳкон ва фермер участкаларидан истеъмол ҳисобга олинган ҳолда)

Даромад турлари	Оиланинг умумий даромадида даромадлар улуши, %		Ушбу турдаги даромадга эга оилалар улуши, танловга нисбатан фоизда	
	деҳконлар	фермерлар	деҳконлар	фермерлар
Деҳкон участкасидан к/х маҳсулотларини сотишдан тушган даромад	13.8	15.0	30.8	26.8
Деҳкон участкасидан к/х маҳсулотлари истеъмоли	11.3	8.6	67.2	62.8
Фермер участкасидан к/х маҳсулотларини сотишдан тушган даромад	-	39.6	-	55.4
Фермер участкасидан к/х маҳсулотлари истеъмоли	-	8.4	-	51.2
Қишлоқ хўжалигида ёлланма ишдан олинган даромад	7.8	1.1	23.6	4.4
Ноқишлоқ хўжалигида ёлланма ишдан олинган даромад	30.4	8.0	64.2	34.2
Ноқишлоқ хўжалигида тадбиркорлик фаолиятдан олинган даромад	9.6	3.9	20.4	9.2
Меҳнат миграциясидан олинган даромад	7.2	0.9	6.4	2.4
Ёш ва ногиронлик бўйича нафақа	10.4	5.5	42.4	37.6
Кам таъминланган оилалар ва болали кам таъминланган оилаларга бериладиган нафақалар	2.8	0.9	30	15.2
Бошқа даромадлар	6.7	8.1	9.8	20.8

Манба: «ТАНЛИЛ» Ижтимоий тадқиқот маркази сўрови натижалари, 2007 йил, сентябрь.

хўжаликларининг камида 30 фоизи шу участкалардан олинган маҳсулотни сотади.

2007 йилнинг августида деҳкон уй хўжаликлари оилаларида пул сарф-харажатлари 304 минг, жон бошига ўртача 50,5 минг сўмни (оилаларнинг 75 фоизида бу сарф-харажатлар ойига 60 минг сўмдан ошмаган) ташкил этди. Фермер уй хўжаликларида эса бу кўрсаткич тегишли равишда 500 ва 72,7 минг сўмни ташкил қилди.

Озиқ-овқат маҳсулотларини сотиб олиш пул сарф-харажатларининг энг муҳим қисми ҳисобланади (2.3-жадвал). Гарчи, бу кўрсаткич кутилганидан кўра унчалик юқори бўлмаса-да, уни нафақат томорқа участкаларидан фойдаланилаётгани, балки ишлаб топилаётган маблағ тузилмасида натура шаклидаги тўловлар улушининг баландлиги билан ҳам изоҳлаш мумкин (кўпгина оилалар пул ўрнига ғалла олмоқда ва бу ғалла тўлиқ истеъмол қилинмоқда ҳамда овқатланиш тузилмасида катта улушни ташкил этади). Шу билан бирга, оилавий тадбирларни ўтказиш учун кетадиган харажатлар ҳам алоҳида аҳамият касб этади. Таълим олиш ва даволанишга қанча маблағ сарфланса, бундай тадбирларни ўтказишга ҳам шунча маблағ кетади. Уй-жой қуриш ва таъмирлаш ҳам мутлақ ва нисбий ифодаланганда сарф-харажатларнинг катта қисмини ташкил этади.

Сўров давомида унинг иштирокчилари ўз оилаларидаги турмуш даражасини ҳам баҳолади. Бу ерда деҳқон ва фермерлар жавобида жиддий тафовут кўзга ташланади. Масалан, деҳқон оилаларининг 4 фоизининг фикрига кўра, улар ўзлари учун барча зарур нарсаларни сотиб олиши мумкин, фермерларда эса

2.3-жадвал. 2007 йил августда оилалар пул сарф-харажатлари тузилмаси

Харажат турлари	Сарф-харажатлар тузилмасидаги улуш, %		Ушбу турдаги сарф-харажатларга эга оилалар улуши, танловга нисбатан %	
	деҳқонлар	фермерлар	деҳқонлар	фермерлар
Озиқ-овқат маҳсулотлари	35,5	31,7	100	100
Кийим ва пойабзал	18,4	18,3	73,8	81,6
Ювиш воситалари, санитария и гигиена товарлари	2,8	2,5	98,0	98,2
Турар жой (солиқ, коммунал хизмат тўловлари ва бошқалар)	4,0	4,0	84,6	90,2
Деҳқон хўжалигини юритиш харажатлари	2,5	1,4	19,2	14,4
Чорва молларини сотиб олиш	0,4	0,8	1,8	2,2
Уй-жой қуриш ва таъмирлаш, қурилиш материалларини харид қилиш	8,8	12,7	16,2	19,2
Транспорт	5,8	6,5	88,4	90,6
Таълим	4,5	4,3	40,8	45,8
Дори-дармонлар ва соғлиқни сақлаш хизматлари	4,3	3,7	50,6	50
Оилавий тадбирларни ўтказиш	9,9	9,4	28,4	36,6
Бошқа сарф-харажатлар	3,1	4,7	20,2	24,6

Манба: «ТАНЛИЛ» Ижтимоий тадқиқот маркази сўрови натижалари, 2007 йил сентябрь

бу кўрсаткич 17 фоизни ташкил қилади (тўрт барабардан ортиқ). 11 фоиз деҳқонлар ва 1,6 фоиз фермерлар ўзларини даражаси паст тоифага киритди.

Сўров давомида олинган маълумотларнинг қиёсий таҳлили деҳқон уй хўжаликларида фаровонлик даражаси (деҳқон хўжаликларида оиланинг бир нафар аъзосининг ва ер бирлиги даромад кўрсаткичларида ифодаланган, шунингдек, фаровонлик даражасини баҳолаш бўйича) куйидаги кўрсаткичлар ўртасида бевосита узвийлик борлигини кўрсатди:

1. Суғориладиган ва экин майдони ҳажми.
2. Чорва моллари, аввало, қорамол подаси сони (бошқа турдаги моллар учун ушбу узвийликнинг таъсири кам).

Бундан ташқари, фаровонлик даражасини баҳолаш кўрсаткичлари деҳқон хўжалигида кишлоқ хўжалик техникасининг мавжудлигини ифодаловчи кўрсаткич, кишлоқ хўжалик фаолиятдан олинadиган даромадлар кўрсаткичи деҳқон участкасининг умумий ҳажми билан таққосланади.

Шу тарика оила қанча кўп ресурсга эга бўлса (ер, чорва моллари, техника), ўзининг моддий аҳволини яхшилаш имконияти шунча ортади.

Бу фермерлар оиласига ҳам тааллуқлидир. Орадаги фарқ шундаки, фермерлар кўплаб ресурслардан фойдаланади. Бу ерда куйидагилар оила даромадларига таъсир кўрсатадиган муҳим омиллар саналади:

1. Фермер хўжалигининг кўлами (суғориладиган ва экин ерлари ҳажми, ишчилар ва фойдаланиладиган техника сони). Хўжалик қанча катта бўлса, оила фаровонлиги ҳам шунча юқори бўлади.
2. Коммунал инфратузилманинг ривожланганлик даражаси (газ, сув, электр таъминоти, телефон, кириш йўли) мавжудлиги ва аҳволи.
3. Қорамол подаси сони. Соғин сигирлар сони фаровонликка ижобий таъсир кўрсатади.

2.2. Деҳқон хўжаликлари

Ўзбекистонда кишлоқ жойлардаги кўплаб оилалар деҳқон хўжалигига эга. Деҳқон участкаларини бир қанча турларга ажратиш мумкин:

- томорқа участкалари;
- кишлоқ хўжалик фаолиятини юритиш учун махсус ажратиладиган деҳқон участкалари (одатда, бундай участкалар аҳоли пунктининг четроғи ёки атрофида жойлашган бўлади);
- янги уй-жой қуриш учун ажратилган участкалар (баъзи оилалар, бундай участкалардан кўпинча кишлоқ хўжалик экинларини етиштириш учун фойдаланади).

Томорқа участкалари кенг оммалашган бўлиб, улардан уй хўжаликларининг 99,6 фоизи фойдаланади (2.4-жадвал). Участкаларнинг ўртача катталиги 0,15 гектарни ташкил қилади. Фермерлар оиласи эга бўлган томорқа участкалари

2.4-жадвал. Деҳқон хўжаликлари участкаларининг асосий хусусиятлари

Томорка турлари	Участкага эга оилалар улуши, %	Участканинг ўртача катталиги, га	Суғориладиган майдон улуши, %	Экин учун мўлжалланган ўртача майдон, га
Томорка участкалари	99,6	0,15	56,3	0,09
деҳқон участкалари	100,0	0,13	56,0	0,08
фермерлар уй хўжалиги	99,3	0,17	56,6	0,10
Қўшимча участкалар	13,1	0,18	98,6	0,18
деҳқон участкалари	16,3	0,16	99,2	0,16
фермерлар уй хўжалиги	9,8	0,21	97,7	0,21
Қурилиш учун участкалар	9,4	0,18	92,4	0,16
деҳқон участкалари	10,0	0,16	93,5	0,15
фермерлар уй хўжалиги	8,8	0,19	91,1	0,18

Манба: «ТАНЛИЛ» Ижтимоий тадқиқот маркази сўрови натижалари, 2007 йил, сентябрь.

анча катта. Қишлоқ хўжалик экинлари одатда участканинг ярмидан кўпини эгаллайди. Экин экилган майдон кўпгина ҳолларда суғорилади. Аксарият томорка участкалари (73 фоиз) ўтган асрнинг 90-йиллари бошида берилган. Уй хўжаликларининг 21 фоизи ўз участкасига 1991-2000 йилларда, 6 фоизи 2000 йилдан кейин эга бўлган.

Тадқиқот ўтказилган уй хўжаликларининг 13 фоизи қўшимча деҳқон хўжаликларига эга. Уларнинг ўртача катталиги томорка участкаларига нисбатан 20-30 фоизга катта бўлиб, умумий ер майдони суғорилади ва экин экиш учун фойдаланилади. Қўшимча участкалар эгалари ушбу ерларнинг 85 фоизига 1990 йилдан сўнг, жумладан, 26 фоизига 2001-2007 йилларда эга бўлган. Тадқиқот ўтказилган уй хўжаликларининг 9,4 фоизи эса яқка тартибда уй-жой қуриш учун ажратилган участкаларга эга. Улар ўз хусусиятига кўра, қўшимча деҳқон хўжаликларидан унчалик фарқ қилмайди. Қурилиш учун мўлжалланган участкаларнинг катта қисми (89 фоизи) 1990 йилдан сўнг берилган. Аммо, бундай участкалар 2001-2007 йилдан сўнг кўп ажратилди (бундай барча участкаларнинг учдан икки қисми). Уй хўжаликлари ер участкаларидан ташқари бошқа кўп ресурсларга эга эмас. Тадқиқот ўтказилган оилаларда қишлоқ хўжалик ускуналари деярли йўқ (2.5-жадвал). Трактор ва комбайнлар асосан фермер хўжаликларида бор, кўпгина оилалар юк автомобиллари ва микроавтобусларга, енгил автомобилларга оилаларнинг 20 фоизи эга (фермер оилаларининг 54 фоизи). Уй хўжаликларининг 99 фоизда ҳатто, қишлоқ хўжалик маҳсулотларига биринчи қайта ишлов бериш учун оддий қишлоқ хўжалик инвентари ва ускуналари – плуг, культиватор, шоли майдалагич, сепараторлар ва ҳоказолар йўқ.

2.5-жадвал. Уй хўжаликларидаги мавжуд техника ва қишлоқ хўжалик ускуналари, танловга нисбатан фоизда (сўров ўтказилган пайтда)

Номлари	Дехқон уй хўжаликлари	Фермер уй хўжаликлари
Трактор, мини-трактор	3,2	21,0
Комбайн	0,2	1,6
Сеялка	0,2	3,6
Тиркама	1,6	13,2
Культиватор	1,2	5,6
Янчгич	0	2,2
Плуг	0,8	7,6
Тегирмон, шоли майдалагич	0,6	2,0
Сепаратор	2,6	5,2
Юк автомобили	2,6	6,6
Енгил автомобиль	20,2	54,0
Микроавтобус	1,6	6,6
Электр генератор	0,2	2,0
Саноат музлатгичи	0,6	1,2
Силос ўраси	4,4	8,0
Иссиқхона	2,6	3,1

Манба: «ТАНЛИЛ» Ижтимоий тадқиқот маркази сўрови натижалари, 2007 йил, сентябрь.

Тадқиқот ўтказилган аксарият уй хўжаликлари ўз томорка участкаларида асосан мева-сабзавот, узум етиштиради. Мева-сабзавот экилган ерлар турли ҳудудларда томорка участкаларининг 40-90 фоизини эгаллайди. Маккажўхори ҳам энг кенг тарқалган экинлардан ҳисобланади, уй хўжаликларининг 30 фоизи ушбу экинни етиштиради ва улар бундай участкаларнинг бешдан бир қисmini ташкил қилади. Баъзи уй хўжаликлари бошқа экинларни етиштиради. Бошқа турдаги деҳқон участкаларида экинлар тузилмаси томоркага қараганда мутлақо бошқача. Қўшимча деҳқон участкалари асосан бошқоқли экинлар (бугдой, шоли, маккажўхори) етиштириш билан шуғулланади. Уларнинг айримлари сабзавот ва айниқса, мева етиштиради. Қурилиш учун ажратилган участкалардан асосан маккажўхори, мева-сабзавот, шунингдек, пичан етиштириш учун фойдаланилади. Деҳқон участкалари кўпинча озуқа экинларини (асосан ҳашак) етиштиради – сўров маълумотларига кўра, томорка участкалари эгаларининг 17, қўшимча деҳқон участкалари эгаларининг 15, қурилиш учун ажратилган участкалар эгаларининг 27 фоизи. Озуқабоп илдимевали экинлар камроқ ва шунинг учун улар деҳқон участкаларининг баъзиларидагина етиштирилади.

Умуман, деҳқон хўжаликларининг маҳсулдорлиги фермер хўжаликларига нисбатан анча юқори. Маълум даражада буни, айниқса, қўшимча деҳқон участкаларида тақрорий экинлар экиш кенг жорий этилгани билан изоҳлаш

мумкин. Масалан, Фарғона вилоятида деҳқон участкаларининг 50 фоизда такрорий экинлар экилади.

Деҳқон хўжалигини юритиш учун пул сарфлаш даражаси паст – ўртача катталикдаги битта участка учун йилига ўртача қарийб 90 минг сўм. Боз устига, уй хўжаликларининг 70 фоиздан ортиғи ушбу мақсадлар учун икки баравар кам маблағ сарфлайди (йилига ўртача 40 минг сўм). Фермер уй хўжаликлари ўз ер участкаларига деҳқон хўжаликларига қараганда тахминан 1,5 баравар кўп маблағ сарфлайди. Участка қанчалик кичкина бўлса, ер майдони бирлиги учун харажат ҳам шунча юқори. Участкани 20 фоизга кенгайтириш сарф-харажатлар салмоғини 30-50 фоизга камайтиришга олиб келади, бу асосан 0,8 гектарга тенг участкаларга тааллуқлидир.

Деҳқон хўжаликлари рентабеллиги жуда юқори – етиштирилган маҳсулот қиймати сарфланган маблағдан 5-10 баравар ортади. Бирок, бу борада шунга алоҳида эътибор қаратиш керакки, деҳқон хўжалигини юритиш учун кетадиган харажатларни ҳисоб-китоб қилинганда сарфланган меҳнат ҳисобга олинмайди. Негаки, оила аъзоларининг томорқа участкасида ишлаши ҳисобга олинмайди ва бунга ҳақ тўланмайди.

Деҳқон участкаларида етиштирилган маҳсулот асосан оила эҳтиёжларига кетади, тадқиқот ўтказилган уй хўжаликларининг атиғи 8 фоизи бундан мустасно. Бир йилда ўртача истеъмол ҳажми унчалик юқори эмас ва битта оила учун 300 минг сўм ёки бир кишига 50 минг сўмни ташкил қилади.

Уй хўжаликларининг ярмидан камроғи деҳқон участкаларида етиштирилган маҳсулотларни сотади. Участка қанчалик катта бўлса, деҳқон хўжаликларининг маҳсулдорлиги шунча юқори бўлади. Деҳқон участкаларидан кўпроқ товар маҳсулотлари етиштириш учун фойдаланадиган фермерлар бундан мустасно.

2.6-жадвал. Деҳқон хўжаликларидаги экинлар тузилмаси ва ҳосилдорлик

Экинлар	Майдон, фоизда	Ҳосилдорлик, гектаридан центр
Бугдой	10,8	42,8
Маккажўхори	20,5	102,4
Шоли	5,8	58,8
Бошқа бошоқли экинлар	2,2	44,6
Мевали дарахтлар ва узумзор	25,2	91,3
Сабзавот	30,3	97,3
Полиз экинлари	3,1	155,2
Дукакли экинлар	2,3	37,5
Мойли ва техник экинлар	0,3	71,9
Озуқабоп илдизли ўсимликлар	1,2	97,3
Пичанбоп ўтлар	15,2	157,0

Ҳолбуки, фермер уй хўжаликларида бундай участкалар анча катта. Дехқон участкаларида етиштирилган маҳсулотни сотишдан олинган даромад унчалик кўп эмас – йилига ўртача қарийб 600 минг сўм. Мазкур уй хўжаликларининг 80 фоизда бундай даромаднинг ўртача миқдори йилига 250 минг сўмни ташкил этади.

Тадқиқот ўтказилган уй хўжаликларининг тўртдан уч қисми уй ҳайвонлари ва парранда парвариш қилади. Қорамол уларнинг орасида кенг тарқалгани бўлиб, дехқон уй хўжаликларининг 80, фермер уй хўжаликларининг 64 фоизда мавжуд, оилаларнинг 63 фоизи соғин сигирлар, яна 10 фоизи бўрдоқига боқиш учун буқаларга эга (2.7-жадвал). Битта дехқон уй хўжалигида ўртача 2,8 бош қорамол, жумладан, 1,3 бош соғин сигир боқилади. Фермер уй хўжаликларида бу кўрсаткич тегишли равишда 4,4 ва 1,8 бошни ташкил қилади. Дехқон уй хўжалигида соғин сигирлар улуши 37, фермер уй хўжаликларида 39 фоизни ташкил этади.

Оилаларнинг қарийб 30 фоизи қўй парвариш қилади. Битта дехқон оиласида ўртача 6, фермер оиласида 10 та қўй бор. Тадқиқот ўтказилган уй хўжаликларининг 11 фоизи эчки боқади – ўртача 6-7 та. Бошқа ҳайвонлар орасида эшак, камдан-кам ҳолларда от учрайди. Бундан ташқари, уй хўжаликларининг қарийб ярми ўртача 14 та уй паррандасига эга.

Дехқон хўжаликлари асосан сут маҳсулотлари етиштиришга йўналтирилган – атиги 13 фоиз қорамол эгаларининг йил давомида соғин сиғири бўлмаган. Дехқон хўжаликларида сут соғиш маҳсулдорлиги анча паст – ўртача битта сигир бир йилда қарийб 900 килограмм сут беради. Фермерлар уй хўжаликларида ўртача сут соғиш дехқон уй хўжаликларига қараганда анча кўп. Бу фермерларнинг ўз молларини озуқа билан таъминлаш имконияти юқорилиги билан боғлиқ бўлса керак.

2.7-жадвал. Тадқиқот ўтказилган уй хўжаликларида чорва моллари сони (сўров ўтказилган пайтда)

Турлари	Чорва молларига эга оилалар улуши, %	Чорва молларининг ўртача сони, бош	Оила ихтиёридаги чорва моллари нархи, минг сўм	Бир бош молнинг ўртача нархи, минг сўм
Қорамол	70,8	3,6	1508	420
Жумладан, соғин сигирлар	60,7	1,6	792	506
Қўйлар	29,8	8,6	713	87
Эчкилар	10,9	6,1	239	37
Бошқа чорва моллари	20	1,3	564	338
Парранда	52,6	14,6	64	4,5

Манба: «ТАНЛИ» Ижтимоий тадқиқот маркази сўрови натижалари, 2007 йил, сентябрь.

Қиёсий таҳлил қорамол парвариш қилишдан олинадиган даромад ва сут соғиш самарадорлиги кўрсаткичлари куйидаги икки гуруҳ кўрсаткичларга ижобий боғлиқ эканини кўрсатди:

1. Чорва моллари сони (яъни, “кўламдорликдан тежаш” – пода қанча катта бўлса, ишлаб чиқариш самарадорлиги ҳам шунча юқори).

2. Қишлоқ хўжалик техникасининг мавжудлиги.

Қорамолларга эга ўртача уй хўжаликлари йил давомида 500 минг сўмлик чорва маҳсулотларини ишлаб чиқаради. Сут ва сут маҳсулотлари асосан бундай уй хўжаликларининг 88 фоизида, гўшт ва гўшт маҳсулотлари эса 8 фоизида ишлаб чиқарилади. Ўртача битта оила бир йилда 1300 литр сут ва 315 килограмм гўшт етиштиради. Бу пул билан ифодаланганда 0,4 ва 1,1 миллион сўмни ташкил қилади.

Бир бош қорамол учун ўртача пул харажати бир йилда атиги 132 минг сўмни ташкил этади. Сарф-харажатлар тузилмасида озуқа сотиб олиш учун кетадиган харажатлар катта – қорамол боқиш учун сарфланадиган йирик харажатнинг 77 фоизи. Яна бир кўзга кўринарли сарф-харажат моддасини қорамоллар сақланадиган биноларни таъмирлаш (10%) ташкил қилади. Меҳнатга ҳақ тўлаш харажатлари ҳам катта (асосан чўпонларга), бироқ қорамолларга эга уй хўжаликларининг атиги 14 фоизигина чўпонларга ҳақ тўлайди.

Уй хўжаликлари етиштирадиган сут ва сут маҳсулотлари асосан оилада истеъмол қилинади, гўшт маҳсулотларининг катта қисми эса сотилади. Чорва маҳсулотларини сотадиган уй хўжаликларида ўртача истеъмол ишлаб чиқарилган маҳсулот умумий ҳажмининг 63 фоизини ташкил қилади. Битта оила бир йилда ўртача қарийб 840 литр сут ва 260 килограмм гўшт истеъмол қилади.

Қорамолларга эга уй хўжаликларининг тахминан ярми (49 фоиз) чорва маҳсулотларини сотади: 30 фоизи сут, 24 фоизи молларни сўйиш учун, 7 фоизи гўшт ва гўшт маҳсулотлари сотган. Уй хўжаликлари ўртача бир йилда қарийб 1,5 минг литр сут маҳсулоти, 300 килограмм гўшт яъни 1,7 бош молни сўйиш учун сотади. Аҳолининг чорвачилиқдан оладиган даромади унчалик катта эмас ва йилига ўртача 600 минг сўмдан кўпроқ маблағни: сут сотишдан 400 минг, сўйиш учун мол сотишдан 720 минг сўмни ташкил қилади. Бу борада гўшт сотиш билан шуғулланадиган уй хўжаликлари катта даромад олади (1,1 миллион сўм), аммо, бундай уй хўжаликлари унчалик кўп эмас.

2.3. Фермер хўжаликлари

Умумий тавсиф. Сўровда қатнашган фермер хўжаликларининг қарийб ярми (47 фоизи) 2001 йилда ташкил топган бўлса, 28,5 фоизи 2002-2004, 24,5 фоизи 2005-2006 йиллардан бошлаб фаолият кўрсата бошлаган. Тадқиқот ўтказилган аксарият уй хўжаликлари (61 фоизи) ҳокимликка фермер хўжалигини юритиш учун ер ажратиш ҳақида мурожаат қилган фермерлар ташаббуси билан ташкил этилган. Қолган 39 фоизи ўз участкаларига ҳокимлик томонидан ширкат

хўжаликларини қайта ташкил этиш пайтида ўтказилган танлов натижасида эга бўлган. 2005-2006 йилларда фермер бўлганларнинг 68 фоизи танлов бўйича ер олган. Участкалар ҳажми доимий эмас эди – сўровда катнашган фермерларнинг 33 фоизи рўйхатдан ўтгандан сўнг қўшимча ер олган. Аксарият ҳолларда қўшимча ерлар 2002 йилгача ташкил топган чорвачилик хўжаликлари учун ажратилган. Қишлоқ хўжалик кооперативларига (дастлаб, колхозлар, кейинчалик ширкатларнинг) қарашли ерлар фермер хўжаликларига (76 фоиз) қўшимча ер ажратиш учун асосий манба бўлди. Сўров иштирокчиларининг 14 фоизи хўжалиги тугатилган фермерларнинг ерларига эга бўлган.

Ширкатларни қайта ташкил этиш давомида айрим фермер хўжаликлари ердан ташқари қишлоқ хўжалик техникаси, чорва моллари, ишлаб чиқариш иншоотлари, қишлоқ хўжалик экинлари ва кўп йиллик кўчатларга ҳам эга бўлди. Бирок, респондентларнинг қайд этишларича, баъзи ҳолларда фермерлар активлар билан бир қаторда тарқатиб юборилган ширкат хўжаликларининг қарзларини ҳам зиммасига олган.

2.8-жадвал. Ширкатларни қайта ташкил этишда мулкка эга бўлган фермер хўжаликлари, сўралганлар сонига нисбатан фоизда

	Хўжалик бинолари	Қишлоқ хўжалик техникаси	Моллар	Экинлар, боғлар ва узумзорлар	Ширкат қарзлари
Чорвадорлар	20,9	11,5	23,7	7,4	7,7
Зироатчилик	5,6	7,1	1,7	8,8	16,3

Манба: «ТАНЛИ» Ижтимоий тадқиқот маркази сўрови натижалари, 2007 йил, сентябрь.

Фермер ўрта ёшдаги (ўртача 46 ёш, фермерларнинг 53 фоизи 45 ёшдан катта), олий (44 фоиз) ёки ўрта махсус, касб-хунар маълумотига эга (34 фоиз) эркак кишидир (2.9-жадвал). Фермер хўжалигини ўз номига расмийлаштирган аксарият фермерлар хўжалигини ўзлари юритади. Бирок, фермерларнинг 10,5 фоизи хўжаликнинг расмий эгаси ҳисобланмайди, уларнинг участкалари оиланинг бошқа аъзоси номига расмийлаштирилган. Участкаси бошқа одамнинг номига расмийлаштирилган фермерлар орасида аёллар улуши номутаносиб равишда катта (11 фоиз). Бу ишларни деярли аёл бошқарадиган фермер хўжаликларининг бир қисми юридик жиҳатдан эркак кишининг номига расмийлаштирилган. Шу тарика, амалда фермер аёллар улуши 7 фоиз эмас, балки қарийб 10 фоизни ташкил қилади.

Сўровда катнашган фермерларнинг тахминан ярми (фермер хўжалигини участка кимнинг номига расмийлаштирилганидан қатъий назар юритаётган) қишлоқ хўжалиги маълумотига, 27 фоизи олий маълумотга, 19 фоизи ўрта касб-хунар маълумотига эга. Фермерлар қишлоқ хўжалик соҳасида ишлаш бўйича катта малакага эга: 84 фоизи 5, 64 фоизи 10 йилдан ортиқ.. Фермерларнинг атиги 4 фоизи қишлоқ хўжалиги билан камида 2 йилдан буён шуғулланади.

Уларнинг кўпчилиги фермер бўлишдан олдин қишлоқ хўжалик корхоналарида ишлаган. Бундан ташқари, уларнинг аксарияти илгари ширкатлар, давлат ташкилотларида раҳбар лавозимида ишлагани ёки бизнес билан шуғуллангани боис бошқарув кўникмаларига эга.

2.9-жадвал. Фермерларнинг демографик хусусиятлари, фоизда

Эркаклар	93,1	25 ёшдан кичик	2,4
Хотин-қизлар	6,9	25-35 йил	19,5
Олий маълумот	43,8	36-45 йил	25,6
Ўрта касб-хунар маълумоти	34,4	46-60 йил	45
Тўлиқ ўрта	21,1	60 ёшдан катта	7,5
Базавий ўрта ва паст	0,7	Ўртача ёш, йил	45,5

Манба: «ТАНЛИЛ» Ижтимоий тадқиқот маркази сўрови натижалари, 2007 йил сентябрь.

Ресурслар ва ихтисослашув. Фермер хўжаликлари, айниқса, зироатчилик билан шуғулланадиган фермер хўжаликлар етарли даражада коммунал инфратузилмага эга эмас, қишлоқ хўжалик техникаси ва ишлаб чиқариш ускуналари билан жиҳозланмаган (2.10 ва 2.11-жадвал).

Тадқиқот маълумотларига кўра, техника ва ускуналар, биринчи навбатда комбайнлар асосан чорвачилик хўжаликларида мавжуд. Фермер хўжаликлари балансидаги транспорт воситалари ҳақида ҳам шундай дейиш мумкин. Бироқ, фермерлар ихтиёридаги техника ва ускуналар аксарият ҳолларда эскирган (айниқса тугатилган ширкатлардан олинганлари) ва тез-тез таъмирлашни талаб қилади. Ускуналарнинг йўқлигининг сабаби электр энергия билан қониқарсиз таъминланиш ҳисобланади. Электр таъминотидан фойдаланадиган фермерлар хўжаликларида ҳам кўпинча электр энергияси узилишлари ва тармоқда кучланиш пасайиб кетиш ҳоллари содир бўлиб туради.

Битта фермер хўжалигида бир йилда ўртача вақтинчалик ва мавсумий ишчилар биргаликда 17-18 киши меҳнат қилади. Фермерлар, авваламбор, хўжалик ишчиларининг қарийб 35 фоизини ташкил қиладиган оила аъзоларини иш билан таъминлашга ҳаракат қилади, ёлланма ишчилардан асосан мавсумий

2.10-жадвал. Коммунал ва бошқа инфратузилма билан таъминланган фермер хўжаликлар улуши, фоизда (сўров ўтказилган пайтда)

Хўжалик тури	Газ таъминоти	Сув таъминоти	Электр таъминоти	Телефон	Кириш йўли
Чорвадорлар	21,4	22,5	73	23,5	67,1
Зироатчилар	7,1	1,5	31,1	13,6	44

Манба: «ТАНЛИЛ» Ижтимоий тадқиқот маркази сўрови натижалари, 2007 йил, сентябрь.

2.11-жадвал. Фермер хўжаликларининг қишлоқ хўжалик техникаси ва ишлаб чиқариш ускуналари билан таъминланганлиги, фойзда (сўров ўтказилган пайтда)

Номлари	Чорвадорлар	Зироатчилар
Тракторлар, мини-тракторлар	64,3	39,2
Комбайнлар	14,5	1
Сеялкалар	16,1	6,3
Тиркамалар	51,5	24,1
Культиваторлар	23,7	18,2
Янчгичлар	7,1	0,7
Плуглар	23,5	11,4
Тегирмон, шоли майдалагич	3,3	0
Сепаратор	6,9	0
Юк автомобили	16,8	1,2
Енгил автомобиль	5,9	1,7
Микроавтобус	2,8	0,5
Электр генератор	3,6	1
Саноат музлатгичи	5,1	0,2
Молхона	79,3	2,2
Силос чуқури	48	1,2
Иссиқхона	2,3	0
Бошқа техника	7,1	3,2

Манба: «ТАНЛИЛ» Ижтимоий тадқиқот маркази сўрови натижалари, 2007 йил сентябрь.

асосда фойдаланади. Таъкидлаш жоизки, айрим ҳудудларда фермерлар, ҳатто, уй хўжалиги аъзоларини ҳам тўлиқ иш билан таъминлашга қодир эмас.

Зироатчи фермер участкасининг ўртача катталиги 32, чорвадорники 57 гектарни ташкил қилади. Участка умумий майдонининг 86 фоизи сўғориладиган ерлардан иборат. Бироқ, умуман сўғорилмайдиган участкалар ҳам бор – зироатчилик билан шуғулланадиган хўжаликларда 5, чорвадор хўжаликларда 12 фоиз. Ерларнинг асосий қисмидан қишлоқ хўжалик экинларини етиштириш учун фойдаланилади. Фермерларнинг 9 фоизи (чорвадорларнинг 7 ва зироатчиларнинг 11 фоизи) участкаларининг бир қисmini норасмий равишда бошқа шахсларга, одатда, доимий ишчиларга меҳнати учун компенсация тариқасида фойдаланишга беради. Бундай ерларнинг ўртача катталиги 3-4 гектарни ташкил этади.

Рўйхатга олиш ҳужжатларига мувофиқ кўпчилик фермер хўжаликлари икки ва ундан кўп экинларни етиштиришга ихтисослашган. Тадқиқот ўтказилган хўжаликлар асосан пахта ва ғалла етиштиришга ихтисослашган бўлиб, сўралганларнинг 60 фоиздан ортиғи, шунингдек, чорвадор-фермерларнинг 40 фоизга яқини ушбу экинларни етиштиради. Боғдорчилик ва сабзавотчиликка

ихтисослашган хўжаликлар унчалик кўп эмас (зироатчи фермерларнинг 12 фоизи). Фермерларнинг айримларигина шоли, балик, асал, пилла етиштириш билан шуғулланади. Расмий статистика маълумотларига кўра, чорвачилик хўжаликларининг улуши унчалик катта эмас – лойиҳа амалга оширилаётган тумандаги фермерлар умумий сонининг ўртача 3,9 фоизи. Бироқ, тадқиқот натижалари бўйича чорвадор сифатида рўйхатга олинган ва сўровда иштирок этган фермерларнинг 8 фоизи қорамолга умуман эга эмас ва фақат қишлоқ хўжалик экинларини етиштириш билан шуғулланади. Шундай қилиб, чорвачиликка ихтисослашган фермер хўжаликлари сони статистика томонидан рўйхатга олинганидан кўра анча кам.

Фермер участкаларида асосан пахта ва ғалла етиштирилади ва улар чорвадорлар ерлари¹ умумий майдонининг 30, зироатчилар ерларининг 74 фоизини ташкил қилади. Чорвадор-фермерлар бошқа бошокли (арпа, сули, маккажўхори, шоли) ва озуқа экинларини етиштиради. Озуқа экинлари орасида пичанбоп ўтлар кўп, озуқабоп илдиз мевали экинлар жуда ҳам кам. Боғлар, узумзорлар, сабзавот, дуккакли экинлар, мойли ва бошқа экинлар барча фермер хўжаликларида, уларнинг ихтисослашганига қарамай, кам ерни эгаллаган (2.12-жадвал).

Чорвадорлар экин экилмайдиган ерларнинг катта қисмидан (70 фоиз) яйлов сифатида фойдаланади, 5 фоизи шудгор қилиб қўйиш (дам бериш) учун ажратилади, 5 фоизини йўллар, ирригация-дренаж тизимлари (ИДТ) ва хўжалик бинолари эгаллаган. Зироатчи хўжаликларда экин экилмайдиган ерларнинг 29 фоизини шудгор қилиб қўйиладиган ерлар, 19 фоизини яйловлар, ирригация-дренаж тизимлари ва коммуникациялар 8, хўжалик бинолари ва бошқа иншоотлар 4 фоизини эгаллайди (2.13-жадвал). Фойдаланилмайдиган ерлар тузилмасида тупроқ сифатининг ёмонлиги, шўрлангани ва суғориш сувининг етишмаслиги туфайли фойдаланиш учун яроксиз участкалар муҳим ўрин эгаллайди. Айниқса, зироатчилар ўз участкаларидаги ер сифатининг пастлигидан азият чекмоқда.

Чорва молларининг кўпчилиги (нафақат қорамол, балки бошқа моллар) асосан чорвачилик сифатида рўйхатга олинган хўжаликларда парвариш қилинади, зироатчи фермерларнинг 2 фоиздан ортиғи чорва моллари бокади. Улар орасида қорамоллар кўп. Битта чорвачилик хўжалигида ўртача 54-55 бош қорамол, жумладан, 20,5 бош соғин сигир бор. Зироатчиликка ихтисослашган хўжаликлар кўпроқ буқаларни сотиш учун боқиш билан шуғулланади. Битта қорамолнинг ўртача нархи қарийб 450, соғин сигир нархи 525 минг сўмни ташкил қилади. Зироатчи-фермерларнинг 1 фоиздан ками ва чорвадорларнинг 50 фоизи қўй бокади.

Қорамол парвариш қилаётган фермерларнинг ҳаммаси ҳам ўз озуқа базасига эга эмас – уларнинг 70 фоизи ўз участкасида озуқа етиштиради ва 50 фоизи яйловга эга. Шу сабабли сўровда иштирок этганларнинг 91 фоизи ўз моллари учун қўшимча озуқа сотиб олади. Бундан ташқари, фермерларнинг 10 фоизи ўз молини жамоат яйловларида боқиш имконига эга, 42 фоизи озуқа йиғиш билан

¹ Жами майдонга барча ер майдонлари, шу жумладан ишлатилмайдиган майдонлар ҳам киритилган.

2.12-жадвал. 2006 йилда фермер хўжаликларида экинлар тузилмаси (участка умумий майдонига нисбатан фоизда)¹

Хўжалик тури	Пахта	Бугдой	Бошқа бошокли экинлар	Озуқабоп илдиэмевали экинлар	Пичанбоп ўтлар	Бошқа экинлар	Яйловлар ва экин учун фойдаланилмайдиган бошқа ерлар
Чорвадорлар	15,2	15,4	10,5	1,1	17,3	2,1	42
Зироатчилар	40,5	33,7	3,1	0,3	1	5,4	18,1

2.13-жадвал. 2006 йилда фермер участкаларида экин экиш учун фойдаланилмаётган ерлар тузилмаси (кишлоқ хўжалик экинлари экиш учун фойдаланилмаётган ер майдонига нисбатан фоизда)

Хўжалик тури	Хўжалик бинолари	Яйловлар	Дам берилган ерлар	Унуволиз ерлар	Сугориш сувининг етишмаслиги, шўрланмиш	Комму-никациялар, ИДТ	Бошқалар
Чорвадорлар	2,2	69,5	5,1	13,6	5	2,5	2,1
Зироатчилар	2,1	19,2	29,2	18,1	14,3	8,2	8,9

2.15-жадвал. Тадқиқот ўтказилган хўжаликларда 2006 йилда кишлоқ хўжалик экинлари ҳосилдорлиги, ц/га

Хўжалик тури	Пахта	Бугдой	Маккажўҳори	Бошқа бошокли экинлар	Сабазавот	Озуқабоп илдиэмевали ўсимликлар	Пичанбоп ўтлар
Чорвадорлар	27,4	32,2	131,8	45,7	91,7	71,3	120
Зироатчилар	25,5	31	334,6	21,7	62,6	16,8	91

Манба: «ТАНЛИ» Исхитиловий тадқиқот маркази сўрови натижалари, 2007 йил, сентябрь.

¹ Умумий микдор 100 фоиздан кўп. негаки, йил давомида битта участкада турли экинлар етиштирилиши мумкин.

2.14-жадвал. 2007 йилнинг августида чорвачиликка ихтисослашган фермер хўжаликларида чорва моллари сони.

Тури	Чорва молларга эга фермерлар улуши, %	Молларнинг ўртача сони, бош (қорамол боқаётганлар орасида)	Бир бош молнинг ўртача нархи, минг сўм
Қорамол	93,1	54,8	454
Жумладан, соғин сигирлар	89,5	20,5	525
Қўйлар	49,5	70,9	83
Эчкилар	21,4	20,5	40
Бошқа моллар	44,4	4,4	757
Парранда	18,9	94,2	5

Манба: «ТАНЛИЛ» Ижтимоий тадқиқот маркази сўрови натижалари, 2007 йил сентябрь.

шуғулланади (ўт ўради, озиқ-овқат чиқиндилари йиғади ва ҳоказолар), 11 фоизи молларини йўл ёқаларида, ариқлар бўйлари ва бошқа жойларда боқади. Фермер участкаларидаги мавжуд озуқа тузилмасида пичанбоп ўтлар ва маккажўхори улуши катта, бу ўсимликларни фермерларнинг кўпчилиги етиштиради ҳамда улар фермер хўжаликларида етиштирилган озуқа экинларининг қарийб 80 фоизини ташкил қилади.

Ҳосилдорлик ва маҳсулдорлик. Фермер хўжаликлари самарадорлигини, айниқса, деҳқон хўжаликларига қараганда юқори деб бўлмайди. Асосий экинлар ҳисобланган пахта ва ғалла ҳосилдорлиги тадқиқот ўтказилган барча ҳудудларда паст. Фермер хўжаликлари бошқа экинлар ҳосилдорлиги бўйича деҳқон хўжаликларидан ортда қолмоқда.

Тадқиқот давомида олинган қиёсий таҳлил бугдой ҳосилдорлиги кўрсаткичи куйидаги кўрсаткичларга бевосита боғлиқ эканини аниқлади:

1. Фермер хўжалигининг кўлами (иш билан бандлар сони, жорий харажатлар миқдори, жумладан, ўғит ва кимёвий препаратлар учун).
2. Қишлоқ хўжалик техникаси билан таъминланганлик.
3. Фермер хўжалиги раҳбарининг қишлоқ хўжалик соҳасида маълумотга эгалиги.
4. Фермер хўжалигининг ёши.
5. Паррандачилик хўжалигининг кўлами (айниқса, чорвадор-фермерларнинг ўзаро боғлиқлиги).

Шу билан бирга, бугдой ҳосилдорлиги кўрсаткичларининг пахта экиладиган ер улуши билан ижобий боғлиқлиги ва бугдой экиладиган ерлар билан салбий боғлиқлиги аниқланди. Бундан кўриниб турибдики, бу ерда ҳам 1.5-бўлимда баён этилган ҳолат кузатишмоқда, яъни, режа топшириқларини бажариш зарурати маҳаллий ҳокимият органларини ҳосилдорлиги юқори бўлган экинларга зид

2.16-жадвал. Чорвачилик самарадорлиги омиллари, ижобий боғлиқлик (чорвачилик фермалари маълумотлари, қиёсий таҳлил натижалари)

Қорамол парвариш қилишдан олинadиган даромад	• Фермер участкаси қўлами. • Қорамол подаси сони. • Суғориладиган ва экин майдони қўлами. • Яйловлар қўлами. • Фойдаланиладиган қишлоқ хўжалик техникаси сони (жумладан, бир нафар ишчи, бир гектар ер учун ўртача кўрсаткич). • Асосий фондларда инвестициялар миқдори ва чорва моллари сони. • Коммунал инфратузилманинг ривожланганлик даражаси (газ, сув, электр таъминоти, телефон, кириш йўли) мавжудлиги ва аҳволи. • Фермер хўжалиги раҳбарининг қишлоқ хўжалик соҳасида маълумотга эгаллиги. • Ветеринария хизмати учун сарф-харажатлар миқдори. • Қорамолларни сунъий қочиришни қўллаш.	Сут соғиб олиш (сут етиштириш самарадорлиги)
	• Фермер хўжалигининг фаолиятини давом эттириши. • Фермер хўжалигида иш билан бандлар сони.	

равишда ҳосилдорлиги паст экинлар экиладиган ерларни кенгайтиришга мажбур қилмоқда. Бошқача айтганда, бугдой юкори ҳосил беришига қарамай уни экиш учун ер майдони камайтирилиб, шу тарика қолган ерлар пахта учун бўшатиб берилмоқда. Ресурсларни бозор шароитига қараб тақсимлашда бунинг акси бўлиши ҳам мумкин: бугдойдан юкори ҳосил оладиган хўжаликлар ушбу экин учун кўпроқ ер ажратишга ҳаракат қилган бўларди.

Пахта ва бугдой ҳосилдорлиги омиллари учун ижобий боғлиқлик кўрсаткичлари деярли бир-бирига мос келади:

1. Фермер хўжалигининг қўлами (иш билан бандлар сони, жорий харажатлар миқдори, жумладан, ўғит ва кимёвий препаратлар учун).
2. Қишлоқ хўжалик техникаси билан таъминланганлик.
3. Фермер хўжалиги раҳбарининг қишлоқ хўжалик соҳасида маълумотга эгаллиги.
4. Фермер хўжалигининг ёши.

Фермер хўжаликларида сут берадиган моллар маҳсулдорлиги ниҳоятда паст, гарчи деҳқон хўжаликларига қараганда юқорироқ – битта соғин сигир бир йилда 1150 литрга яқин сут беради.

Қиёсий таҳлил қорамол парвариш қилиш ва сут соғиш самарадорлигига таъсир кўрсатадиган омилларни аниқлаш имконини берди (2.16-жадвал). Таъкидлаш керакки, гўшт ва сут ишлаб чиқаришга ихтисослашган чорвачилик самарадорлиги авваламбор, фойдаланилаётган ер участкаси кўлами ва пода сони, қишлоқ хўжалик техникаси билан таъминланганлик, замонавий технологиялардан фойдаланишга боғлиқдир. Бу йирик чорвачилик хўжаликлари кичкина хўжаликларга нисбатан устунликка эга эканини англатади.

Маҳсулот ва уни сотиш. 2006 йилда зироатчиликка ихтисослашган фермер хўжаликлари етиштирган маҳсулотнинг умумий ҳажми ўртача 15 миллион сўмни ташкил қилди. Зироатчилик маҳсулотларини ишлаб чиқариш бўйича ҳудудий табақалашув мавжуд. Ушбу табақалашув нафақат ишлаб чиқариш ҳажмидаги, балки, маҳаллий бозорлардаги нархлар ўртасидаги тафовут билан боғлиқ. Фермерлар етиштираётган ўсимлик маҳсулотларининг асосий қисми сотиш учун мўлжалланган – тадқиқот ўтказилган ҳудудларда шахсий истеъмол учун ушбу маҳсулотларнинг камида ўртача 10 фоизи ишлатилади.

2.17-жадвал. 2006 йилда фермер хўжаликларнинг маҳсулот сотиши

Маҳсулот тури	Давлат буюртмаси ҳисобига ва бюджет ташкилотларига маҳсулот сотадиган фермерлар ўлуши, %	Сўров иштирокчилари томонидан қайд этилган ва маҳсулотни сотиш пайтида юзага келадиган қийинчиликлар, %			
		Ўз вақтида ҳақ тўламаслик	Нархларнинг пастлиги	Транспорт борасидаги қийинчиликлар	Бошқалар
Пахта	96.6	44.8	68.6	18.5	7.4
Бугдой	96.3	21.8	70.6	13.7	6.5
Пилла	91.7	58.3	75	25	25
Мева ва узум	35	0	17	51.8	1.8
Сабзавот	20.7	0	19.4	9.7	11.1
Полиз экинлари	10.9	0	8.8	7	3.5
Озука экинлари	11.1	0	1.1	0.5	0
Пичанбоп ўтлар	6.7	0	0	0.5	0
Қорамол	16.3	1.7	10.4	2.9	5.2
Бошқа чорва моллари	17.2	1.2	2.3	4.7	7
Сут	49.2	10.6	23.3	11.8	14.5
Қорамол гўшти	39.1	9.3	21.4	6.4	7.5
Бошқа моллар гўшти	36.6	7.7	15.4	5.8	11.5

Манба: «ТАНЛИЛ» Ижтимоий тадқиқот маркази сўрови натижалари, 2007 йил, сентябрь.

Фермерлар чорва маҳсулотларининг асосий қисми (сут ва сут маҳсулотлари, гўшт ва гўшт маҳсулотлари)ни ҳам сотади, аммо, ушбу маҳсулотларнинг шахсий истеъмол миқдори анча юқори бўлиб, 18 фоизни ташкил этади. Ўртача истеъмол қилиш миқдори 860 минг сўм. 2006 йилда сўровда қатнашган фермер хўжаликлари сотган чорва маҳсулотларининг ўртача миқдори 13 миллион сўмдан ортди.

Қаймоғи олинмаган сут тўлиқ сотилади. Ушбу маҳсулотни йилига ўртача сотиш миқдори 22 тонна ёки камида 5 миллион сўмни ташкил қилади. Қайта ишланган сут маҳсулотларини чорвадор-фермерларнинг атиги 5 фоизи сотади. Сўровда қатнашганларнинг қарийб ярми чорва моллари ва гўшт сотган. Тирик вазнда сотилган моллар йилига 9 тоннани ташкил этади, гўшт сотиш миқдори 1,5-2 баравар кам.

Тадқиқот ўтказилган фермер хўжаликларининг аксарияти фақат қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари ишлаб чиқариш билан шуғулланади. Уларнинг бор-йўғи 8,3 фоизи бу маҳсулотларни қайта ишлайди, жумладан, 7,2 фоизи ўз хўжалигида етиштирилган маҳсулотларни қайта ишлайди, фермерларнинг қолган 1,1 фоизи эса кейинчалик мустақил қайта ишлаш учун маҳсулот сотиб олган. Чорвадор-фермерларнинг 15,3, зироатчи-фермерларнинг 1,7 фоизи ўзи етиштирган ҳамда сотиб олган қишлоқ хўжалик маҳсулотларини қайта ишлайди. Хўжаликларда асосан сут (86,6 фоиз), гўшт (20,9 фоиз), ўсимлик маҳсулотлари (10,5 фоиз), жун (6 фоиз) қайта ишланади.

Айрим фермерлар қайта ишлашдан ташқари даромад олиш мақсадида бошқа фаолият турлари билан ҳам шуғулланади. Қишлоқ хўжалик техникасини ижарага бериш, механизациялашган дала ишларини бажариш ва қишлоқ хўжалик маҳсулотларини ташиш бўйича транспорт хизматларини кўрсатиш энг кенг тарқалган фаолият турларидан ҳисобланади.

Фермерлар маҳсулотларининг асосий харидори давлат ташкилотлари ҳисобланади. Фермерлар пахта, ғалланинг катта қисми ва пиллани давлат харид ташкилотларига шартномага биноан сотишади. Улар режадагидан ортиқ етиштирилган бугдойни бозорда сотиш ҳуқуқига эга, аммо, тадқиқот натижаларига кўра, бундай фермерлар унчалик кўп эмас. Одатда, ортиқча бугдойни оила эҳтиёжлари учун қолдиради. Фермерлар бошқа ўсимлик ва чорва маҳсулотларини аксарият ҳолларда эркин бозорда сотиш ҳуқуқига эга. Бироқ, уларнинг кўпчилиги бу маҳсулотларни бюджет ташкилотларига (мактаблар, шифохоналар ва ҳоказо) сотишни маъқул кўради. Чорвачилик секторида ҳам худди шундай ҳолатни кузатиш мумкин. Чорва молларини парвариш қилаётган фермерларнинг қарийб 20 фоизи давлат буюртмаси бўлмаса-да, чорва маҳсулотларини давлат бюджети томонидан молиялаштирилаётган ташкилотларга (шифохоналар, болалар боғчалари, мактаблар, фахрийлар уйлари ва ҳоказо) сотишга ҳаракат қилишади. Маҳсулотларни сотишнинг яна бир муҳим йўли бозор ҳисобланади. Фермерлар ўз маҳсулотларини камдан-кам ҳолларда улгуржи воситачилар, хусусий харид фирмаларига сотади. Бу эса сотиш инфратузилмасининг ривожланмаганидан далолатдир.

**2.18-жадвал. Фермерларнинг 2006 йилда қишлоқ хўжалик
маҳсулотларини ишлаб чиқаришдан олган даромади**

Маҳсулот тури	Маҳсулот сотувчи фермерлар удуши, %		Сотувларнинг ўртача ҳажми, тонна		Сотувларнинг ўртача ҳажми,	
	Чорва- дорлар	Зироат- чилар	Чорва- дорлар	Зироат- чилар	Чорва- дорлар	Зироат- чилар
Пахта	49.2	80.8	47.7	40	14.8	12.3
Бугдой	56.1	81.3	38.4	35.6	4.6	4.1
Бошқа бошокли экинлар	9.4	5.6	9	6	3.3	4.5
Озука экинлари	37	10.7	19.5	64.9	2.5	3.6
Пичанбоп ўтлар	42.9	5.1	25.6	32.5	1.8	2.5
Полиз экинлари	8.2	6.1	15.9	10.2	2.3	1.1
Сабзавот	6.6	11.2	11.9	12.8	2.1	2.5
Мева ва узум	4.6	7.3	8	26	1.3	2.8
Бошқа экинлар	4.6	5.4	1.4	1.9	1.5	1.3
Сут ва сут маҳсулотлари	83.9	0.5	22.6	3.5	4.3	1
Қорамол	44.1	0	9	0	4.9	0
Қорамол гўшти	43.4	0.7	5.6	0.6	2.1	2.1
Бошқа чорва моллари	21.9	0	22.5	0	1.9	0
Бошқа моллар гўшти	13.3	0	1.4	0	3.4	0
Қайта ишланган гўшт маҳсулотлари	0.5	0	1.8	0	8.1	0
Бошқа чорвачилик маҳсулотлари	4.1	0	1.5	0	4.1	0
Бошқа қишлоқ хўжалик маҳсулотлари	2.4	1.5	460	0.5	0.8	0.4

Манба: «ТАНЛИЛ» Ижтимоий тадқиқот маркази сўрови натижалар, 2007 йил сентябрь.

Сўровда қатнашган фермерларнинг деярли ҳаммаси қишлоқ хўжалик маҳсулотларини сотишда қийинчиликларга дуч келмоқда (2.17-жадвалга қараңг).

Даромад ва харажатлар. Тадқиқот ўтказилган фермер хўжаликлари ҳар бирининг ялпи даромади 2006 йилда ўртача қарийб 18 миллион сўми ташкил этди. Аммо, фермерларнинг тахминан 70 фоизининг ўртача даромади ушбу кўрсаткичдан кам. Чорвачилик хўжаликларининг даромади бошқа фермерларникига қараганда 1,6 барабар кўп (14 миллионга нисбатан 22 миллион сўм). Тадқиқот натижалари фермер хўжаликларининг даромади ва уларнинг раҳбарларининг қишлоқ хўжалик маълумотига эғалиги ўртасида яқин боғлиқлик борлигини кўрсатади: олий маълумотга эга бўлганларнинг даромади ўрта маълумотга эга бўлганларнинг даромадидан 1,5, қишлоқ хўжалик маълумотига эга бўлмаганлардан 1,7 барабар кўпдир.

Фермерлар ихтисослашувидан катъий назар, асосий даромадни пахта етиштиришдан олади. Бу борада, ҳатто, пахта экилган далалар 30 фоиздан ошмайдиган ихтисослашган чорвачилик хўжаликларида пахта сотишдан тушган даромаднинг катта қисмини ташкил қилади. Пахта ва ғалладан ташқари, сут, гўшт ва сўйиш учун семиртирилган моллар, шунингдек, озуқа экинлари, биринчи навбатда, пичанбоп ўтлар чорвадор-фермерлар даромадининг асосий манбалари ҳисобланади. Фермерлар сотаётган қишлоқ хўжалик маҳсулотлари турлари ғоят камлигини ҳам таъкидлаш жоиз. Сўровда қатнашган чорвадорлар ўртача 4,4 турдаги, зироатчилар атиги 2,2 турдаги маҳсулот сотган.

2.19-жадвал. Фермер хўжаликларининг 2006 йилда қорамол парвариш қилишга кетган харажатлари

Харажат тури	Харажат қилган фермерлар улуши, қорамоллари борларга нисбатан фоизда	Харажатлар тузилмасидаги улуши, фоиз
Озукалар	91,3	53,6
Зооветпрепаратлар	87,2	3,4
Ветеринария хизмати	88	1,6
Молларни қочириш	12,8	0,4
Қорамол сақланадиган биноларни таъмирлаш	50,7	10,1
Ишчиларга ҳақ тўлаш*	92,6	26,3
Бошқа харажатлар	33,2	4,5

* Фермер хўжаликларининг қарийб 7 фоизи оила аъзоларининг ҳақ тўланмайдиган меҳнатидан фойдаланади ёки доимий ишчиларга меҳнати учун компенсация тариқасида норасмий тарзда ер ажратади.

Маиба: «ТАНЛИ» Ижтимоий тадқиқот маркази сўрови натижалари, 2007 йил, сентябрь.

**2.20-жадвал. Зироатчи фермер хўжаликлари ишларининг
самарадорлик омиллари (киёсий таҳлил натижалари)**

Ердан олинадиган фойда (экин майдонлари кўламига қараб, маҳсулот қиймати ва даромад миқдори)	Меҳнат унумдорлиги (иш билан бандлар сони ва иш соатига қараб, маҳсулот қиймати ва даромад миқдори)
Ижобий боғлиқлик	
• Фойдаланилаётган кишлок хўжалик техникаси сони (жумладан, битта ишчи, бир гектар ерга нисбатан ўртача кўрсаткич) • Коммунал инфратузилманинг ривожланганлик даражаси (газ, сув, электр таъминоти, телефон, кириш йўли) мавжудлиги ва аҳволи • Фермер хўжалиги раҳбарининг кишлок хўжалик маълумотиغا эгаллиги • Ўғит ва кимёвий препаратлар харажати	• Фойдаланилаётган кишлок хўжалик техникаси сони (жумладан, бир ишчи, бир гектар ерга нисбатан ўртача кўрсаткич) • Ўғит ва кимёвий препаратлар харажати • Фермер участкаси кўлами • Суғориладиган ва экин майдони кўлами • Коммунал инфратузилманинг ривожланганлик даражаси (газ, сув, электр таъминоти, телефон, кириш йўли) – мавжудлиги ва аҳволи • Асосий фондларга инвестициялар миқдори ва чорва моллари сони • Фермер хўжалигининг ёши
Салбий боғлиқлик	
• Фермер хўжалигининг ёши • Фермер участкаси кўлами • Суғориладиган ва экин майдони кўлами • Бугдой экиладиган ер улуши	• Фермер хўжалигида иш билан бандлар сони • Кишлоқ хўжалигида ишлаш тажрибаси

Тадқиқот ўтказилган фермер хўжаликларида жорий сарф-харажатлар миқдорини уларнинг даромади билан бемалол таққослаш мумкин ва 2006 йилда 18,4 миллион сўмни ташкил этди. Чорвадорларнинг ўртача сарф-харажати фақат кишлок хўжалик экинлари етиштириш билан шуғулланадиган бошқа фермерлар харажатидан икки бараварга кўпдир (24,4 миллион ва 12,7 миллион сўм). Кишлоқ хўжалик ишлаб чиқариши учун ресурслар - уруғ, ёқилғимойлаш материаллари, ўғит ва кимёвий препаратлар сотиб олиш, шунингдек, ёлланма ишчиларга ҳақ тўлаш ҳам (18 фоиз) сарф-харажатларнинг катта қисмини - 35 фоизни ташкил этади. Солиқлар жами харажатларнинг қарийб 10 фоизини ташкил қилади. Бунинг устига, солиқ тўловларининг қарийб учдан бир қисми ер-сув ресурсларидан фойдаланганлик учун солиқ тўлашга кетади. Харажатларнинг тахминан 6 фоизи ижара ҳақи ва кишлок хўжалик техникасига хизмат кўрсатиш учун сарфланади. Чорвадор-фермерлар сарф-харажатлари тузилмасида чорва моллари учун озука, мол сотиб олиш, улар сақланадиган жойларни таъмирлашга сарфланадиган харажатлар кўпдир.

Ердан олинладиган фойда (экин майдонлари кўламини қараб, маҳсулот қиймати ва даромад миқдори)	Меҳнат унумдорлиги (иш билан бандлар сони ва иш соатига қараб, маҳсулот қиймати ва даромад миқдори)	Фермер хўжалиги фаолиятининг рентабеллиги (харажатга нисбатан даромад)
• Пода, авваламбор, жами қорамол сони • Фойдаланилаётган кишлоқ хўжалик техникаси сони (жумладан, бир ишчи, бир гектар ерга нисбатан ўртача кўрсаткич) • Асосий фондларга ўртача кўрсаткич • Миклдори ва чорва моллари сони • Коммунал инфратузилманинг ривожланганлик даражаси (газ, сув, электр таъминоти, телефон, кириш йўли) • Фермер хўжалиги раҳбарининг хўжалик маълумотига эгаллиги • Фермер хўжалигининг ёши	Ижобий боғлиқлик • Фермер участкаси кўлами • Пода, авваламбор, жами қорамол сони • Яйловлар кўлами • Фойдаланилаётган кишлоқ хўжалик техникаси сони (жумладан, бир ишчи, бир гектар ерга нисбатан ўртача кўрсаткич) • Асосий фондларга инвестициялар миклдори ва чорва моллари сони • Коммунал инфратузилманинг ривожланганлик даражаси (газ, сув, электр таъминоти, телефон, кириш йўли) мавжудлиги ва аҳволи • Қорамолни сунъий қочириниш қўлаш • Фермер хўжалигининг ёши	• Фермер участкаси кўлами • Пода, авваламбор, жами қорамол сони • Яйловлар кўлами • Фермер хўжалиги раҳбарининг кишлоқ хўжалик маълумотига эгаллиги • Фермер хўжалигининг ёши • Паррандачилик хўжалиги кўлами • Дон ва пахта экинлари улуши
• Суғориладиган ва экин майдони кўлами	Салбий боғлиқлик • Фермер хўжалигида иш билан бандлар сони • Пахта экиладиган ерлар улуши	

Тадқиқот ўтказилган фермер хўжаликларида 2006 йилда чорва молларини парвариш қилиш учун ўртача харажатлар 6,5 миллион сўмни ташкил қилди. Қорамол учун сарфланадиган харажатлар тузилмасида озуқа сотиб олиш ва меҳнатга ҳақ тўлашга кетадиган харажатлар улуши катта – чорва моллари парвариш қилаётган фермерлар сарфлайдиган харажатнинг 80 фоизи.

Фермерлар капитал маблағларни ҳам сарфлайди (сўралганларнинг 31 фоизи). Ушбу маблағларнинг ўртача миқдори унчалик кўп эмас – 2006 йилда 6 миллион сўмдан камроқни ташкил қилди. Чорвадорлар орасида инвестор-фермерлар улуши юқори бўлиб, капитал маблағлар миқдори зироатчи-фермерларникига қараганда кўпроқ (5 миллион сўмга нисбатан 6,6 миллион сўм). Зироатчилар асосан техника сотиб олишга, чорвадорлар чорва моллари сақланадиган биноларни қуриш ва қайта таъмирлашга маблағ сарфлайди.

Фермер хўжаликлари ишининг самарадорлик омиллари. Қиёсий таҳлил фермер хўжаликлари ишининг самарадорлик кўрсаткичларига таъсир кўрсатувчи қатор омилларни аниқлаш имконини берди. Ушбу омиллар 2.20-2.21-жадвалда келтирилган. Ушбу маълумотлар хўжаликларни техник жиҳозлаш ва раҳбарнинг маълумотга эга бўлиши муҳимлиги, шунингдек, йирик чорвачилик хўжаликларининг майда хўжаликларга нисбатан устуворлигини тасдиқлайди.

3. ЎЗБЕКИСТОНДА ЧОРВАЧИЛИК ТАРМОҒИНИНГ БУГУНГИ АҲВОЛИ ВА САМАРАДОРЛИК ОМИЛЛАРИ¹

Ушбу бўлимда мамлакатда чорвачиликни ривожлантиришнинг асосий масалалари кўриб чиқилиб, қорамол парвариш қилиш сектори самарадорлигининг асосий омиллари таҳлил қилинган, шунингдек, тармоқ ишларини янада яхшилашга доир тавсиялар таклиф этилган. Бўлим асосан расмий статистика маълумотлари, 2007 йилнинг сентябрида фермер ва деҳқон хўжаликлари вакиллари ўртасида ўтказилган сўров материалларига асосланган.

3.1. Чорвачиликнинг аҳволи

Роли ва хусусиятлари. Чорвачилик – Ўзбекистон қишлоқ хўжалигининг етакчи тармоқларидан бири, мамлакатда ишлаб чиқарилган қишлоқ хўжалик маҳсулотининг тахминан 45 фоизи унинг улушига тўғри келади. Тармоқнинг асосий хусусияти шундаки, чорва маҳсулотларининг катта қисми шахсий ёрдамчи ва деҳқон хўжаликларида ишлаб чиқарилади. Уларга тегишли ер участкаларининг ўртача ҳажми 0,15 гектарни ташкил қилади. Қорамолларнинг 93 фоизи деҳқон хўжаликлари улушига тўғри келади². 2007 йилнинг сентябрида деҳқон ва фермер хўжаликлари вакиллари ўртасида ўтказилган сўров қорамол боқаётган ўртача деҳқон хўжалиги³ 2,8 бош қорамолга, жумладан, 1,1 бош сигирга (фермерлар уй хўжаликларида ушбу кўрсаткичлар тегишли равишда 4,4 ва 1,8 бош) эга эканини кўрсатди. Бунда қорамол парвариш қилиш билан шуғулланаётган ўртача фермер хўжаликларида тахминан 55 бош қорамол, жумладан, 21 бош сигир бор⁴.

1991 йилдан бошлаб мамлакатда қорамол сони қарийб 1,5 барабар⁵ кўпайди ва бу Ўзбекистон қишлоқ хўжалиги ялпи маҳсулоти ҳажмида чорва маҳсулотлари улушининг ошишига таъсир кўрсатди. Бу кўрсаткич 80 йиллардаги 30-35 фоиздан 1997 йилдан кейин 45-50 фоизга ўсди (Илованинг 1-жадвали). Бу юксалиш МДХда асосий чорва маҳсулотлари ишлаб чиқарувчилар саналган Россия, Украина, Беларусь, Қозоғистон ва Қирғизистон каби мамлакатлар бўйича шундай маълумотлар билан таққосланганда янада яққолроқ намоён бўлади. 1990-2006 йилларда ушбу мамлакатларда қишлоқ хўжалик маҳсулотларида чорваликнинг улуши 55-60 фоиздан 45 фоизга камайган⁶.

Чорвачиликнинг асосий маҳсулоти – сут ва гўшт ишлаб чиқаришнинг ўсиши жамиятни ривожлантириш учун муҳим ижтимоий-иқтисодий аҳамиятга

¹ Асосан қорамол парвариш қилиш сектори кўриб чиқилган.

² Статистик илованинг 7-9-жадвалига қarang.

³ Фермерларнинг деҳқон хўжаликлари тўғрисидаги маълумотлари ҳисобга олинмаган

⁴ «ТАНЛИ» ижтимоий тадқиқот маркази сўрови натижалари, 2007 йил, сентябрь.

⁵ Статистик илованинг 5-жадвалига қarang.

⁶ Цви Лерман. “Соёқ Совет иттифоқида қишлоқ хўжалигини қайта тиклаш: 15 йиллик ер ислохотлари ва хўжаликлари қайта ташкил этиш шарҳи (инглиз тилида) Post-Soviet Economies, Vol. 20, No. 4, pp. 391-412 (December 2008).

3.1-жадвал. Дехкон хўжалиklarининг фаровонлик даражаси ва чорвачиликни ривожлантириш кўрсаткичлари ўртасидаги ўзаро bog'лиqlik

Турмуш даражаси	Дехкон ва томорка участкаларида экинлар экилган майдон, сотих	Қорамол сони	Қўй-қўзилар сони	Парранда сони	Қорамол нархи, минг сўм	Чорва молининг умумий нархи, минг сўм	Йиллик ўртача сўт соғиб олиш, кг	Қорамол маҳсулотларининг йиллик умумий нархи, минг сўм (сотиш ва истеъмол миқдори ҳам)	Чорва маҳсулотларининг умумий нархи (сотиш ва истеъмол миқдори ҳам)
Ўртача киймати	11,3	2,3	1,6	5,0	1203	1640	879	268,5	392,8
Бир ойда бир нафар оила аъзосининг даромади									
30 минг сўмгача	9,4	2,0	1,2	3,9	900	1198	836	168,2	272,1
31-60 минг сўмгача	11,6	2,1	1,1	5,3	1093	1478	832	238,9	371,0
60 минг сўмдан юқори	13,8	2,9	2,9	6,3	1816	2592	1011	474,2	619,7
Оила фаровонлигини баҳолаш									
Паст	0,09	2,0	1,7	4,3	981	1325	827	207,4	294,1
Ўртача	0,12	2,4	1,6	5,3	1308	1826	895	304,6	453,9
Юқори	0,14	2,0	1,3	7,1	1659	1939	1122	324,8	445,1

Манба: «ТАНЛИ» Истеъмолчи тадқиқот маркази сўрови натижалари, 2007 йил, сентябрь.

Ушбу мақсадларга эришиш учун куйидаги чоралар назарда тутилди:

- Кишлоқ аҳолисининг шахсий ёрдамчи дехқон ва фермер хўжаликларида чорвачилик ишлаб чиқаришидаги иштироки энди давлат томонидан пенсия билан таъминлаш ҳуқуқига эга бандлик сифатида кўриб чиқилади. Бу қоида чорва маҳсулотлари сотилиши ёки оилада истеъмол қилинишидан қатъий назар қўлланилади.

- Шахсий ёрдамчи ва дехқон хўжаликларида чорва моллари, шу жумладан, кишлоқ жойлардаги кам таъминланган ва кўп болали оилаларга бепул қорамол бериш орқали кўпайтиришни рағбатлантириш. Буларнинг барчаси дехқон хўжаликларида қорамоллар сонининг 2005 йилдаги 6 миллион бошдан 2010 йил охирида 8,5 миллион бошгача кўпайишига ёрдам бериши лозим.

- Фермер хўжаликларида қорамоллар сонини 2005 йилдаги 330 минг бошдан 2010 йилда 660 минг бошга кўпайтириш борасида рағбатлантириш, ихтисослашган чорвачилик хўжаликлари сонини 2005 йилдаги 8 мингтадан 2010 йилда 11 мингтага кўпайтириш. Фермер хўжаликларининг қорамоллар умумий сонидagi улуши 2005 йилдаги 5 фоиз ўрнига 2010 йилда тахминан 7,5 фоизга ошиши лозим¹.

- Хизмат кўрсатиш пунктлари тармоғини кенгайтириш ҳисобидан ветеринария хизматлари ва сунъий қочириш хизматларидан фойдаланишни яхшилаш.

- Шахсий ёрдамчи, дехқон ва фермер хўжаликларида зотдор молларни сотиш бўйича кимошди савдоларини ташкил этиш. Дастурда 2006-2010 йилларда 100 минг бош зотдор молни сотиш кўзда тутилган.

- Қорамол сотиб олишни енгиллаштириш учун ёрдамчи ва дехқон хўжаликларини микрокредитлаш имкониятларини кенгайтириш. 2006-2010 йилларда ушбу мақсадларга 158 миллиард сўм йўналтириш, уларнинг 80 фоизи тижорат банклари орқали берилиши (имтиёзли фоизли ставкалар ва тақдим этишининг соддалаштириш тартиби бўйича) кўзда тутилди².

- Шахсий ёрдамчи ва дехқон хўжаликларининг омухта емдан фойдаланиши, жумладан, мамлакатда омухта ем билан савдо қиладиган шохобчалар сонини етти бараварга, яъни, 2005 йилдаги 113 та ўрнига 2010 йилда 773 тага кўпайтириш орқали яхшилаш. Ем ишлаб чиқарувчи корхоналар ғаллани бевосита фермерлардан (давлат томонидан етказиб бериш каналлари бўйича эмас) сотиб олиш имконига эга бўлиши кўзда тутилди.

- 2010 йилгача бўлган даврда наслчилик корхоналари ва хўжаликлари наслчиликни ривожлантириш учун республикага олиб келинадиган наслчилик материаллари, технология ва ёрдамчи ускуналарга бож тўловларидан (божхона расмийлаштируви йиғимлари бундан мустасно) озод қилинди.

¹ Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2008 йил 20 октябрда қабул қилинган “Озиқ-овқат экинлари экиладиган майдонларни оптималлаштириш ва уларни етиштиришни кўпайтириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги 4041-фармонида ташкил этиладиган чорвачилик фермер хўжаликлари сонини режадагидан кўра бироз камайтириш кўзда тутилган, аммо, уларга ажратилаётган ер майдонлари кенгаймоқда.

² Режалаштирилаётган кредитлар миқдори Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2008 йил 21 апрелдаги 842-қарорига биноан 171 миллиард сўмгача кўпайтирилди.

Чорвачиликни ривожлантириш стратегияси Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2008 йил 21 апрелда қабул қилинган “Шахсий ёрдамчи, деҳқон ва фермер хўжаликларида чорва моллар кўпайтиришни рағбатлантиришни кучайтириш ҳамда чорвачилик маҳсулотларини ишлаб чиқаришни кенгайтириш борасидаги кўшимча чора-тадбирлар тўғрисидаги” 842-қарорида аниқланди ва тўлдирилди. Қарорда ушбу мақсадларга қаратилган муҳим чора-тадбирлар кайд этилган:

- тижорат банкларининг шахсий ёрдамчи ва деҳқон хўжаликларига қорамол сотиб олиш учун микрокредитлар ажратиш жараёнини фаоллаштириш;

- чорва молларни сунъий қочириш амалиётини жорий этиш ва кенгайтириш;

- озуқа экинлари экиш учун ажратилган ерлардан фойдаланишни тартибга солиш;

- кишлоқ хўжалик маҳсулотлари ишлаб чиқарувчиларига лизинг асосида хашак ўриш техникасини тақдим этишни рағбатлантириш;

- омухта ем саноатини модернизация қилиш ва унинг хомашёдан фойдаланишини яхшилаш;

- чорва моллари учун озуқа сотиш бўйича ихтисослашган пунктлар тармоғини кенгайтириш ва уларни оқилona жойлаштириш;

- зооветеринария пунктларини давлат тасарруфидан чиқариш ва хусусийлаштириш орқали уларнинг ишларини тижоратлаштириш;

- «Ўзнаслхизмат» республика корхонасининг ишлаб чиқариш қувватини модернизация қилиш;

- буқаларнинг чуқур музлатилган уруғларини ишлаб чиқаришни ташкил этиш;

3.1-расм. 2007 йилда ҳудудлар бўйича қорамоллар сони
(барча тонфадаги хўжаликлар)

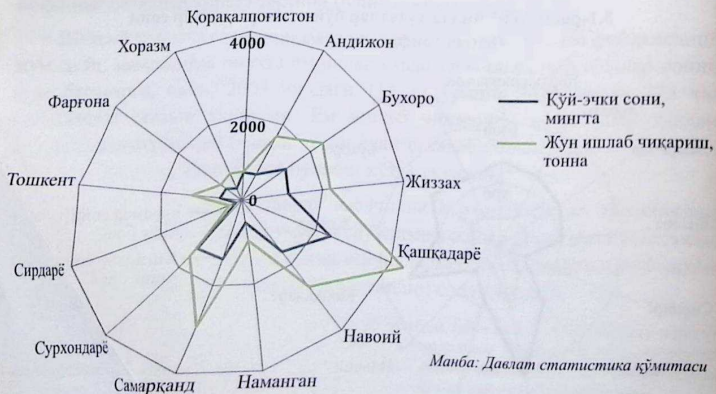
Манба: Давлат статистика қўмитаси

3.2-жадвал. 2007 йилда ҳудудлар бўйича гўшт ва сут ишлаб чиқариш (барча тоифадаги хўжаликлар)

Вилоят	Гўшт ишлаб чиқариш (сўйилган вазнда)		Сут ишлаб чиқариш	
	Минг тонна	%	Минг тонна	%
Қорақалпоғистон Республикаси	28.4	3.9	146.6	2.9
Андижон	45.3	6.3	446.5	8.8
Бухоро	63.4	8.8	429.2	8.4
Жиззах	60.9	8.4	276.1	5.4
Қашқадарё	82.7	11.4	529.6	10.4
Навоий	46.5	6.4	221.2	4.3
Наманган	38.7	5.3	314.3	6.2
Самарканд	94.8	13.1	658.6	12.9
Сурхондарё	57.5	7.9	443.1	8.7
Сирдарё	20.4	2.8	163.3	3.2
Тошкент	88	12.2	464.5	9.1
Фарғона	48.9	6.8	477.1	9.4
Хоразм	48.3	6.7	527.4	10.3

Манба: Давлат статистика қўмитаси

3.2-расм. 2007 йилда ҳудудлар бўйича қўй-эчкилар сони ва жун ишлаб чиқариш (барча тоифадаги хўжаликлар)

- чорвачилик хўжаликларига наслчилилик иши бўйича сервис хизмати кўрсатиш, зотдор молларни сотиш, чорва молларини сунъий қочирish бўйича илғор технологияларни жорий этишни такомиллаштириш.

Бундан ташқари, ушбу Фармонга мувофиқ 2012 йилнинг 1 январига чад фермер хўжаликлари ва чорвачилик фермалари – чорвачилик маҳсулотларини, жумладан, қайта ишланган маҳсулотларни сотишдан тушган тушумдан давлатнинг мақсадли жамғармалари ҳамда Мактаб таълими жамғармасига мажбурий ажратмалар тўлашдан озод қилинди.

Тармоқнинг жорий аҳволи. 2008 йилнинг бошида республикада қарийб 10 мингта чорвачилик фермер хўжалиги ва масъулияти чекланган жамият шаклидаги 148 та чорвачилик корхонаси фаолият кўрсатди. Барча тоифадаги хўжаликларда қорамоллар сони 2007 йилнинг охирида 7,5 миллион бош, жумладан сигирлар 3,1, қўй ва эчкилар сони 12,6 миллион бошни ташкил қилди. 2007 йилда тирик вазнда 1,2 миллион тонна гўшт, 5,1 миллион тонна сут, 22,5 минг тонна жун ишлаб чиқарилди¹.

Худудлар бўйича чорвачилик секторида чорва моллари сони ва маҳсулот ишлаб чиқариш тўғрисидаги маълумотлар 3,1-3,2-расмлар ва 3,2-жадвалда келтирилган.

Гўшт ва сут ишлаб чиқаришнинг катта қисми Самарқанд, Тошкент ва Қашқадарё вилоятлари улущига тўғри келади. Бунн ушбу худудларда аҳоли сонининг кўплиги, табиий яйловлар (лилмикор ерлар, дашт) ва тоғолди туманларда яйловлар мавжудлиги билан изоҳлаш мумкин. Бу вилоятларда гўшт-сут етиштириш, қолган вилоятларда асосан сут етиштириш ривожланган.

Қўй-эчкиларни парвариш қилиш кўпроқ Қашқадарё, Навоий, Самарқанд ва Сурхондарё вилоятларида кенг тарқалган (3,2-расм).

Чорвачилик тармоғи маҳсулдорлигини баҳолаш Ўзбекистонда уни ривожлантиришни ҳисобга оладиган ягона кўрсаткичларнинг йўқлиги туфайли бнроз қийин бўлди. Сут соғиш бўйича расмий маълумотларга қараганда, мустақиллик йилларида ушбу маълумотлар деярли ўзгаргани йўқ. Бнрок, ушбу даврда бир пайтнинг ўзида қорамол сони (46 фоиз) кўпайди ва яйловлар (қарийб 40 фоиз) ҳамда озуқа экинлари майдони (70 фоиздан ортиқ) қисқарди. Яйловлар ва озуқа экинлари майдони қисқарганига қарамай, гўшт ва сут ишлаб чиқариш қорамол сони билан мутаносиб равишда ўсди (3,3-расм). Яъни, бу борада чорвачилик учун мўлжалланган ерлардан фойдаланиш самарадорлиги ошгани ҳақида гапириш мумкин. Аммо, чорвачилик маҳсулдорлигини баҳолашда яна бир бошқа муаммо – деҳқон хўжаликларида сут соғиб олиш ҳақидаги ишончли статистика маълумотлари йўқлиги сабабли қатъий хулоса чиқариб бўлмайди (батафсил 1,4-бўлимга қаранг). Негаки, бу кўрсаткичлар фермер ва деҳқон хўжаликлари вакиллари ўртасида ўтказилган сўров натижаларига кўра, муайян даражада (қарийб икки баравар) ошириб кўрсатилган.

Ҳар ҳолда, расмий маълумотларга ёки фермер ва деҳқон хўжаликлари вакиллари ўртасида ўтказилган сўров натижаларига таянамиз, чорвачилик,

¹ Ўзбекистон Республикаси Давлат статистика қўмитаси маълумоти.

3.3-расм. 1991-2007 йилларда қорамол парвариш қилиш тармоғини ривожлантиришнинг асосий кўрсаткичлари (1991 йилги кўрсаткичлар = 100)

Манба: Давлат статистика қўмитаси

3.3-жадвал. 2006 йилда дунёнинг турли мамлакатларида бир бош сигирдан ўртача сут соғиб олиш

Сут соғиш юқори бўлган мамлакатлар		Собиқ Совет Иттифоқи мамлакатлари	
Венгрия	6026	Озарбайжон	1105
Германия	6637	Арманистон	1965
Голландия	7011	Беларусь	3639
Дания	8131	Грузия	937
Исроил	9583	Қозоғистон	2045
Испания	6469	Қирғизистон	2150
Италия	5991	Латвия	4361
Канада	7595	Литва	4343
Саудия Арабистони	8901	Молдова	2579
АҚШ	9118	Россия	3221
Финляндия	7570	Тожикистон	769
Франция	6113	Туркменистон	2992
Чехия	6415	Ўзбекистон	1708
Швеция	8152	Украина	3308
Ж. Корея	9616	Эстония	5920
Япония	7103		

Манба: <http://faostat.fao.org/>

жумладан, қорамол парвариш қилиш тармоғи маҳсулдорлиги ҳозирча паст даражада. Бунӣ, хусусан, Ўзбекистон ва бошқа мамлакатларда сут соғиб олиш кўрсаткичларини таққослаш ҳам тасдиқлайди (3.3-жадвал). Бунда Ўзбекистондаги кўрсаткичлар нафақат сут маҳсулотларининг етакчи ишлаб чиқарувчилари бўлган мамлакатлар, балки, собиқ иттифокдаги бошқа кўплаб давлатларга қараганда ҳам анча паст.

Чорвачилик тармоғи маҳсулдорлиги кўрсаткичларининг пастлиги унга ўз ижтимоий вазифасини тўлиқ амалга ошириш имконини бермайди. Чорва маҳсулотлари экспорти билан боғлиқ иқтисодий салоҳият ҳақида эса гапирмаса ҳам бўлади. 2006 йилда республика бўйича аҳоли жон бошига гўшт ва сут ишлаб чиқариш (истеъмол қилиш) кўрсаткичлари 1995 йилги даражада сақланиб қолди. 2006 йилда аҳоли жон бошига гўшт ишлаб чиқариш 22,9 килограмм ва сут ишлаб чиқариш 181 килограмми ташкил қилди. Бу белгиланган овқатланиш нормасидан анча кам (тегишли равишда 65 ва 260 килограмм)¹.

Республикада қорамол парвариш қилиш тармоғи самарадорлигининг нисбатан пастлигининг сабаби нимада? Ушбу саволга жавоб бериш учун сектор маҳсулдорлиги ва самарадорлигига таъсир қилувчи асосий омилларни ажратиб кўрсатиш мумкин. Бу борада статистика маълумотлари ва 2007 йилги фермер ҳамда деҳқон хўжаликлари вакиллари ўртасида ўтказилган сўров натижаларининг таҳлили, шунингдек, экспертлар баҳоси ёрдам беради. Самарадорлик омилларини тушуниш эса, ўз навбатида, ушбу секторни ривожлантириш учун нима қилиш кераклигини англаш имконини беради.

3.2. Чорвачилик хўжалигини тижоратлаштириш ҳажми ва даражаси

Чорва моллари бош сони - самарадорлик омили. Чорва моллари сони чорвачилик кўламининг асосий кўрсаткичи ҳисобланади. Қорамоллар сонининг чорвачилик самарадорлигига таъсири 3.4-жадвалда ўз ифодасини топган. Бунда пода сони кўпайган сайин сут соғиб олиш миқдори, қорамол маҳсулоти нархи ва хўжалик даромади ортиб бораётганини кўриш мумкин.

Қорамол парвариш қилиш самарадорлиги кўрсаткичлари ва суғориладиган ҳамда экин майдонлари, фермер хўжалиги кўлами ҳамда фермер хўжалигида иш билан бандлар сонини ифода этувчи кўрсаткичлар ўртасида ҳам шундай боғлиқлик бор².

Бошқача айтганда, *чорвачилик хўжалигининг ҳажми қанчалик катта бўлса, у ўртача шунчалик маҳсулдордир*. Бу боғлиқликни икки ҳолат билан изоҳлаш мумкин:

1. Пода қанчалик катта бўлса ва уни таъминлаш учун ресурслар кўп ажратилса, хўжалик қорамол парвариш қилиш секторида фаолият юритишга кўпроқ ихтисослашади. А.Смит давридан буён маълум бўлганидек, ҳар қандай ихтисослашув самарадорлигининг ортишига хизмат қилади. Ихтисослашув танланган фаолият йўналишида такомиллашиш, ишлаб чиқаришни ташкил

¹ Ўзбекистон Республикаси Давлат статистика қўмитаси маълумоти.

² 2007 йилги сўров маълумотларининг қиёсий таҳлили натижалари (2.16-жадвал).

3.4-жадвал. Қорамол подаси сони ва чорвачилик самарадорлиги кўрсаткичлари

Қорамол подаси сони, бош	Хўжаликлар сони	Ўртача сўт соғиб олиш, битта сигирдан бир йилда, кг	Қорамол маҳсулотининг ўртача нархи, минг сўм	Қорамолдан олинадиган ўртача даромад, минг сўм
Дехкон хўжаликлари				
1-2	373	843	196.3	-
3-5	208	899	384.5	-
6 ва ундан кўп	51	1 034	1 116.8	-
Фермер хўжаликлари				
1-20	97	935	2,386	523
21-50	148	1,131	7,257	1,858
51-100	85	1,246	15,030	4,644
101 ва ундан кўп	41	1,463	55,450	25,915

Манба: «ТАНЛИЛ» илмий тадқиқот маркази сўрови маълумотлари, 2007 йил, сентябрь.

этишининг самарали услублари ва технологияларни қўллаш имконини беради.

2. Пода қанчалик катта бўлса, “қўламдорликдан тежаш” ҳисобидан ўртача харажатларни камайтириш имконияти шунчалик кўп: подачи, чўпон ва бошқа ишчилар, бино, уни иситиш, ёритиш, озуқа ва ветеринария препаратларини сотиб олиш (улгуржи чегирмалар) ва ҳоказолар учун харажатлар. Яъни, 10 бош сигирни биргаликда парвариш қилиш уларни алоҳида парвариш қилишдан кўра арзонроқ. Худди шундай, битта хўжаликда 200 бош сигирни парвариш қилиш - ҳар бирида 10 тадан сигири бўлган 20 та хўжаликдан кўра тежамлироқдир.

Қорамол подаси сонини кўпайтириш омиллари. Чорвачилик хўжалигининг катта-кичиклиги маҳсулдорлик учун муҳим аҳамият касб этиши сабабли фермер ва деҳқонларнинг қўшимча мол сотиб олишини рағбатлантириш, деҳқон хўжаликлари ўртасида, шунингдек, деҳқон ва фермер хўжаликлари ўртасида кооперация алоқаларини ривожлантириш зарур. Кооперация (чорва молларини биргаликда сотиб олиш, парвариш қилиш, ускуна, озуқалар ва хизматларни биргаликда харид қилиш, маҳсулот сотиш ва бошқалар) унинг иштирокчиларига “қўламдорликдан тежаш” самарадорлиги ва тижорий мустақилликни сақлаган ҳолда ихтисослашишдан фойдаланиш имконини беради.

Деҳқон ва фермер хўжаликлари вакиллари ўртасида ўтказилган сўров ушбу хўжаликларда қорамоллар сонининг кўпайишига тўсқинлик қилаётган асосий сабаблар: а) озуқа базасининг етишмаслиги; б) чорвачилик фаолиятини юритиш учун ер етишмаслиги; в) чорва молларини сотиб олиш учун маблағ

етишмаслиги ва бу, айниқса, деҳқон хўжаликлари учун ниҳоятда долзарб эканини кўрсатди (3.5-жадвал).

Озуқа базаси муаммолари қуйида кўриб чиқилади (3.3-бўлим).

Ер майдони ва молиявий ресурслар (бошланғич ва айланма капитал) тақчиллиги муаммоларига батафсил тўхталиб ўтиш лозим.

Кишлоқ ишлаб чиқарувчилари чорвачиликни ривожлантириш учун ажратишни истаган *ернинг етишмаслиги* икки асосий ҳолат билан боғлиқ:

1. Ердан хўжаликлараро, жумладан, ер майдонларидан субижара учун мавжуд чекловлар билан боғлиқ сабаблар туфайли фойдаланилмаётгани. Бу чекловлар ҳақида 1-бобда сўз юритилган эди. Ушбу чекловлар сабабли самарали кишлоқ хўжалик ишлаб чиқарувчилари самарасиз фойдаланилаётган майдонлар ҳисобидан ўз ер участкаларини эркин кенгайтира олмапти. Ҳолбуки, қорамол парвариш қилишда юксак натижаларга эришаётган хўжаликлар ҳам ўз ўсишининг табиий чегарасига эга. Бу фойдаланилаётган ерни кенгайтириш имкони йўқлиги билан боғлиқдир. Бу, ўз навбатида, хўжалик юритишнинг самарасиз шакл ва услублари ўрнини самаралилари билан алмаштиришни таъминлайдиган бозор механизмлари Ўзбекистоннинг аграр секторида тегишли равишда етарли қўлланилмаётгани ва тармоқ аҳволига салбий таъсир кўрсатаётганини англатади.

2. Ердан хўжалик ичида фойдаланишда (фақат фермер хўжаликларига тааллуқли) ерни пахта ва ғалла ишлаб чиқариш учун ихтисослаштириш ёки мўлжаллаш бўйича мавжуд нормативлар билан боғлиқ маъмурий чекловларнинг мавжудлиги. 1 ва 2-бобда қайд этилганидек, фермер ушбу иккита экин учун ажратилган ердан бошқа мақсадлар, жумладан, чорва моллари парвариш қилиш учун эркин фойдалана олмайди. Аввал ўтказилган тадқиқотлар пахта ва ғалла етиштириладиган ерларни квоталашдан (қатъий белгилаб беришдан) воз кечиш фермерларга ўз ресурсларидан давлатга пахта ва дон етказиб беришни

3.5-жадвал. Чорва моллари кўпайишига тўскинлик қилаётган асосий сабаблар, фозда

Деҳқон хўжаликлари	Фермер хўжаликлари
• Яйловлар, озуқа етишмайди - 49,4 • Қорамол сотиб олиш ва уни сақлаш учун маблағ йўқ - 38,2 • Ер майдони етишмайди - 32,7 • Қорамоллар учун бино йўқ - 18,3	• Фермер участкасида ер етишмайди - 54,4 • Озуқа билан боғлиқ кийинчиликлар – 50 • Мол сотиб олишга маблағ йўқ – 22,1 • Моллар учун бино етишмайди - 13 • Қорамолларга қараш учун ишчи етишмайди – 6,5

камайтирмаган ҳолда, оқилона фойдаланиш имкониятини яратади¹. Давлат буюртмаси сақланиб қолган тақдирда ҳам ерларни квоталашни бекор қилиш ишлаб чиқарувчилар учун ҳам, давлат учун ҳам фойдали бўлар эди.

Шундай қилиб, Ўзбекистонда чорвачиликни ривожлантириш истикболлари бевосита ерга эгалик ҳукуқи ва айрим стратегик кишлок хўжалик экинларини етиштиришда давлат назорати масалаларини ҳал этиш билан боғлиқдир.

Кредит ресурслари тақчиллигига келсак, ушбу муаммо кескинлигини юмшатиш учун микромолиялаш секторини ривожлантиришни рағбатлантириш, авваламбор, фермер ва деҳқон хўжаликларининг банк микрокредитлари, жумладан, имтиёзли фоиз ставкалари бўйича олиш имкониятини кенгайтириш зарур. Негаки, эркин бозорда микромолиялаш ташкилотларининг фоиз ставкаси чорвадорлар учун ғоят юқори.

Ердан фойдаланиш ҳукуқини қайта сотиш имкониятига оид ҳуқуқий базани такомиллаштириш, шунингдек, ушбу ҳуқуқлардан кредит олишда кафолат сифатида фойдаланиш кредит ресурслари тақчиллиги муаммосини ҳал этишга ёрдам беради. Гап шундаки, кишлок хўжалик ерларидан фойдаланиш ҳукуқини берувчи қонуний бозор етарли даражада шаклланмаган бугунги кунда кишлок хўжалик ходимларининг ерни гаровга қўйиш орқали кредит олиш имкониятлари чекланган. Аграр секторни кредит билан таъминлашнинг айнан ушбу шакли бутун дунёда кенг тарқалган.

Айни пайтда, хўжаликлар қўламини кенгайтириш муаммосининг яна бир жиҳати – *материал ресурслар ва хизматлардан фойдаланиш борасидаги қийинчиликлар* ҳам бор. Чорвадорлар учун озуқалар, биринчи навбатда, омухта ем, шунингдек, зотдор чорва молларини сотиб олиш катта муаммо ҳисобланади. Талаб юқори бўлган, аммо, тўлиқ кўрсатилмаётган хизматлар орасида маҳсулотни сақлаш ва қайта ишлаш хизматлари мавжуд. Ресурслар ва хизматларнинг муайян бозорининг йўқлиги вазиятни янада қийинлаштирмоқда (3.6-жадвал).

Юқорида қайд этилганидек, сўнгги йилларда Ўзбекистон ҳукумати чорва моллари сонининг кўпайишини, жумладан, чорвачилик хўжаликлари қўламини кенгайтириш орқали ҳар томонлама рағбатлантирмоқда. Бу вазифани, аввало, қуйидагилар ҳисобидан ҳал қилиш режалаштирилмоқда:

- шахсий ёрдамчи ва деҳқон хўжаликларида чорвачилик билан шуғулланётган кишлок аҳолисига иш билан бандлик мақомини бериш;

- кишлок жойлардаги кам таъминланган ва кўп болали оилаларга бепул қорамол бериш;

- озуқалар, ветеринария ва чорвачилик тармоғи учун мўлжалланган бошқа хизматлардан фойдаланишни яхшилаш;

- ёрдамчи ва деҳқон хўжаликларининг қорамол сотиб олишини енгиллаштириш учун имтиёзли микрокредитлаш имкониятини кенгайтириш.

¹ "Пахта учун давлат буюртмаси: механизмларни такомиллаштириш имкониятлари" таҳлилий маълумот. Тошкент, 2007. Ўзбекистонда иқтисодий ислохотларга қўмаклашиш лойиҳаси (BEARINGPOINT) ёрдамида тайёрланди.

3.6-жадвал. Фермер хўжаликларини ишлаб чиқариш учун зарур ресурслар билан таъминлаш (сўров ўтказилган пайтда)

Номи	Ресурслар етишмаслигини хис қилаётган фермерлар улуши, %	Фақат битта етказиб берувчидан ресурсе сотиб олиш имконига эга фермерлар улуши, %
Экиш материали	7.8	81.8
Минерал ўғитлар	24.9	78.7
Ёқилғи-мойлаш материаллари	29	64.8
Қишлоқ хўжалик техника ва ускуналари	23.6	26.2
Эҳтиёт қисмлар	25.8	15.6
Суғориш суви	36.7	81
Механизациялашган ишларни бажариш хизматлари	18.1	17.6
Омухта ем	34.9	15.3
Чорва моллари учун бошқа озукалар	25.1	7.8
Ёш қорамол, зотдор моллар	27.1	14.8
Зооветпрепаратлар	13.1	18.3
Ветеринария хизматлари	8.2	19.7
Молларни сунъий қочириш	2.4	4.3
Сақлаш хизматлари	20.9	21.5
Агролабораториялар хизматлари	6.3	47.9
Қ/х техникасини таъмирлаш хизматлари	10.2	11.1
Ахборот-маслаҳат хизматлари	10.3	14.3

Манба: «ТАНЛИ» ижтимоий тадқиқот маркази сўрови маълумотлари, 2007 йил, сентябрь.

Дехқон хўжаликларининг маҳсулотлари сотилишининг пастлигига оид муаммолар. Чорвачилик хўжалигининг тижоратлашув даражасини ошириш, сотиш учун ишлаб чиқарилаётган маҳсулот улушини кенгайтириш уни юқори даромадли ишлаб чиқаришга айлантиришнинг муҳим шарти ҳисобланади. Аммо, фермер хўжаликлари маҳсулотларининг сотилиши юқори, яъни, ўз маҳсулотининг асосий қисмини бозорда сотишга ихтисослаштирган бўлса, кўплаб қорамоллар парвариш қилинаётган ва асосий маҳсулоти ички истеъмол учун фойдаланилаётган дехқон хўжаликлари ҳақида бундай дейиш қийин.

Шундай бўлса-да, дехқон хўжаликларидаги чорвачилик тармоғини тижоратлаштириш даражаси кўпинча етарлича баҳоланмаяпти. Уни баҳолашнинг икки услуби бор. Биринчиси – ўз маҳсулотининг, ҳеч бўлмаганда, бир қисмини сотадиган дехқон хўжаликлари улушини ҳисоблаш. Иккинчиси –

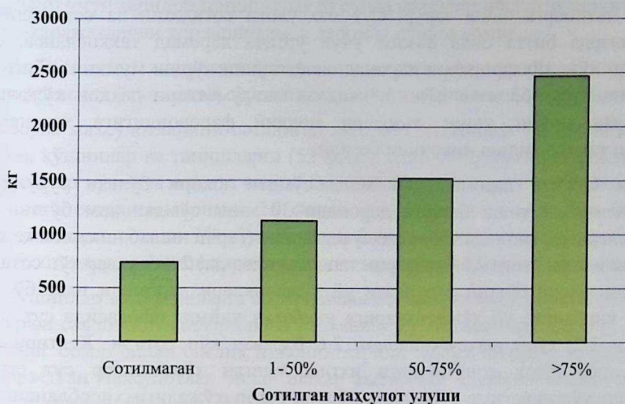
3.7-жадвал. Деҳкон хўжаликларидида сўт ва гўшт йўналишини тижорагаштириш
(қорамолга эга 632 хўжалик кўрсаткичларининг таҳлили)

Сони	Қорамол- ларнинг ўртача сони	Ситир- ларнинг ўртача сони	Қорамол подасининг ўртача пархи, минг сўм	Ўртача сўт созни, биста сигирдан кг	Қорамол маҳсулотининг ўртача пархи, минг сўм	Экин экидан ерларнинг ўртача катталиги, сотих
Сўт сотмайдиган сўт ишлаб чиқарувчилар	339	2.7	1.1	988	743	0.12
Сўт сотадиغانлар	192	3.7	1.4	1864	1056	0.14
Гўшт сотадиغانлар	40	4.2	1.5	2197	-	0.17

3.8-жадвал. Деҳкон оилалари фаровонлиги кўрсаткичлари ва хўжаликларининг
тижорагашув даражаси ўртасидаги ўзаро боғлиқлик

Кўрсаткич	Қорамоллар сони	Қорамол пархи, минг сўм	Қорамол маҳсулотининг йиллик умумий қиймати, минг сўм (сотиш ва истеъмол миқдори)	Чорва маҳсу- лотларининг йиллик умумий қиймати, минг сўм (сотиш ва истеъмол миқдори)	Бир йилда чорва маҳсулотлари сотишдан тушган даромад, минг сўм	Сўт ва сўт маҳсулотлари сотишдан тушган йиллик даромад, минг сўм	Гўшт ва гўшт маҳсулотлари сотишдан тушган йиллик даромад, минг сўм
Ўртача қиймат	2.3	1203	268.5	392.8	258.5	295.8	1342.5
Бир ойда бир нафар оила аъзосининг даромади							
30 минг сўмгача	2.0	900	168.2	272.1	160.6	181.3	725.3
31-60 минг сўм	2.1	1093	238.9	371.0	225.5	289.3	993.1
60 минг сўмдан юқори	2.9	1816	474.2	619.7	465.2	407.3	1864.0

3.4-расм. Деҳқон хўжаликларида сотиш даражаси бўйича сут ишлаб чиқариш, бир йилда, килограмм

Манба: «ТАНЛИЛ» Ижтимоий тадқиқот маркази сўрови маълумотлари, 2007 йил, сентябрь

ишлаб чиқаришнинг умумий ҳажмида сотилган маҳсулот улушини ҳисоблаш. Биринчи услубда, сут сотадиган деҳқонлар ўртасидаги фоизли нисбатни ҳисоблашдан фойдаланилса, деҳқон хўжаликлари ўзини ўзи таъминлайдиган деҳқон хўжаликларига ўхшаб кўринади: деҳқонларнинг қарийб учдан икки қисми сут сотмайди, балки соғилган сутнинг ҳаммасини оиласи эҳтиёжи учун ишлатади. Бироқ, бу борада шунини қайд этиш керакки, “тижоратга мослашган” бошқа деҳқонлар соғилган сутнинг ўртача 67 фоизини сотади (3.7-жадвал). Айнан ушбу кўрсаткич туфайли ўртача сут сотиш миқдори барча деҳқон хўжаликларида, шу жумладан, юқорида қайд этилган сут сотмайдиган деҳқонларнинг учдан икки қисми ишлаб чиқарадиган сутнинг 37 фоизини ташкил қилади.

Бундан кўриниб турибдики, деҳқончилик тармоғида гўшт-сут чорвачилигини пул топиш манбаи деб биладиган маҳсулот ишлаб чиқариш юқори бўлган хўжалиklar мавжуд. Бундай хўжалиklarда сут ишлаб чиқариш етакчи ўрин тутаети: қорамолларга эга хўжалиklarнинг 30,4 фоизи сут, 24,3 фоизи сўйиладиган чорва моллари, 6,3 фоизи гўшт ва гўшт маҳсулотлари сотаети. Аммо, гўшт етиштиришга ихтисослашган деҳқонларнинг 91 фоизи гўшт маҳсулотлари сотиш билан шуғулланади¹.

3.7-жадвалдан ҳам кўриниб турибдики, тижоратлашган ўртача йирик чорвачилик деҳқон хўжаликлари энг яхши самарадорлик кўрсаткичларига эга. Чорвачилик деҳқон хўжалиklarининг тижоратлашув даражаси иккита асосий омил – қорамол сони ва унинг маҳсулдорлигига боғлиқ, деган хулосага келиш мумкин. Ушбу омиллар, пировард натижада, ишлаб чиқариш ҳажмида ўз ифодасини топади. 3.4-расмда сут ишлаб чиқариш ҳажми ва тижоратлашув

¹ «ТАНЛИЛ» Ижтимоий тадқиқот маркази сўрови натижалари, 2007 йил, сентябрь.

даражаси ўртасидаги боғлиқлик ўз аксини топган.

Бунда тижоратлашув даражаси оила фаровонлигига жиддий таъсир кўрсатишини эътиборга олиш зарур. Сут маҳсулоти сотадиган ва сотмайдиган хўжаликларда битта оила аъзоси учун ўртача даромад таққосланса, сут сотадиган хўжаликлар юқори даромад олаётганини кўриш мумкин: ойига 40 мингга нисбатан 63 минг сўм. 3.8-жадвал маълумотлари деҳқон хўжалиги тижоратлашувининг унинг аъзолари моддий фаровонлигига таъсирини батафсил таҳлил қилиш имконини беради.

Киши бошига даромади 60 минг сўмдан юқори бўлган гуруҳдаги уй хўжаликлари киши бошига даромади 30 минг сўмдан кам бўлган уй хўжаликларига қараганда чорва маҳсулотларини (гарчи ишлаб чиқариш ҳажми ўртасидаги фарқ атиги 2,3 барабарни ташкил қилса-да) 2,9 барабар кўп сотади. Даромади юқори бўлган гуруҳдаги уй хўжаликлари даромади паст бўлган гуруҳга қараганда уй хўжаликлари нисбатан қиймат ифодасида сут маҳсулотини 2,2, гўшт маҳсулотларини 2,6 барабар кўп сотади. Келтирилган маълумотлар гўшт етиштиришга ихтисослашган хўжаликлар сут етиштирадиган хўжаликларга қараганда кўпроқ товар хўжалиги ҳисобланишини кўрсатади: гўшт сотадиган хўжаликлар ўртача сут сотадиган хўжаликлардан кўра 4 барабар кўп маҳсулот сотади.

Давлат деҳқон хўжаликлари тижоратлашувини нафакат уларнинг маҳсулдорлигини ошириш ва истеъмол бозорини бойитиш мақсадидан келиб чиқиб, балки, кишлоқ жойларда турмуш даражасини янада юксалтириш механизми сифатида рағбатлантириши лозим. Бунга деҳқон хўжаликлари чорва моллари сонини кўпайтириш ва уларнинг маҳсулдорлигини яхшилашда ёрдам бериш орқали эришиш мумкин.

3.8-жадвалда акс эттирилган маълумотлар тижоратлашмаган деҳқон хўжаликларини тижоратлаштириш учун баъзида чорва моллари сонини ўртача 30-60 фоиз ва маҳсулдорликни ўртача 40-50 фоиз ошириш зарурлигини тушуниш имконини беради. Чорва маҳсулотларини сотадиган ва сотмайдиган хўжаликлар ўртасидаги фарқни айнан ушбу рақамларда кўриш мумкин. Бошқача айтганда, баъзида чорвачилик деҳқон хўжалиги маҳсулдорлигини яна битта сигир сотиб олиш ёки мавжуд сигирлардан сут соғиб олишни 1,5-2 барабарга кўпайтириш ҳисобидан жиддий ошириш мумкин (масалан, озука базаси ва моллар парваришини яхшилаш эвазига). Аммо, 3,4-расмда келтирилган маълумотлар товар ишлаб чиқармайдиган ва товар ишлаб чиқариш юқори бўлган (сут маҳсулотининг 75 фоиздан ортигини сотадиган) хўжаликлар ўртасидаги тафовут катталигини кўрсатади: товар ишлаб чиқарадиган хўжаликлар товар ишлаб чиқармайдиган хўжаликларга қараганда қарийб 3,5 барабар кўп сут ишлаб чиқаради, яъни юқори маҳсулот ишлаб чиқарувчига айлантириш учун битта эмас, учта сигир сотиб олиш ёки сут соғишни кўпайтириш лозим.

Чорва маҳсулотларини сотиш муаммолари. Чорва маҳсулотларини сотиш тизимини ривожлантириш ва бу борада тўпланиб қолган муаммоларни ҳал этиш чорвачиликни тижоратлаштиришнинг яна бир муҳим йўналишидир. Бундай

тармоқнинг йўқлиги ва унинг ривожланмаганлиги соҳани тижоратлаштириш борасидаги барча савй-ҳаракатлар беҳуда кетишига олиб келади. Негаки, маҳсулот учун харидор топиш керак ва бунда маҳсулот ишлаб чиқарувчи кетган сарф-ҳаражатларни қоплаши ҳамда даромад олиши лозим.

Ушбу соҳадаги жорий ишлар аҳволини деҳқон ва фермер хўжаликлари вакиллари ўртасида ўтказилган сўров натижаларига таянган ҳолда кўриб чиқамиз¹.

Чорва маҳсулотларини сотадиган аксарият деҳқонлар уларни бозорда (36 фоиз), қўшнилари ва танишларга (53 фоиз), олиб сотарларга (33 фоиз) сотади. Деҳқонлар кўпинча иккита сотиш каналидан фойдаланади: маҳсулотни қўшниларига сотадиганларнинг 26 фоизи уни бозорда ҳам сотади, 36 фоизи воситачиларга сотади. Уй хўжаликлари бозорга маҳсулотни ўзи олиб чиқади. Олиб сотарлар ва таниш харидорлар, одатда, маҳсулотларни ўзи олиб кетади.

Қўшнилари ва танишларга сотиш билан боғлиқлик транспорт ва бозорларда улгуржи савдо қилувчилар билан алоқанинг йўқлигидан далолатдир. Деҳқонларнинг бозор билан боғлиқ имкониятларини амалга ошириш ва улар ишлаб чиқараётган маҳсулотлар билан шаҳар аҳолисини яхшироқ таъминлаш учун деҳқонларнинг бозордан фойдаланишини оsonлаштириш чораларини кўриш зарур. Деҳқонлар маҳсулотларини бозорга чиқишини оsonлаштирадиган қишлоқ воситачилари, транспорт операторлари ва улгуржи савдогарлар тармоғини ташкил этишни рағбатлантириш шулар жумласидандир. Воситачилар бозор каналларини ташкил этишда муҳим вазифани бажаради ва уларнинг фаолияти кўллаб-қувватланиши лозим.

Энди *фермер хўжаликлари* чорва маҳсулотларининг сотилиши ҳақида сўз юритамиз.

Чорва маҳсулотлари, жумладан, гўшт ва сутга давлат буюртмаси 1994 йилда тўлиқ бекор қилинган². Бу хўжаликларга ўз маҳсулотларини бозор нархларида эркин сотиш имконини беради. Сўров шуни кўрсатдики, фермерларнинг қарийб 50 фоизи сут, қарийб 40 фоизи қорамол гўштини давлат бюджетидан молиялаштириладиган ташкилотларга – шифохоналар, болалар боғчалари, мактаблар, фахрийлар уйлари ва бошқаларга сотади (2.17-жадвалга қаранг). Сотилгани яна бир муҳим йўли бозордир. Фермерлар кутилгандан ҳам кўра камдан-кам ҳолларда ўз маҳсулотларини улгуржи олиб сотарлар, хусусий харид фирмаларига сотади. Бу эса сотиш инфратузилмаси ривожланмаганидан далолатдир. Қишлоқ хўжалик маҳсулотлари нархининг пастлиги ва транспортировка қилишнинг қийинлиги сотиш йўлларида қатъий назар умумий муаммо ҳисобланади.

Чорва маҳсулотларини ўзида қайта ишлаш муаммолари. Чорва маҳсулотларини хўжаликларнинг ўзи қайта ишлаш амалиётини кенгайтириш маҳсулот турини кўпайтириш, демак, хўжаликларни тижоратлаштириш ва сотиш ҳажмини ошириш имконини беради.

¹ «ТАНЛИ» Ижтимоий тадқиқот маркази сўрови натижалари, 2007 йил, сентябрь.

² Вазирлар Маҳкамасининг 13-(1993 йил январ), 137-(1993 йил март), 87-88-(1994 йил феврал-март) сонли қарорларига мувофиқ барча турдаги қишлоқ хўжалик маҳсулотларига давлат буюртмасининг аста-секин камайитирилиши тадбири ишлаб чиқилган эди.

Айни пайтда, 2007 йилги сўров шуни кўрсатадики¹, айрим деҳқон хўжаликлари (қорамолга эга хўжаликларнинг 13 фоизи) чорва маҳсулотлари, асосан сутни қайта ишлайди. Оддий операция йўли билан қайта ишланган сутдан асосан қатик, қаймоқ, творог, сариеғ тайёрланади. Мураккаб қайта ишлайдиган ускунанинг йўқлиги ва нархининг баландлиги (сўралганларнинг 49 фоизи), кўникма етишмаслиги (20 фоизи) ва сотиш имкониятларининг чеклангани (25 фоизи) туфайли қўлланилмаяпти.

Чорвадор-фермерларнинг 15,3 фоизи ўзи ишлаб чиқарган ва сотиб олган кишлоқ хўжалик маҳсулотларини қайта ишлаш билан шуғулланади. Асосан сут (қайта ишлаш билан шуғулланаётганларнинг 86,6 фоизи), гўшт (20,9 фоиз), жун (6 фоиз) қайта ишланмоқда.

Сўров иштирокчилари аксарият фермерлар қайта ишлаш билан шуғулланмаётганининг сабаблари орасида қуйидагиларни айтди:

- ускуна сотиб олиш имконининг йўқлиги - 41,3%;
- ускунанинг ҳаддан зиёд қимматлиги - 34%;
- қайта ишлаш билан шуғулланиш фойдасизлиги - 14,3%;
- кишлоқ хўжалик маҳсулотларини қайта ишлаш бўйича мутахассислар йўқлиги - 10,9%;
- қайта ишланган маҳсулотни сотиш имкониятининг йўқлиги - 10,2%;
- коммунал хизматлар кўрсатишда узилишлар (электр, сув, газ) қайта ишлаш билан шуғулланиш имконини бермаслиги - 2,8%;
- бошқа сабаблар - 8,4%.

Таъкидлаш жоизки, кишлоқ хўжалик маҳсулотларини қайта ишлаш тармоғининг етарлича ривожланмагани билан боғлиқ муаммоларни ҳал этиш учун чоралар кўришмоқда. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2009 йил 26 январдаги “Озиқ-овқат маҳсулотлари ишлаб чиқаришни кенгайтириш ва ички бозорни тўлдиришга доир қўшимча чора-тадбирлар тўғрисида”ги 1047-Қарори бунни тасдиқлайди. Ушбу ҳужжатга кўра, сут ва гўштни қайта ишлаш билан шуғулланадиган ишлаб чиқарувчиларга қўшимча имтиёзлар бериш, жумладан, микрофирмалар ва кичик корхоналар учун ягона солиқ тўловини 50 фоизга камайтириш кўзда тутилган.

Шундай қилиб, таҳлиллар шуни кўрсатадики, қуйидаги чора-тадбирларни амалга ошириш чорвачилик хўжаликларини катталаштириш ва тижоратлаштириш даражасини юксалтиришга ёрдам беради:

1. Чорва моллари маҳсулдорлиги ва сифатини ошириш.
2. Ерни хўжаликлараро ва хўжалик ичида, жумладан, ер участкаларидан фойдаланиш ҳуқуқларини (субижара ҳуқуқи, ижара ҳуқуқини сотиб олиш ҳуқуқи ва бошқалар).
3. Чорва молларини парваришлаш ва чорва маҳсулотини сотишни ташкил этишда саёй-ҳаракатларни бирлаштириш учун деҳқон хўжаликлари ўрта-

¹ «ТАНЛИЛ» Ижтимоий тадқиқот маркази сўрови натижалари, 2007 йил, сентябрь.

сида, деҳқон ва фермер хўжаликлари ўртасида кооперация алоқаларини кенгайтириш.

4. Рақобатни ривожлантириш, маъмурий тўсикларни бартараф этиш ва бозор инфратузилмасини ривожлантириш орқали ресурслар ва чорва маҳсулотлари бозорини такомиллаштириш.

5. Қишлоқ жойларда микромолиялаш соҳасини кенгайтиришни рағбатлантириш.

6. Чорва маҳсулотларини қайта ишлаш тармоғини ривожлантиришни рағбатлантириш.

3.3. Озуқалардан фойдаланиш имконияти ва уларнинг сифати

Озуқа билан етарлича таъминланмаганлик – Ўзбекистонда чорвачиликни ривожлантиришнинг асосий муаммоларидан биридир.

Ўтказилган сўров деҳқон ер майдонларининг кичкиналиги деҳқонларга тегишли чорва молларини озуқа билан тўла таъминлаш имконини бермаслигини кўрсатди. Уларнинг фақат 57 фоизи молларини ўзи ишлаб чиқарган озуқа билан (қисман бўлса-да) таъминлайди. Аксарияти эса (75 фоизи) уларни сотиб олишга мажбур. Бундан ташқари, деҳқон хўжаликларининг 62 фоизи чорва моллари учун озуқа тўплаш билан шуғулланади – ўт-хашак ўради, озиқ-овқат чиқиндиларини йиғади. Қорамолларни йўллар, ариқлар бўйи ва бошқа жойларда боқиш кенг тарқалган. Жумладан, ёлланган подачиларнинг жамоат яйловларида боқиши яйловлар етишмаслиги туфайли унчалик кенг оммалашмаган.

Қорамол парвариш қилаётган барча фермерлар ҳам ўз озуқа базасига эга эмас – уларнинг 70 фоизи ўз участкаларида озуқа етиштирса, 50 фоизи яйловга эга. Шу сабабли сўровда қатнашган фермерларнинг 91 фоизи чорва молларини жамоат яйловларида боқиш имкониятига эга, 42 фоизи озуқа тўплаш билан шуғулланади (ўт-хашак ўради, озиқ-овқат чиқиндиларини йиғади ва ҳоказо), 11 фоизи молларини йўллар ёқаси, ариқлар бўйида ва бошқа жойларда боқади.

Деҳқон хўжаликларида энг кенг тарқалган озуқа маккажўхори ҳисобланади. Тадқиқот ўтказилган оилаларнинг 30 фоизи ушбу озуқани етиштиради ва у ўзлари ишлаб чиқарган озуқа умумий миқдорининг 45 фоизини ташкил қилади. Уй хўжаликларининг 19 фоизи пичанбоп ўтлар етиштиради. Бошқа озуқа экинлари деҳқон участкаларида ғоят кам учрайди. Уй хўжаликларининг кўплари сомондан молларига озуқа сифатида фойдаланади.

Фермер хўжаликларидаги мавжуд озуқа таркибида пичанбоп ўтлар ва маккажўхори кўп бўлиб, ушбу экинларни кўпчилик хўжалиklar етиштиради ва улар фермер хўжаликларида етиштирилган озуқа миқдорининг қарийб 80 фоизини ташкил қилади. Фермер хўжаликларининг қарийб учдан икки қисми чорва моллари учун озуқа сифатида, кам миқдорда бўлса-да, бошқали экинлар етиштиради.

Ўз участкаларида озуқа экинлари етиштирадиган деҳқон хўжаликларининг

3.9-жадвал. Қорамолларни озуқа билан таъминлаш вариантлари
(қорамол парварниш қилаётган хўжаликларга нисбатан фонзда)

Хўжалик тури	Боқиб учун поладига бераци	Йўллар ёқиси, ариклар бўйи ва бошқа жойларда боқиб	Онлайи фермер хўжалиги даласида боқиб	Жамоат йй-ловларда боқиб	Шахсий участкаларда етиштирилган озуқа	Тўпланган озуқа*	Сотиб олинган озуқа ва омухта ем
Дехкон	15.5	52	-	13.5	56.8	61.9	73.9
Фермер	-	10.6	50.4	10.1	69.8	42.2	91

*Ўт ўрни, озиқ-овқат чиқиндиларини йиғиш ва бошқалар.

Манба: «ТАНЦ» Ижтимоий тадқиқот маркази сўрови маълумотлари, 2007 йил, сентябрь.

3.10-жадвал. Дехкон/фермер участкаларида қорамоллар учун етиштирилган озуқа вариантлари
(қорамол парварниш қилаётган хўжаликларга нисбатан фонзда)

Хашак тури	Озуқа етиштирилган хўжаликлар ўлуши, %		Етиштирилган озуқаларнинг ўртача миқдори, центнер		Етиштирилган озуқалар тузилмасидаги ўлуш, %	
	Дехконлар	Фермерлар	Дехконлар	Фермерлар	Дехконлар	Фермерлар
Ўт-хашак	18.9	66	1.42	14.9	40.2	40.8
Маккажўхори	29.6	63	1.03	14.3	45.4	36.7
Ем-хашак бўладиган бўғдой	2.8	21.4	8.3	6.4	3.4	5.6
Бошқа бошоқли экинлар	2.1	11.8	0.68	28.5	2.2	13.1
Илдиз меваги озуқалар	1.3	8.2	0.86	8.4	1.7	2.8

Манба: «ТАНЦ» Ижтимоий тадқиқот маркази сўрови маълумотлари, 2007 йил, сентябрь.

3.11-жадвал. Дехкон ва фермер хўжаликларига озука экинлари зарур миқдорда етиштирилмаётганининг сабаблари (озука етиштирадиган хўжаликларга нисбатан фондда)

Хўжалик тури	Ер етишмайди	Сув етишмайди	Озука етиштириш танларининг юқорилиги	Мавжуд ерларда озука экинлари ҳосилдорлигининг пастлиги	Озука экинлари экиладиган ерларни эгаллашга руҳсат йўқ
Дехкон	73.1	11	4.8	27.4	-
Фермер	56	9.9	14.9	27	16.3

Манба: «TANLL» Ижтимоий тадқиқот маркази сўрови маълумотлари, 2007 йил, сентябрь.

3.12-жадвал. Қорамолларнинг озука билан таъминланганлигини баҳолаш¹ (қорамол боқатганларга нисбатан фондда)

Хўжалик тури	Чорва молларини саклаш учун ҳам озука етишмайди	Озука фақат чорва молларини саклаш учунгина етади, ҳолос	Озука чорва молларини оптимал озиклантириш учун етади*
Дехкон	9	65.2	25.8
Фермер	10.1	50.4	39.5

* Бунда гап чорва молларини белгиланган меъёрга эмас, балки, фермерлар нукта назаридан оптимал озиклантириш ҳақида бормоқда. Шу нукта назардан, бундан "етарли даражада яхши озиклантириш" сифатида кўриб чиқиш лозим.

Манба: «TANLL» Ижтимоий тадқиқот маркази сўрови маълумотлари, 2007 йил, сентябрь.

¹ Озука билан таъминлангани даражасини сўролда катташгиларнинг ўзлари баҳолади

3.13-жадвал. 2006 йилда фермер хўжаликлари ва қишлоқ хўжалик корхоналарида дағал ва ширали озукага бўлган эҳтиёж ҳамда улар билан таъминланганлик, минг тонна

Озука турлари	Эҳтиёж*	Амалда	%
Пичан	515.0	350.9	68
Сомон	487.0	1491.2	306
Сенаж	695.0	389.5	56
Силос	949.0	568.9	60
Озукабоп лавлаги	223.0	0.4	0.18
Яшил масса	3738.2	1690.5	45
Жами озука, минг тонна	6607.2	4491	67
Жами минг тонна озука	1507.0	1011.4	67
Шартли 1 бош молга озука, центнер	21.7	14.5	67

* Шартли 695,4 минг бош мол учун ҳисоб-китоб қилинган

Манба: Қишлоқ ва сув хўжалиги вазирлиги

ярмидан кўпида (54 фоизи) озука етишмайди. Бунинг асосий сабаби ернинг етишмаслиги ва озука экинлари ҳосилдорлигининг пастлигидир. Фермерларнинг 37 фоизи қорамолларини ўз участкасида етиштирилган озука билан таъминлай олмайди. Фермерларнинг 56 фоизи озука экинларини етиштириш учун ернинг етишмаслигини бунинг асосий сабаби, деб ҳисоблайди. Буни пахта ва ғалла етиштириш ҳисобидан озука экинлари етиштиришдаги маъмурий чекловлар билан изоҳлаш мумкин. Айрим ҳудудлар учун озука экинларини суғориш учун суғориш сувининг етишмаслиги ҳам долзарб муаммодир.

Кўпгина деҳқон хўжаликлари етарли миқдорда озука сотиб ололмайди. Бунинг асосий сабаби - нархнинг баландлиги (айниқса, омукта ем, кунжара) ҳамда сифатли озука тақчиллигидир. Шу сабабли уй хўжаликларида чорва моллари асосан сомон ва маккажўхори билан боқилади ва бундай рацион озуқанинг тўйимлилиги нуктаи назаридан номақбул ҳисобланади. Бундан ташқари, сўров натижаларига кўра, аксарият хўжаликларда (65 фоиз) чорва молларини сақлаш учун озука етишмайди, 9 фоиз уй хўжаликлари ўз молларини боқиш учун озука билан зарур миқдорда таъминлай олмайди.

Умуман олганда, сўров натижаларига кўра, фермерларнинг атиги 40 фоизи ўз чорва молларини етарли миқдорда озука билан таъминлашга қодир. Бу борада шароит нисбатан яхши бўлган Тошкент вилоятида ҳам ушбу кўрсаткич 70 фоиздан ошмайди. Фермерларнинг ярмидан кўпи ўз қорамолларини озука билан фақат уларни сақлаб қолиш учунгина таъминламоқда, 10 фоизи чорва молларини энг кам миқдордаги озука билан ҳам таъминлай олмайди.

Сўров маълумотлари Қишлоқ ва сув хўжалиги вазирлиги (ҚСХВ) ва мустақил мутахассислар ҳисоб-китоблари билан тасдиқланмоқда. Вазирликнинг 2006 йилги маълумотларига кўра, фермер хўжаликлари ва қишлоқ хўжалик корхоналарида озука билан таъминланиш 67 фоизни (озука бирлигида) ташкил

3.14-жадвал. Фермер ва деҳкон хўжалиқларининг нашр муаллифларининг ҳисоб-китоби бўйича озуқа билан таъминланганлиги, минг тонна*

Хўжалиқлар тоифаси		Фермер хўжалиқлари ва к/х корхоналари			Деҳкон хўжалиқлари		
Молларнинг шартли сонни, минг бош		694,7			5966,1		
Озуқа турлари		Эҳтиёж	Амалда	Таъминланганлик, %	Эҳтиёж	Амалда	Таъминланганлик, %
Пичан		837	255	30	7159	184	2,6
Сомон**		926	1491,2	161	7756	2590,8	27,0
Сенаж**		1323	389,5	29	11336	11,2	1,0
Силос***		1603	765	48	13722	12,3	0,9
Озуқабоп лавлаги		962	61,3	6	7756	45	0,6
Яшил масса		4497	1531	34	38780	21860	56,4
Жами озуқа, минг тонна		10816	4493	42	86509	23879	27,6
Жами минг тонна озуқа		2980	1252	42	25595	6369	24,9
Шартли 1 бош молга озуқа, центнер		42,9	18,0	42	42,9	10,7	25,0

* Озуқа экинлари майдони тузилмаси асосида муаллифлар ҳисоб-китоби бўйича.

**Сомон ва сенаж билан амалда таъминланганлик КСХВ маълумотлари бўйича қабул килинган.

*** Пахта-галла етиштирадиган хўжалиқларда кузги бошоқли экинлар ўриб олингандан кейин, суғориладиган 500 минг тектар майдонда еилос учун маккажўхориини такрорий экиш қабул килинган.

этди¹. Аммо, ушбу озука миқдорига асосан сомон (бошокли экинлар пояси) ҳисобидан эришилган. Сомон тайёрлаш нормага нисбатан 306, пичан 68, сенаж 56, силос 60, озукабоп лавлаги 0,18, яшил масса 45 фоизни ташкил этди.

Муаллифлар ҳисоб-китобига қараганда, чорвачилик фермер хўжаликлари ва кишлоқ хўжалик корхоналарининг озукалар билан таъминланганлиги ҚСХВ маълумотларидаги 67 фоиз ўрнига 42 фоизни ташкил қилди. Бу кўпгина хўжаликлар учун бир маромда фаолият кўрсатиш имконияти йўқлигини англатади. Шу боис, аксарият ҳолларда фермер хўжаликлари чорвачиликка ихтисослашиш шаклини зироатчиликка ўзгартирган.

Қорамоллар сони ўн барабар кўп деҳқон хўжаликлари учун ушбу муаммо янада жиддий ҳисобланади. Деҳқон хўжаликларининг озука экинлари учун ажратган ер майдонидан келиб чиққан ҳолда, муаллифларнинг улар етиштирадиган озука бўйича ҳисоб-китоблари ушбу хўжаликларнинг фермер хўжаликларига қараганда озука билан таъминланиш даражаси 25 фоиз кам эканини кўрсатди. Томорқа участкаларида озука етиштириш деҳқон хўжаликларининг пичан, ширали озука ва яшил массага бўлган эҳтиёжининг 5-10, силосга бўлган эҳтиёжининг 1 ва сомонга бўлган эҳтиёжининг 274 фоизини таъминлайди.

*Абдугани Муқимов деҳқон хўжалигида озука ишлаб чиқаришнинг
ташкил этиш намунаси (Сирдарё вилояти)*

Хўжалик бошқа хўжаликларга нисбатан анча самарали ҳисобланади. Бу ерда битта сизирдан сут соғиб олиш йилига 2,0-2,1 минг килограмми ташкил қилади. 7 бош қорамол бор. Томорқа участкасининг 0,13 гектари озука экинлари учун ажратилган бўлиб, дон олиш учун маккажўхори етиштирилади. Маккажўхори ўриб олингач, ундан 0,65 тонна дон ва 3,9 тонна дағал хашик олинади. Маккажўхорини такрорий экин натижасида олинadиган яшил масса билан чорва моллари декабр-январга боқилади. Томорқа участкасида жами 7,2 тонна озука ишлаб чиқарилади. Бундан ташиқари, пахта ва ғалла етиштирадиган қўшни хўжаликда 12 тонна сомон тайёрланади ва 1 гектар ерда дон олиш учун маккажўхори экилади. Бу хўжаликни 3,5 тонна маккажўхори дони ва 27 тонна дағал озука билан таъминлаш имконини беради. Умуман, хўжаликда 49,7 тонна озука, бир бош қорамол ҳисобга олинadиган бўлса, 7,1 тонна, яъни талаб этилган озука миқдорининг қарийб 50 фоизи тайёрланади. Шундай бўлса-да, чорва моллари яшил ва ширали озука, шунингдек, сенаж билан етарлича таъминланмаган.

Озука билан етарлича таъминланганликнинг асосий сабабларини кўриб чиқамиз.

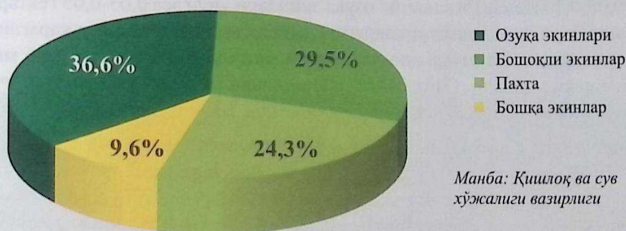
Озука экинлари учун экин майдонларининг етишмаслиги. 1-бобда кел-

¹ Республика бўйича ўртача бир бош шартли қорамолни боқилишнинг солиштирма меъёрлари ва ҳудудлар бўйича табақалаштирилган солиштирма меъёрлар ҚСХВ томонидан белгиланган. Бир бош шартли қорамол учун ўртача 15,5 тонна озука талаб этилади, ҳудудлар бўйича бу кўрсаткич 12,5-17,1 тонна, республика бўйича озука бирлигига бўлган талаб 42,1 центнер, ҳудудлар бўйича 34,1-46,4 центнерни ташкил этади.

тирилган таҳлил шуни кўрсатадики, 1991-2007 йилларда қорамоллар сони, гўшт ва сут ишлаб чиқаришни ифода этадиган кўрсаткичлар 40-46 фоиз ошган. Бироқ, озука экинлари экиладиган ерлар қарийб 70 фоиз қисқарган. Илгари озука экиш учун фойдаланилган ерлар дон мустақиллигига эришишга қаратилган давлат стратегиясини амалга ошириш доирасида буғдой етиштириш учун ажратилди. Натижада бир бош қорамол учун озука экинлари экиладиган майдон ярмига камайтирилди: 1980 йиллардаги бир бош қорамолга 0,2 гектардан 1990 йилларда 0,1 гектарга ва 75 фоизга – 2000 йилдан кейин 0,05 гектарга камайди.

Юқорида қайд этилганидек, ерларни пахта ва ғалла етиштириш учун қовталаш тизими, шунингдек, ушбу экинлар бўйича давлат буюртмасининг белгиланиши ерларни бошқа экинлар, шу жумладан, озука экинлари учун эркин қайта тақсимлашга монелик қилмоқда. Ҳатто, чорвачилик фермер хўжаликларидаги суғориладиган ерларнинг катта қисмида пахта ва кузги бошокли экинлар экилмоқда (3.5-расм). Бу чорвачилик хўжаликларида ердан мақсадли фойдаланишга доир қонун ҳужжатларига зиддир. Натижада озука экинлари экиш учун хўжаликларга ажратилган ерларнинг атиги учдан бир қисмидан фойдаланилмоқда¹.

3.5-расм. 2006 йилда чорвачилик хўжаликларидаги экинлар тузилмаси, %

Ердан фойдаланиш бўйича меъёрий-ҳуқуқий базада озука экинларини етиштиришни чеклайдиган бошқа камчиликлар ҳам бор. Ер кодексида бир бош шартли чорва молига 0,3-0,45 гектар суғориладиган ер ажратиш кўзда тутилган ва бу озука билан тегишли равишда таъминлаш учун камлик қилади. Биринчидан, табиий ўтлардан бошқа дағал озука йўқлигини фақат қўшимча равишда маккажўхори ва беда экинлари билан тўлдириш мумкин ва бунинг учун қўшимча ер майдони талаб этилади. Иккинчидан, суғориладиган ерлар сифатининг пастлиги туфайли озука экинларининг ҳосилдорлиги мақбул миқдордан кам. Учунчидан, айни пайтда қабул қилинган қорамолни озиклан-тириш нормаси маҳсулдор чорва моллари учун тавсия этиладиган асосий нормалардан кам.

Чорвачиликни янада ривожлантириш ва фермер хўжаликларида чорва мол-

¹ Фойдаланиладиган ерларнинг 36,6 фоизига озука экинлари экилган. 16 фоиз ердан эса фойдаланилмайди. (3.5-расмга қараңг)

лари сонини кўпайтириш (дағал ва ширали озук а ишлаб чиқариш ҳажмини ошириш) экин майдонларини кенгайтиришни талаб қилади. Суғориладиган ерлар ҳажми чекланган шароитда чорвачилик хўжаликларининг бошқа йўналишга ихтисослашган хўжаликлардан ерни субижарага олиш муаммоси юзага келмоқда.

Фермер хўжаликларида озук а экинлари етиштириш масаласини кўриб чиқишда қуйидагиларни ҳам эътиборга олиш даркор:

- озук а экинлари кўпинча сифати паст ерларда етиштирилади ва уларнинг ҳосилдорлиги юқори эмас;

- хўжаликларда экинларнинг зарур тузилмаси ва ротациясини таъминлайдиган, тупроқ унумдорлигини оширишга ёрдам берадиган озук а экинларининг алмашлаб экилмаётгани;

- озук а экинлари уруғи етиштирилмайди, махсус кишлоқ хўжалик техникаси, минерал ўғитлар, ёқилғи-мойлаш материаллари етишмайди (пахта ва ғалла етиштирмайдиган чорвачилик хўжаликлари учун, улар давлат томонидан берилмайди) ва бу озук а ишлаб чиқаришга салбий таъсир кўрсатмоқда.

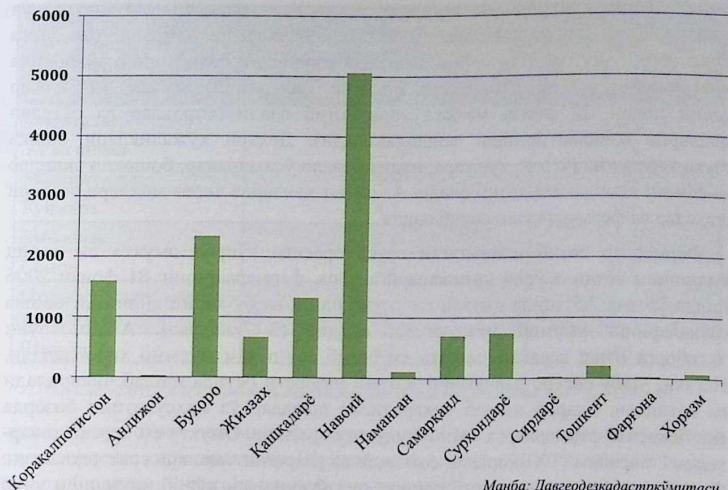
Қорамоллари сони кўп бўлган деҳқон хўжаликлари фермер хўжаликлари каби бундай озук а экинлари майдонига эга эмас. Деҳқонларнинг 0,12-0,20 гектар томорқа участкасини уй жой ва хўжалик бинолари (0,03-0,04 гектар), томорқа ва боғлар (0,08-0,10 гектар) эгаллаган, озук а экинлари учун эса 0,03-0,05 гектар ер ажратилиши мумкин. Давлат статистика кўмитаси маълумотларига қараганда, деҳқон хўжаликларида озук а экинлари экиладиган умумий майдон 63,6 минг гектарни ташкил қилади. Озиқ-овқат чиқиндилари (поялар) қорамоллар учун зарур озук а миқдорининг атиги бир неча фоизини ташкил этади.

Яйловларнинг етишмаслиги. Яйловлар билан ҳам боғлиқ мураккаб вазият мавжуд. 1991 йилда республикадаги барча яйловларнинг 92 фоизи Кишлоқ хўжалиги вазирлиги тасарруфида эди. Чорва молларининг кўп ва тизимсиз боқилиши, яйловларни алмаштиришга барҳам берилгани ва яйловлар сифати қайта тикланмаётгани боис уларнинг майдони 40 фоизга камайиб кетди. Емирилган яйловларнинг бир қисми захира ерлар тоифаси, яна бир қисми ўрмон фондига ўтказилди.

Бугун мамлакат чорвачилиги қарийб 13 миллион гектар яйлов ерларга эга. Уларнинг аксарияти Қорақалпоғистон Республикаси, Бухоро, Қашқадарё ва Навоий вилоятларида жойлашган. Яйлов чорва молларининг (кўйлар) асосий қисми шу ерларда боқилади.

Қорамоллар учун сенаж (табiiй ўтлар) тайёрлаш ҳам муайян қийинчиликлар билан боғлиқлигини эътиборга олиш зарур. Қорамол парвариш қилишга йўналтирилган хўжалиklar, одатда, суғориладиган ҳудудларда жойлашган, сенаж эса дашт ва тоғолди ҳудудларида тайёрланади. Бу ҳудудларга бориб, озук а тайёрлаш ва олис масофага олиб келиш меҳнат ресурсларини жалб қилиш, транспорт техникасини талаб қилади ҳамда бу озук а қийматини оширади. Дашт ва тоғолди ҳудудларда озук а тайёрлаш бўйича махсус бригадаларининг

3.6-расм. 2007 йил 1 январь ҳолатига кўра яйловларнинг ҳудудлар бўйича тақсимланиши, минг гектар

Манба: Давгеодезкадастрқўмитаси

3.15-жадвал. Яйловларнинг етишмаслиги (қорамол парвариш қилаётган хўжаликларга нисбатан фоизда)

Хўжалик тури	Яйлов етишмаслигини бошдан кечиравётган оилалар улуши	Яйловлар етишмаслигининг сабаблари		
		Яйлов учун мўлжалланган ерларнинг етишмаслиги	Яйловлар камайиб кетгани	Яйловлар ботқоққа айланган ва шўрланган
Дехкон	84.9	20.9	71.7	8.5
Фермер	61	14.7	54	4.6

Манба: «ТАНЛИЛ» Ижтимоий тадқиқот маркази сўрови маълумотлари, 2007 йил, сентябрь.

сенаж тайёрлаши тизимли равишда ташкил этилмагани уни зарур миқдорда тайёрлаш кафолатини бермайди.

2007 йилги сўров давомида тадқиқот ўтказилган барча ҳудудларда яйловларнинг кескин етишмаслиги сезилди. Дехкон ва фермер хўжаликларида иштирок этганларнинг 85 фоизи шу ҳақда гапирди. Мавжуд яйловлар, жумладан, фермер хўжаликларидаги яйловлар ҳам камайиб кетган. Қорамол парвариш қилаётган фермерларнинг ярмидан кўпи чорва молларини боқиш учун жамоат яйловлари етишмаслигини айтди. Чорва моллари эгалари ўзларида озука ва яйловларнинг етишмаслиги туфайли озукани сотиб олишга мажбур бўлмоқда.

Бозорда озуканинг етишмаслиги, сифатининг пастлиги ва нархининг балаидлиги. Сўровда қатнашганларнинг қарийб 70 фоизи омухта ем сотиб олган (316-жадвал). Бирок, аксарият деҳқонлар кепак ва ҳар хил озука аралашмасини омухта ем ҳамда кунжара деб ҳисоблашини ҳам эътиборга олиш керак. Шу сабабли сўров давомида омухта ем сотиб олиш тўғрисида аниқ маълумот олинмади. Чорва моллари эгаларининг қарийб учдан бир қисми пичан, 17 фоизи маккажўхори сотиб олади (япроқлар ва сўтадан молларни озиклантиришда фойдаланилади). Деҳқон хўжаликлари бошқа озука турларини (кепак, кунжара, илдиз мевали ўсимликлар, бошокли экинлар ва сомон) камдан-кам сотиб олади. Аксарият ҳолларда чорва моллари эгалари шахслар ва фермерлардан сотиб олади.

Фермерлар сотиб олинadиган озука орасида кўпроқ омухта ем харид қилишини айтди. Сўров натижаларига кўра, фермерларнинг 81 фоизи 2006 йилда ўртача 2,5 тонна омухта ем сотиб олган ва бу харид қилинган бошқа озукаларнинг умумий миқдоридан кўпдир (3.17-жадвал). Аммо, шунинг эътиборга олиш керакки, омухта ем сотиб олиш ҳам муаммо ҳисобланади. Негаки, ушбу ресурс давлатнинг қатъий назорати остида ишлаб чиқарилади ва сотилади. Уларни ишлаб чиқарадиган заводлар ўз махсулотини бозорда ёки бевосита фермерларга сотиш ҳукукига эга эмас. Омухта ем асосан товар-хомашё биржаси (ТХБ) орқали сотилади ва уларнинг таклифи ғоят чекланган. Фермернинг омухта ем сотиб олишга оид буюртмаси кўриб чиқиши учун (қониктирилмаса-да) у биржага кўплаб ҳужжатларни тақдим этиши керак. Аслини олганда, омухта емни бозордан ёки бошқа фермерлардан (товар-хомашё биржасидан сотиб олганлардан) нақд пулга сотиб олиш мумкин, бироқ, унинг нархи биржадагидан анча баланд бўлади. Фермерларнинг омухта ем сотиб олиш билан боғлиқ саволларга берган жавоблари асосли равишда шубҳа уйғотади. Негаки, уларнинг кўпчилиги деҳқонлар сингари ҳар қандай озука аралашмаси, биринчи навбатда, кепак, яшил аралашма, шунингдек, шелуха, сомон аралашмаси ва ҳоказоларни омухта ем деб ҳисоблайди. Балки, айнан

3.16-жадвал. Деҳқон хўжаликларининг йил давомида қорамол учун озука сотиб олиши (қорамол парварииш қилаётган хўжаликларга нисбатан фоизда)

Ем тури	Озука сотиб олинган оилалар улуши, %	Сотиб олинган озуканинг ўртача миқдори, центнер
Омухта ем	69,2	9,1
Ўт ва пичан	34	14,2
Маккажўхори	16,5	7,7
Кунжара	4,8	5,7
Кепак	4,5	3,5
Ем-хашак	4,2	7,5
Сомон	3	18,5
Бошқа озука	1,9	5,1

Манба: «ТАНЛИ» Ижтимоий тадқиқот маркази сўрови маълумотлари, 2007 йил, сентябрь.

**3.17-жадвал. 2006 йилда фермер хўжаликлари томонидан
қорамол учун сотиб олинган озуқа**

Ем тури	Озуқа сотиб олган фермерлар улуши, қорамол парварииш қилаётган фермерларга нисбатан фоизда	Сотиб олинган озуқанинг ўртача миқдори, центнер
Омухта ем	81,2	2,5
Ўт ва пичан	25,6	0,8
Маккажўхори	9,5	1,0
Кунжара	4,1	0,1
Ем-хашак	3,8	0,2
Сомон	2,2	0,4
Озуқабоп илдиз мевали ўсимликлар	4,1	0,4
Шелуха	4,1	0,1

Манба: «ТАНЛИЛ» Ижтимоий тадқиқот маркази сўрови маълумотлари, 2007 йил, сентябрь.

шунинг учун сўров давомида фермерлар кепак ёки кунжарани сотиб олинган озуқа сирасига киритмагандир. Шундай экан, фермер хўжаликларининг омухта ем сотиб олиши тўғрисида олинган маълумотларни ишончли, дейиш қийин.

Фермерларнинг 26 фоизи 2006 йил давомида ўт ва пичан, 10 фоизи озуқабоп жўхори сотиб олган. Бу озуқа асосан хусусий шахслар ва бошқа фермер хўжаликларидан кам миқдорда сотиб олинади. Бошқа озуқалар, одатда, бозордан ёки бошқа фермерлардан кам миқдорда харид қилинади. Сўров давомида фермерларнинг 30-60 фоизи зарур миқдорда озуқа сотиб ололмаслигини таъкидлади. Бунинг асосий сабаби нархнинг баландлигидадир. Бундан ташқари, кунжара ва шелуха сотувда кам учрайди.

Мутахассисларнинг фикрича, озуқа билан таъминланишнинг асосий муаммоларидан бири омухта ем ишлаб чиқариш ва сотиш тизимининг қоникарсиз аҳволда экани ҳисобланади. Омухта ем сифати паст бўлиб, кўп ҳолларда уларнинг таркибида механик қўшимчалар ҳам бўлади. Сотилаётган кунжара ва шелухада намлик ва учувчанлик даражаси 16,8 фоизни ташкил қилади. Ҳолбуки, давлат стандартлари бўйича кунжарада бундай кўрсаткичлар 9-11, шелухада 14 фоиз бўлиши керак. Қорамолларни озиклантириш учун тавсия этиладиган рационнинг 15-20 фоизи омухта емдан иборат бўлиши лозим, аммо, кўпчилик фермер ва деҳқон хўжаликларида бу норма бажарилмайди. Омухта ем асосан паррандачилик хўжаликлари ва жамоа чорвачилик фермаларига сотилади.

Юзага келган вазиятнинг асосий сабаби шундаки, омухта ем ишлаб чиқариш соҳасида ягона – “Ўздонмахсулот” акционерлик компанияси фаолият кўрсатади ва у омухта ем сифатини ва нархини белгилайди. Бундан ташқари, Вазирлар Маҳкамаси томонидан 2008 йил 11 сентябрда қабул қилинган муваққат ни-
зомга мувофиқ биржа хизматлари учун 15 фоизлик ва савдо нуқталари учун

15 фоизлик устама белгиланган. Омухта ем сотиш бўйича мавжуд тизим (ишлаб чиқарувчи-биржа-савдо нуқталари-сотиб олувчи) унинг нархини 50-70 фоизга оширади. Бундан ташқари, 2008 йилнинг кузигача давом этган дон нархининг мунтазам ошиши ушбу озуқалар нархини жиддий равишда кўтарди ва бу аҳолига ушбу озукадан кенг фойдаланиш имконини бермади, чорва маҳсулотларининг қимматлашишига сабаб бўлди.

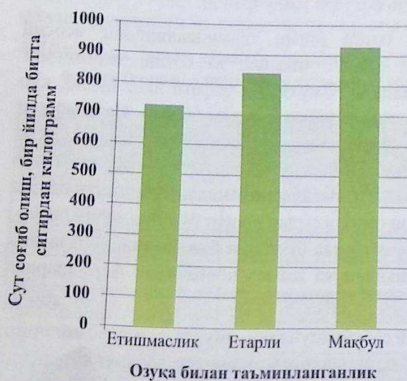
Шунингдек, омухта ем тақчиллиги мавжуд ишлаб чиқариш қувватларидан тўлиқ фойдаланилмаётгани янги корхоналар ташкил этиш борасидаги тўсиқлар билан ҳам боғлиқдир. Республикада “Ўздонмахсулот” компаниясига қарашли омухта ем ишлаб чиқарадиган 40 га яқин корхона ишлаб турибди. Уларнинг йиллик қуввати 812 минг тоннани ташкил этади, аммо, улар тўлиқ қувват билан ишлаётгани йўқ. Масалан, 2007 йилнинг 10 августида 374 минг тонна омухта ем ишлаб чиқарилган. Ушбу саноат тармоғи учун эркин хомашё бозорининг йўқлиги бундай корхоналар тармоғини кенгайтиришга монелик қилаётган асосий сабабдир.

Озуқа билан таъминланмаганликнинг чорвачилик маҳсулдорлигига таъсири. Фермер ва деҳқон хўжаликлари вакиллари ўртасида ўтказилган сўров натижаларининг таҳлили деҳқон хўжаликларида сут соғиб олиш уларнинг озуқа билан таъминланиш даражаси ўсишига қараб кўпайишини кўрсатди. Озукадан фойдаланиш етарли бўлмаган даражадан етарли даражагача ва макбул даражагача оширилганида, сут соғиш миқдори анча ошгани кузатилди.

Масалан, озуқа сифати етишмаслигидан азият чеккан деҳқон хўжаликларида сут соғиб олиш миқдори ўртача 730, чорва молларини сақлаш

учун етарли миқдорда озукага эга хўжаликларда 840, чорва моллари яхши озиклантириладиган хўжаликларда 930 килограмми ташкил қилди (3.7-расм). Бундан ташқари, битта сигир учун сотиб олинган ва хўжалиқда етиштирилган озуқа миқдори озуқа етарлилигининг тоннадаги объектив кўрсаткичи сифатида сўров натижалари бўйича ҳисоблаб чиқилди. Статистик таҳлил ушбу кўрсаткичлар ва деҳқон ҳамда фермер хўжаликларида сут соғиш кўрсаткичлари ўртасида ижобий боғлиқлик борлигини кўрсатди. Бу чорва молларининг яйловларда ўтлаш пайтида озикланадиган сифати паст озукага нисбатан

3.7-расм. Деҳқон хўжаликларида сут соғиб олишнинг озуқа билан таъминланиш даражасига боғлиқлиги

Манба: «ТАНЦИ» Ижтимоий тадқиқот маркази сўрови маълумотлари, 2007 йил, сентябрь.

ўз участкасида етиштирилган ёки сотиб олинган юкори сифатли озукадан фойдаланиш афзаллигидан далолат беради. Дарҳақиқат, юкори сифатли озукадан фойдаланиш сут соғишда ижобий самара беради, аммо, яйловларнинг бундай озука билан таъминлангани кутилган самарани бермайди. Чорва молларини ўт сифати паст бўлган йўллар ёқасида боқишга кўникиб қолган дехқонларда сут соғиб олиш миқдори ўз молларини бу тарзда боқиш унчалик кенг оммалашмаган чорвадор-фермерларга қараганда пастлиги ҳам шундан.

Давлат сиёсати. Ҳукумат 1991 йилдан буён чорвачиликда озука базасини яхшилаш мақсадида қатор қарорлар қабул қилди, жумладан:

- хусусийлаштирилган фермалар ва фермер хўжаликларини уларнинг буюртмалари бўйича сифат стандартларига қатъий амал қилган ҳолда, омухта ем, шелуха ва кунжара билан ўз вақтида таъминлаш учун омухта ем фондини ташкил этиш тўғрисида (1994 йил);

- чорвачиликнинг сифатли омухта емга бўлган эҳтиёжини тўлиқ кондириш шароитини таъминлаш тўғрисида (1997 йил);

- “Ўздонмахсулот” компанияси доирасида юкори сифатли омухта ем ишлаб чиқаришни йўлга қўйиш тўғрисида (1998 йил);

- Дехқон ва фермер хўжаликлари уюшмасига воситачилик асосида фермерлар, дехқонлар ва бошқа шахслар пул маблағларидан, шунингдек, банк кредитларидан фойдаланган ҳолда, омухта ем ишлаб чиқариш бўйича ихтисослашган кооперативларни ташкил этишда кўмаклашиш тўғрисида (1998 йил).

Аммо, озука экинлари экиладиган майдонлар ва яйловларнинг қисқартирилиши туфайли кўрилган мазкур чора-тадбирлар сони тобора ортиб бораётган чорва молларининг озука базасини янада мустаҳкамлаш борасидаги вазиятни ўзгартира олмади.

1998 йилда озука ишлаб чиқариш учун чорвачилик фермаларидаги суғориладиган 140 минг гектар ерга озука экинларини, 200 минг гектар ерга такрорий экинларни экишга қарор қилинди. Бу озука базасини мустаҳкамлаш ва аҳолининг чорва моллари сонини кўпайтиришга ёрдам бериши керак эди. Бирок, бу қарорлар тўлиқ амалга оширилмади: озука экинлари учун мўлжалланган суғориладиган ерларнинг 50-60 фоизига пахта ва кузги бугдой экилди. Бунинг устига, ерларнинг мелиоратив ҳолати ёмонлашди ва озука экинлари ҳосилдорлиги пасайди. Хўжаликларда озука ўрадиган техниканинг йўқлиги, озука ишлаб чиқарадиган хўжаликларнинг давлат томонидан моддий ресурслар, имтиёзли кредитлар билан таъминланмагани ҳам бунга таъсир кўрсатди.

Чорвачиликни ривожлантиришга оид ҳар қандай дастур тегишли самара бериши учун соҳада озука базасининг чеклангани билан боғлиқ муаммони эътиборга олиши даркор. Бу муаммони озука экинлари экиладиган ерларни кенгайтирмасдан, бугунги кунда юзага келган ерларни тақсимлаш ва улардан фойдаланиш амалиётини ўзгартирмасдан ҳал этиб бўлмайди. Бундан

ташқари, ҳукумат озуқа бозорининг институционал доираларини, аввало, омухта ем ишлаб чиқаришни қайтадан тартибга солиш, қишлоқ хўжалик маҳсулотларининг эркин бозорини ташкил этиш ҳисобидан ривожлантириш ҳамда такомиллаштириш масалаларига алоҳида эътибор қаратиши лозим. Шу билан бирга, сифат стандартларини кузатиб бориш, ҳосилдорлиги юқори озуқа экинларини яратиш борасидаги илмий изланишларни рағбатлантириш зарур. Олимларнинг ушбу йўналишдаги ютуқларидан фойдаланиш Ўзбекистонга озуқа экинлари етиштириш учун ажратилган ва камайиб бораётган ерларда етарли миқдорда озуқа етиштиришга ёрдам беради.

Бугунги кунда ҳукумат чорвачиликни озуқа билан таъминлаш борасидаги мавжуд муаммоларни ҳал этиш чора-тадбирларини кўрмоқда. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2008 йил 21 апрелдаги “Шахсий ёрдамчи, деҳқон ва фермер хўжаликларида чорва моллар кўпайтиришни кучайтириш ҳамда чорвачилик маҳсулотлари ишлаб чиқаришни кенгайтириш борасидаги қўшимча чора-тадбирлар тўғрисида”ги 842-сонли қарорига биноан чорвачиликка ихтисослаштирилган фермер ва бошқа хўжаликларга, шунингдек, паррандачилик корхоналарига ажратилган суғорма ерлар факат ем-хашак экинлари экиш учун мўлжалланган ва давлат эҳтиёжлари учун пахта ҳамда донли экинлар экишда фойдаланилмайди¹. Бу ерлар факат озуқа экинлари экиш учун мўлжалланган. Энди ушбу тақикнинг амалга оширилишига эришиш лозим.

Бундан ташқари, ушбу қарорга мувофиқ:

- омухта ем саноатини модернизация қилиш ва фермер хўжаликлари ихтиёрида қоладиган ғаллани сотиб олиш имкониятларини яратиш бўйича ҳаракатлар режаси қабул қилинди. Бу қарор чорвачилик учун тўла қимматга эга омухта ем ишлаб чиқаришни кенгайтиришни таъминлаши лозим;

- вилоят ва туманлар доирасида ем-хашак, шу жумладан, омухта ем, кунжара ва шелуха сотиш бўйича ихтисослаштирилган ягона пунктлар тармоғини кенгайтириш ва оқилона жойлаштириш чора-тадбирлари ишлаб чиқилди.

3.4. Ветеринария хизматлари ва сунъий қочириш хизматларидан фойдаланиш ҳамда уларнинг сифати

Ветеринария хизматлари. Бу борадаги муносабатлар Ўзбекистон Республикасининг “Ветеринария тўғрисида”ги Қонунига мувофиқ тартибга солинади. Қонунда ветеринария иши, ветеринария хизматининг тузилиши ва уни бошқаришнинг таърифи, ветеринариянинг асосий вазифалари белгиланган берилган.

Бугун республика ветеринария хизмати унинг ҳудудий бўлимлари ва фермер ҳамда деҳқон хўжаликларида кўрсатаётган хизматларни ҳисобга олганда, чорвачилик инфратузилмасининг энг ривожланган сектори ҳисобланади. Барча ҳудудларда вилоят ветеринария бошқармалари, туманларда ветеринария бўлимлари мавжуд.

¹ Ҳукуматнинг режасига биноан озуқа экинлари экиладиган майдонларни 2010 йилгача 330 минг гектарга етказиш мўлжалланган. Бу 2007 йилдагидан 13,7 фоиз кўп, демакдир.

Қуйи бўғинда ветеринария хизмати давлат ва хусусий зооветеринария пунклари иш олиб боради. Давлат пунктлари фермер ва деҳқон хўжаликларидаги қорамолларни эмлаш, даволаш, сунъий қочириш хизматларини кўрсатади, хусусий пунктлар чорва молларини даволаш билан шуғулланади, айримлари давлат ветеринария хизмати билан тузилган шартнома асосида чорва молларини эмлаш ва қочириш билан шуғулланади. Хусусий пунктлар вилоят зооветеринария органлари томонидан бериладиган лицензиялар бўйича иш юритади.

2007 йилнинг август ойи ўрталарида республикада 2128 та зооветеринария пункти мавжуд эди. 2006-2010 йилларда чорвачиликни ривожлантириш дастурига мувофиқ янги пунктлар мунтазам ташкил этилмоқда. Янги пунктларнинг ташкил этилиши уларга бинолар ажратиш ва зарур ускуналар билан таъминлашни кўзда тутди. Бирок, бу жараён барча жойда ҳам муваффақиятли кечаётгани йўқ. Баъзида, зарур бинолар ажратилмаслиги туфайли пунктлар фаолият кўрсатмайди. Сўнгги йилларда ташкил этилган кўпгина пунктлар тегишли иншоотларга эга эмас ва моддий-техник жиҳатдан тўла таъминланмаган. Шу сабабли улар фаол иш юрита олмапти. Чамаси, бюджетдан ажратилаётган маблағ етишмайди, ташкил этилаётган янги хусусий зооветеринария пунктлари сони унчалик кўп эмас. Бундан ташқари, банкдан ускуна сотиб олиш учун кредит олиш фоизларининг юқорилиги, ҳужжатларни расмийлаштиришдаги расмийчиликлар туфайли жуда қийин.

Қорамол ва бошқа уй ҳайвонлари оксим, куйдирги, бруцеллёз, эмкар, вабо, кутуриш, лептоспироз каби юқумли касалликларга қарши эмланади. Бошқа давлатлар билан чегарадош ҳудудларда жойлашган хўжаликларда эмлаш ишларини ўтказишга алоҳида эътибор қаратилмоқда.

Эмлаш препаратлари ветеринария пунктларига қорамол сони кўрсатилган буюртмалар бўйича вилоят ветеринария хизматлари томонидан бюджет маблағлари ҳисобидан бепул ажратилмоқда. Эмлаш касаллик турига қараб, бир йилда бир ёки икки марта амалга оширилади ва бириктирилган ҳудуддаги барча чорва молларини қамраб олиши керак. Чорва моллари эгалари шприц ва мутахассис хизматига ҳақ тўлайди.

Сирдарё туманида ветеринария хизматини ташкил этиш тажрибаси

Ветеринария пункти хусусий корхона ҳисобланади. У шахсий амалиёт олиб боради ва чорва молларини эмлаш ва қочириш бўйича давлат буюртмаларини бажаради. 2003 йилда ташкил этилган, бино ветеринар техник Рауф Латипов томонидан хусусийлаштирилган. Зарур ускуна (қиймати тахминан 5-6 миллион сўм) ва ишлари учун 3 та хона ҳамда қўшимча иморатдан иборат яхши бинога эга. Пункт Сирдарё шаҳри ва иккита собиқ ширкат хўжалиги аҳолисига хизмат кўрсатади. Бу ерда ўрта махсус ветеринария маълумотига эга икки нафар мутахассис меҳнат қилади.

3.18-жадвал. Ветеринария хизматларидан фойдаланишни баҳолаш (қорамол парвариш қилаётган хўжаликларга нисбатан фоизда)

Хўжалик турлари	Ветеринария хизматида фойдаланишда қийинчиликларга дуч келмайдиган сўров катнашчилари	Ветеринария хизматларидан фойдаланишдаги муаммолар			
		Хизматлар сифатининг пастлиги	Ветеринар/зоотехникларнинг бағаллиги	Хизматлар нархининг бағаллиги	Зоовет-препаратларнинг йўқлиги
Дехконлар	82	6	5,9	6,5	2
Фермерлар	82,8	7,1	4,6	6,5	4,1

Манба: «ТАНЛИЛ» Ижтимоий тадқиқот маркази сўрови маълумотлари, 2007 йил, сентябрь.

Ветеринарлар маълумотларига қараганда, ажратилган вакцина дехкон хўжаликларидаги чорва моллари сони маҳалла кўмиталари томонидан ишончли ҳисобга олинмагани боис кўпинча етмай қолади. Натижада чорва молларининг бир қисми эмланмай қолади. Бу эса чорва моллар иммун тизимини заифлаштириб, уларнинг касалликка чалинишига сабаб бўлади. Мутахассисларнинг таъкидлашича, препаратларнинг сифатсиз ўралгани учун кўпинча вакциналар таъсирсиз ёки таъсири кам бўлади.

2007 йилда чорва молларига эга дехкон ва фермер хўжаликларида ўтказилган сўровда иштирок этганларнинг кўпчилиги ветеринария хизмати кўрсатиш борасида муаммога дуч келмаган. Фақат айрим сўров иштирокчилари зарур зооветеринария препаратлари йўқлиги ҳақида гапирди, сўров давомида асосан ушбу препаратлар нархи баландлиги ҳақида сўз юритилди.

Қорамол парвариш қилаётган дехконлар аксарият ҳолларда ветеринарларга эмлаш бўйича ёки моли касал бўлгандагина мурожаат қилади. Сўровда катнашган фермерларнинг аксарияти (83 фоизи) ветеринария хизматларидан тўлиқ фойдаланади. Бироқ, уларнинг 17 фоизи бундай хизматлардан фойдаланишда қийинчиликларга дуч келмоқда. Фермерларнинг 7 фоизи уларнинг сифатидан қониқмайди, 6,5 фоизи уларнинг нархини ниҳоятда баланд деб ҳисоблайди.

Сунъий қочириш. Аҳоли ва фермерларга тегишли сигирларни сунъий қочириш ветеринария пунктлари мутахассислари томонидан чорва моллари зотини яхшилаш ва уларнинг сонини кўпайтириш мақсадида амалга оширилади. Чорва мол уруғи ветеринария пунктларига “Ўзнаслчилик” корхонасидан махсус Дьюар идишларида етказиб берилади. Ушбу идишда уруғ идиш сифати ва ҳажмига қараб, 30-80 кун давомида сақланиши мумкин. Ҳар бир сигир икки марта қочирилади (эрталаб ва кечкурун). Агар қочириш самарасиз бўлса, мол эгалари пунктга қайта мурожаат қилади.

Ҳар йили Кишлоқ ва сув хўжалиги вазирлиги республика ветеринария хизматида “Ўзнаслхизмат” уюмси бўлимлари билан зооветеринария пунктла-

рини уруғ билан таъминлаш бўйича шартномалар тузишни топширади. Бирок, бу режалар бажарилмаётир. Масалан, 2007 йилда Қишлоқ ва сув хўжалиги вазирлиги топшириғи 1 миллиондан ортиқ уруғни ташкил этган бўлса, аслида 2007 йилнинг 10 август ҳолати бўйича “Ўзнаслхизмат” корхонаси билан 258 минг доза учун шартнома тузилган¹. Бу топшириқнинг атиги 25 фоизи демакдир. Ҳақиқатда эса 93,8 мингта доза сотилган, яъни, шартномада кўзда тутилган миқдорнинг бор-йўғи 36 фоизи сотилган. 64,6 минг бош сигир ёки топшириқда кўзда тутилган сигирларнинг 12,7 фоизи (режада 508 минг бош сигир) сунъий ўрчитилган.

Сунъий қочириш борасидаги ишларнинг қониқарсизлигининг қандай сабаблари бор? Биринчидан, чорва моллари эгаларининг кўпчилиги тўловга лаёқатсиздир. Иккинчидан, аҳоли молларни сунъий қочиришнинг аҳамиятини тушунмайди, учинчидан, “Ўзнаслхизмат” корхонаси буюртмаларнинг мавжуд ҳажмининг ҳам бажара олмаяпти. Тўртинчидан, сунъий қочириш пунктлари ва қочириш учун мутахассислар етишмайди.

Мутахассисларнинг фикрича, сунъий қочириш кўпинча самарасиз бўлади ва сигирлар эгалари пунктларга такроран мурожаат қилади. Бу ҳолат, биринчидан, зооветеринария пунктлари қўшимча харажат қилишга олиб келмокда ва уларнинг даромадига салбий таъсир кўрсатмокда, иккинчидан, ушбу тадбирнинг мақсадга мувофиқлиги аҳолида шубҳа уйғотмокда.

2007 йилги сўров шуни кўрсатдики, қорамолларни сунъий қочириш хизматларига талаб кам – деҳқонларнинг атиги 2 фоизи сунъий қочириш бўйича ветеринария пунктларига мурожаат қилган. Сунъий қочириш хизматидан фойдаланадиган чорва моллари эгалари аксарият ҳолларда ушбу хизматлар сифатини қониқарсиз деб ҳисоблайди. Сўров натижаларига қараганда, бу хизматга бўлган талабнинг бунчалик пастлиги муайян даражада хизматдан фойдаланиш борасидаги чекловлар билан эмас, балки, анъаналар билан ҳам боғлиқдир. Фақат айрим уй хўжаликлари эгалари қочириш пунктларининг олислиги, хизматлар нархининг юқорилиги ва сифати пастлиги, уруғлантирувчи материал йўқлиги ва ҳоказолар ҳақида гапирди.

Қорамол парвариш қилаётган фермерларнинг атиги 12,5 фоизи сунъий қочириш хизматларидан фойдаланади ва уларнинг аксарияти ушбу хизматлар сифатини қониқарсиз баҳолайди. Кўпчилик фермерлар сунъий қочириш афзаллигини кўрмаётгани ва шу сабабли бундай хизматдан фойдаланиш зарурлигини ҳис қилмаётганини айтди. Чорва моллари боқаётган, аммо сунъий қочиришдан фойдаланмаётган фермерларнинг ярмидан кўпи бунга муҳтож эмас, чунки, ўз хўжалигида зотдор буқалари бор. Уларнинг 39 фоизи бу услубни қўллашни истамаётганини айтди. 9 фоизи сунъий қочириш пункти фермер хўжалигидан анча олисда жойлашгани боис ундан етарли даражада фойдаланмайди. Фермерларнинг 6 фоизи уруғлантирувчи материал йўқлиги ва яна 5 фоизи хизмат ҳақининг баландлиги ва сифати пастлиги ҳақида гапирди.

Сўров натижалари шуни кўрсатадики, сунъий қочиришни қўллаш сут со-

¹ Чорвачиликда “Насл-Хизмат” Республика уюшмаси тизимидаги “Ўзнаслхизмат” корхонаси насли буқалар уруғини ишлаб чиқишга ихтисослашган

3.19-жадвал. Сунъий қочириш хизматидан фойдаланиш

Сунъий қочириш пункти фермер хўжалигидан анча олисда жойлашгани боис ундан фойдаланмаётган фермерлар улуши, қорамол боқаётган фермерларга нисбатан фонзда	Фермерлар сунъий қочиришдан фойдаланмаётганининг сабаблари, чорва моллари парвариш қилаётганларга нисбатан фонзда				
	Ўзидан зотдор бўқа бор	Сунъий қочиришдан фойдаланишни истамайдиган	Сунъий қочириш пункти олисда жойлашган	Урғунлиги йўқлиги	Хизмат ҳақининг бағандлиги ва сифатининг паслиги
	87.5	53.6	38.9	9.4	5.9
					4.7

Манба: «ТАНЛИЛ» ижтимоий тадқиқот маркази сўрови маълумотлари, 2007 йил, сентябрь.

ғишни 30 фонизга оширади.

Наслчилиқни ривожлантириш. Йирик чорвачилик фермаларида парвариш қилинаётган қўлаб чорва моллари хўжалиқларни қайта ташкил этиш ва фермерларни хусусийлаштириш жараёнида фермер хўжалиқлари ва аҳолига сотилди, бир қисми сўйишга топширилди.

1995 йилда “Наслчилик тўғрисида”ги қонун, кейинчалик вилоятларда наслчилик хўжалиқларини ташкил этиш, хориждан зотли молларни сотиб олиш, аҳолини зотдор моллар билан таъминлаш, селекция ишларини юритиш, аҳолига сервис хизматларини кўрсатишга оид зарур қонуности хужжатлари қабул қилинди. Ҳукумат қарорлари билан 1996 йилда “Ўзгўштекстсаноат”га чет элдан зотдор молларни сотиб олиш учун миллий валютани конвертация қилиш ҳуқуқи берилди, 1998 йилда вилоятларда зотдор ёш буқаларни парвариш қилиш бўйича 2-3 тадан ихтисослаштирилган наслчилик хўжалиқлари ташкил этилди, Дехқон ва фермер хўжалиқлари республика уюшмасига чорвачилиқни зотдор чорва моллари билан таъминлашга қўмаклашиш топширилди, 1999 йилда “Ўзнасл-хизмат” республика наслчилик уюшмаси ташкил этилди, Ўзбекистон кишлқ хўжалиқ илмий-ишлаб чиқариш марказига ушбу уюшма билан биргаликда давлат наслчилик заводларида наслчилик ишларини амалга оширишни ислох қилиш бўйича тадбирларни ишлаб чиқиш вазифаси юклатилди.

Бирок, қонунда наслчиликни ривожлантиришга доир кўзда тутилган қатор вазифалар, жумладан, наслчилик ресурсларини сақлаш ва улардан оқилона фойдаланиш вазифаси бажарилмади. Шунингдек, селекция жараёнида фойдаланиладиган наслчилик ресурсларининг келиб чиқиши ва уларнинг сифатини баҳолашни ҳисобга олиш таъминланмади, янги ва фойдали генетик хусусиятларга эга чорва моллари олинмади. Чорвачилиқ тармоғининг иқтисодий самарадорлиги ва рақобатбардошлиги оширилмади. Наслчилик чорвачилиги етарли даражада илмий таъминланмагани, хориждан зотдор моллар ва музлатилган уруғлар етарлича сотиб олинмагани, озуқа базасининг етиш

маслиги, ветеринария хизматлари яхши кўрсатилмаётгани, чорва молларини парвариш қилиш бўйича зарур санитария нормаларининг йўқлиги, аҳолининг наслчилик иши масалаларида тўлиқ хабардор эмаслиги бу борадаги ишларнинг асосий сабабларидандир.

Айни пайтда зотдор моллар давлат наслчилик хўжаликлари, чорвачилик фермер хўжаликлари, жамоа чорвачилик фермалари ва аҳолида унчалик кўп эмас. Ўзбекистонда қора, швицкий, даштда боқиладиган қизил қорамоллар, бушуев, “санта-гертруда” асосий зотлар хисобланади.

Республикадаги наслчиликнинг бугунги аҳолини талаблар даражасида эмас, дейиш мумкин.

Ўзбекистон чорвачилик илмий-тадқиқот институти селекция ишларини амалга оширмоқда. Олимлар қора, швиц, даштда боқиладиган қизил наслдор қорамоллар генофондини сақлаш ва маҳсулдорлигини ошириш борасида иш олиб бормоқда.

Озуқанинг етишмаслиги, қорамолларни сифатсиз парвариш қилиш, малакали мутахассисларнинг камлиги ва селекция ишларининг ёмонлиги илм-фан ва ишлаб чиқариш ўртасидаги ишлар самарали йўлга қўйилмагани, илмий муассасаларда олиб борилаётган тадқиқот ишлари даражаси пастлиги, олимлар ва мутахассислар ишлари етарли рағбатлантирилмаётгани, ишлаб чиқаришга илмий ишланмаларни жорий этишга ҳамиша ҳам эътибор берилмаётгани, чорвачилик фермер хўжаликлари ўртасида кенг қўламли маслаҳат ишлари йўлга қўйилмаганидан далолатдир.

Шу сабабли 2006-2010 йилларда чорвачиликни ривожлантириш дастурида наслчилик ишига эътиборни кучайтириш, чет элдан зотдор молларни, музлатилган уруғлар, ветеринария вакциналари, жихозлар ва ускуналар сотиб олиш ва уларни божхона божидан озод қилишга қаратилган чора-тадбирлар кўзда тутилган. Наслчилик ишини қайта тиклаш ва янада ривожлантириш учун хориждан зотдор молларни сотиб олиш, республика илмий муассасаларида селекция ишларини давом эттириш ва уларни наслчилик фермер хўжаликларида жорий этиш назарда тутилган.

Хукуматнинг қарори билан Хитой, Украина, Қозоғистон, Голландия ва бошқа мамлакатлардан 14800 бош зотдор мол сотиб олиш тасдиқланди. Фермер хўжаликлари чорва молларини “Насл-хизмат” вилоят наслчилик хизматлари ёрдамида сотиб олади. 2006 йилда 632, 2007 йилда 3487, 2008 йилда 6501 бош чорва моли олиб келинди. Айни пайтда зотдор чорва молларини импорт қилишда қуйидаги муаммолар мавжуд:

- молия ресурсларининг етишмаслиги;
- ташкилий ишларнинг ҳал этишда, жумладан, зотдор молларни сотиб олиш учун валютанинг ўз вақтида конвертация қилишдаги қийинчиликлар.

Чет элдан зотдор моллар сотиб олиш амалиёти ветеринария текшируви талаб даражасида амалга оширилмаётгани натижасида касал чорва моллари ҳам олиб келинаётганини кўрсатди. Бундан ташқари, ҳамма чорва моллари ҳам маҳаллий

табiiй-иклим шароитига мослашиб кетавермайди, уларга сифатли қарамаслик касалликка чалиниши, маҳсулдорликнинг пасайишига олиб келади.

Республиканинг 29 туманида чорвачиликни ривожлантириш учун танлаб олинган янги наслчилик хўжаликларини ташкил этиш борасида ишларнинг ахволи ҳам яхши эмас, олиб борилаётган ташкилий ишлар доимий равишда муассадди мутахассислар томонидан назорат қилиб боришни тақозо этмоқда¹.

Айни пайтда катор жамоа чорвачилик хўжаликларида, масалан “Тошкент Аграсаноат”, “Милк-Агро” ва бошқа хўжаликларда муайян наслчилик ишлари амалга оширилмоқда². Ушбу хўжаликларда қорамол сонининг кўплиги (100 бошдан ортиқ) ва ветеринар-мутахассисларнинг борлиги ҳисобга олиниб, ветеринария хизмати ва селекция ишлари яхши йўлга қўйилган.

Сўнгги йилларда фермер ва деҳқон хўжаликларида зотдор молларни сотиб олишга қизиқиш ортди. Республикада аҳолига зотдор молларни сотиш бўйича кимошди савдолари ўтказилмоқда. Айни пайтда, тижорат банклари ва аҳоли бандлигини таъминлаш жамғармаси аҳолига қорамол сотиб олиши учун микрокредитлар ажратмоқда.

Асосий муаммолар ва давлат сиёсати. Таҳлил шуни кўрсатдики, республикада ветеринария хизматини кўрсатиш ва наслчилик ишидаги асосий муаммолар қуйидагилардир:

- аҳолининг ветеринария хизматлари аҳамиятини етарли даражада яхши тушунамаслиги;
- аввало, деҳқон хўжаликларининг ветеринария хизматлари учун тўловга лаёқатлилиқ даражасининг пастлиги;
- ветеринария пунктларининг махсус ускуна ва бинолар билан яхши таъминланмагани;
- вакцинанинг етишмаслиги, молларни тўлиқ эмламаслик;
- эмлаш учун қўлланиладиган препаратларнинг ва уруғлар сифатининг пастлиги;
- ветеринария соҳасида хусусий тадбиркорликнинг яхши ривожланмагани;
- аҳоли ўртасида чорва молларини эмлаш ва сунъий қочириш бўйича тадбирлар ўтказиш зарурлигининг етарлича тарғиб қилинмаётгани;
- юкори малакали мутахассисларнинг етишмаслиги ва уларнинг етарли даражада рағбатлантирилмаётгани.

Таъкидлаш жоизки, Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2008 йил 21 апрелда қабул қилинган “Шахсий ёрдамчи, деҳқон ва фермер хўжаликларида чорва моллар кўпайтиришни кучайтириш ҳамда чорвачилик маҳсулотлари ишлаб чиқаришни кенгайтириш борасидаги қўшимча чора-тадбирлар тўғрисида”ги қарорида сунъий қочириш, ветеринария хизматини кўрсатиш ва наслчиликни ривожлантириш масалаларига алоҳида эътибор қаратилган. Чу-

¹ 29 та туман Чорвачиликни ривожлантириш давлат дастурини амалга ошириш мақсадида танлаб олинган.

² Ўзбекистонда энг йирик чорвачилик фермер хўжаликларида бирида 1000 бошдан ортиқ қорамол бор.

нончи, бу борада куйидаги қарорлар қабул қилинди:

Республика “Ўзнасхизмат” қорхонасининг ишлаб чиқариш қувватларини модернизация қилиш, сервис пунктлари тармоқларини ташкил этиш йўли билан қорва молларини сунъий қочириш бўйича ўз базасини яратиш тўғрисида;

Қишлоқ ва сув хўжалиги вазирлигининг Давлат ветеринария бош бошқармаси зооветеринария пунктларини, камида 10 йил мобайнида уларнинг фаолият йўналишини ўзгартирмаслик шарти билан, давлат тасарруфидан чиқариш ҳамда хусусийлаштириш тўғрисида;

АТБ “Пахта-банк” ва бошқа тижорат банкларига имтиёзли кредитлаш жамғармаси маблағлари ҳисобидан кредит бериш йўли билан зооветеринария хизмати кўрсатиш ҳамда молларни сунъий қочириш қорхоналарига зарур зоотехния ва лаборатория жиҳозлари ҳамда транспорт воситаларини сотиб олишда устувор тартибда қўмаклашиш тавсия этиш тўғрисида. “Ўзқишлоқмашлининг” компаниясига зооветеринария хизмати кўрсатиш қорхоналари учун зоотехния ва лаборатория жиҳозлари лизинг асосида етказиб берилишини таъминлаш топширилди;

қуйидагилар 2012 йилнинг 1 январига:

- наслчилик иши қорхоналари ва “Ўзнасхизмат” қорхонаси асосий фаолият тури бўйича барча солиқлар ва давлатнинг мақсадли жамғармалари ҳамда Мактаб таълими жамғармасига мажбурий ажратмалар тўлашдан;

- наслчилик хўжаликлари, наслчилик иши қорхоналари, паррандачилик қорхоналари ва омухта ем ишлаб чиқарувчи қорхоналар, шунингдек, “Ўззооветтаъминотхизмат” бирлашмаси олиб келинадиган наслчилик материаллари, зооветеринария хизмати кўрсатишни ривожлантириш учун технология ва ёрдамчи ускуналар, Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси томонидан тасдиқланадиган рўйхат бўйича омухта ем ишлаб чиқариш компонентлари божхона тўловларидан (божхона расмийлаштируви йиғимларидан ташқари);

- зооветеринария пунктлари – қорхона рўйхатга олишда ва ветеринария фаолиятини амалга ошириш ҳуқуқига лицензия беришда давлат бож тўлашдан озод қилинди;

Бундан ташқари, Ўзбекистон Миллий телерадиокомпанияси, Ўзбекистон Матбуот ва ахборот агентлиги, Ўзбекистон Республикаси Қишлоқ ва сув хўжалиги вазирлиги, Фермер хўжаликлари уюшмаси оммавий ахборот воситаларида қорвачиликни ривожлантириш ҳамда уни юритиш, маҳсулдор молларни яратиш ва боқишнинг замонавий усуллари, қишлоқда қорвачиликнинг бозор инфратузилмасини кенгайтириш илғор тажрибасини тарғиб этиш масалаларини ёритиш бўйича махсус дастурлар ва руқнолар ташкил этиш топширилди.

Юқорида қайд этилган қораларнинг амалга оширилиши қорвачиликнинг, авваламбор, қорамол парвариш қилиш секторининг маҳсулдорлигини ошириш ва ривожлантиришга хизмат қилади.

3.5. Қишлоқ хўжалик техникаси билан таъминланиш даражаси

Қишлоқ хўжалик техникаси ва ёқилғи-мойлаш материалларининг етишмаслиги чорвачилик фермер хўжаликлари учун катта муаммолардандир. Республикада сўнгги йилларда айрим турдаги замонавий қишлоқ хўжалик техникасини ишлаб чиқариш йўлга қўйилди, бироқ, бу етарли эмас ва нархи ҳам қиммат. Лизинг тизими яхши ривожланмаган. Фермер хўжаликларига хизмат кўрсатиш учун ташкил этилган машина-трактор парклари (МТП) зарур техника билан тўлиқ таъминланмагани туфайли улар буюртмалар бўйича механизация ишларини қулай агротехник муддатларда бажаришга улгурмайди.

Чорвачилик фермер хўжаликларининг бир қисми, айниқса, йирик жамоа фермалари ўзининг шудгор қиладиган, транспорт трактори ва экин экиш агрегати, шунингдек, тиркама тележжаларига эга. Бироқ, барча хўжаликларнинг ҳам бундай техникаси йўқ. Шу боис, улар МТП хизматидан фойдаланишга мажбур.

МТП техникасидан чорвачилик хўжаликлари асосан озуқа экинларини етиштириш учун фойдаланади. Аммо, МТП, биринчи галда, пахта ва ғалла етиштирадиган хўжаликларга хизмат кўрсатади. Пахта етиштирадиган хўжаликларда кузги шудгор ишлари МТПларда техника етишмаслиги туфайли чўзилиб кетаётгани ва декабрда, баъзида январда амалга оширилаётгани ҳисобга олинса, чорвачилик хўжаликларида шудгор қилиш ишларини мақбул муддатларда амалга оширишнинг иложи йўқ.

Бундан ташқари, чорвачилик хўжаликларидаги мавжуд озуқа ўрадиган техника хўжалик эҳтиёжини тўлиқ қондира олмайди. Озуқа ўриш учун мўлжалланган “Марал-125” комбайнлари сони эҳтиёжнинг ярмини ташкил қилади, нархининг қимматлилиги учун (қарийб 130 минг АҚШ доллари) фермерлар сотиб ололмапти. Пичан ўрадиган “КПИ-2,4А” машиналарнинг учдан икки қисми (67 фоиз) бор, етишмаётган “КИРХ-1,5” ўроқ машиналари 27 фоизни ташкил қилади. “Марал-125” комбайнларининг кўпи эскирган бўлиб, капитал таъмирлаш ва эҳтиёт қисмларни талаб қилади. Озуқа ўрадиган техниканинг катта қисми ҳам жамоа фермаларида, фермер хўжаликларида автоюклагичлар ва пичанини ўриб, пресслагич техника етишмайди.

Яна бир муаммо гўшт-сут маҳсулотларини сақлаш ва қайта ишлаш бўйича ускуналар тақчиллиги билан боғлиқдир. Сўров натижалари шуни кўрсатдики, қорамол парвариш қиладиган фермерларнинг 61 фоизи чорва маҳсулотларини сақлаш имконига эга, 19 фоизи 50 килограммдан ортиқ маҳсулотни сақлай олмайди. Чорвадор-фермерларнинг атиги 15,3 фоизи ўзи етиштирган ва сотиб олган қишлоқ хўжалик маҳсулотларини қайта ишлаш билан шуғулланади. Фермерларнинг қайта ишлаш билан шуғулланмаётганининг асосий сабаблари деб қуйидагилар қайд этилди: қайта ишлаш ускуналарини харид қилишнинг имкони йўқ – 41,3 фоиз, қайта ишлаш ускуналари ҳаддан зиёд қиммат – 34 фоиз.

2007 йилги сўров натижаларининг қиёсий таҳлили давомида чорвачилик хўжаликлари самарадорлигининг кўрсаткичлари уларнинг техника билан

3.20-жадвал. Чорвачилик фермер хўжаликларининг техника билан таъминланиши ва капитал қўйилмалар миқдорига караб, самардорлик кўрсаткичлари

Таъминланганлик даражаси	Хўжаликлар сони	Қорамоллар ўртача сони	Ўртача сўт соғиб олиш, йилга, кг	Қорамолдан олинadиган йиллик даромад, минг сўм	Қорамолдан олинadиган даромаднинг ўртача нормаси (қорамол нархига караб даромад), фонд
Қишлоқ хўжалик техникаси йўқ	101	23.2	821	623	6.8
Техника билан унчалик яхши таъминланмаган (камиди 5 та техника)	177	48.2	1089	3321	13.4
Техника билан яхши таъминланган (5 ва ундан кўп техника)	115	80.2	1292	10076	24
Сўнгги йилларда капитал маблағ сарфланмади	241	42.6	1030	3448	17.2
Сўнгги йилларда капитал маблағ сарфланди	152	64.5	1156	6395	18.4

3.21-жадвал. Чорвачилик деҳқон хўжаликларининг техника билан таъминланишига караб, самардорлик кўрсаткичлари

Таъминланганлик даражаси	Хўжаликлар сони	Қорамоллар ўртача сони	Ўртача сўт соғиб олиш, йилга кг	Қорамол маҳсулотидан олинadиган умумий даромад, минг сўм	Бир нафар оила аъзосининг ойлик даромоди, минг сўм
Қишлоқ хўжалик техникаси йўқ	436	2.6	836	293	64.9
Қишлоқ хўжалик техникаси бор	196	3.4	970	425	80.9

Манба: «ТАНШ» Истеъмолий тадқиқот маркази сўрови маълумотлари, 2007 йил, сентябрь.

таъминланишига боғлиқлиги маълум бўлди (2.21-жадвал). 3.20-жадвалда чорвачилик фермер хўжаликлари кўрсаткичларининг уларнинг техника билан таъминланишига боғлиқлиги ўз аксини топган. Хусусан, техника билан таъминланган хўжаликларда сут соғиб олиш техника мавжуд бўмаган хўжаликлардагига қараганда 1,5 барабар юкори. Даромад миқдори эса янада юкори – 3,5 барабар (қорамол нархига нисбатан қорамолдан олинadиган даромад миқдори) кўпдир.

Булардан кўрииб турибдики, техникадан фойдаланиш кўлами хўжалиkning катта-кичиклигига боғлиқ: қорамол сони қанча кўп бўлса, техникадан шунча кўп фойдаланилади. Кўпроқ техникага эга хўжаликлар самарадорлиги кўрсаткичларининг юкорилигини “қўламдорлик самараси” таъсири дейиш мумкин. Бирок, киёсий тахлил натижалари самарадорлик кўрсаткичларининг нафақат техника сонига, балки, бир ишчи ва бир гектар ерга техника сони кўрсаткичларига ҳам боғлиқлигини кўрсатди. Бу техника билан таъминланганлик, “қўламдорлик самараси” таъсиридан қатъий назар, чорвачилик самарадорлигининг муҳим омили ҳисобланади.

Бундан ташқари, деҳқон хўжаликлари тўғрисидаги маълумотлар (3.21-жадвал) техникадан фойдаланадиган деҳқонлар яхши ишлайдиган чорвадорлар ҳисобланишини кўрсатади.

3.20-жадвалда келтирилган маълумотлар инвестиция жиҳатидан фаол фермерлар сўнгги йилларда асосий хўжалик фондларига капитал сарфламаганларга нисбатан энг яхши самарадорлик кўрсаткичларига эга эканидан далолат беради.

3.6. Инсон капиталининг тараккиёт даражаси

Фермер ва деҳқон хўжаликлари вакиллари ўртасида ўтказилган сўров натижаларининг киёсий тахлили чорвачилик фермер хўжаликлари самарадорлик кўрсаткичлари ва хўжалик раҳбарининг кишлок хўжалик маълумотида эгаллиги ва даражаси ўртасида боғлиқлик борлиги маълум бўлди. Раҳбарнинг билим даражаси қанча юкори бўлса, чорва молларининг ўртача сони, сут соғиш миқдори ва қорамолдан олинadиган даромад ҳам шунча юкори (3.22-жадвал). Кишлоқ хўжалигида ишлаб орттирилган тажрибанинг чорвачилик самарадорлик кўрсаткичларига ижобий таъсир ўтказиши аниқланмади. Фермер хўжалигининг фаолият кўрсатишининг давомийлиги сут соғишга ижобий таъсир кўрсатади: хўжалигини 5 ва ундан кўп йил юритаётган фермерларда маҳсулдорлик бу борада иш стажи камроқ фермерларга қараганда 17.5 фоиз юкоридир.

Шундай қилиб, бутунги кунда мустақил хўжалик юритувчи субъект сифатида махсус кишлок хўжалик билими ва иш тажрибаси, яъни хўжалик юритиш билим ва кўникмаси чорвачилик тармоғида инсон капитали сифатининг таркибий қисмлари ҳисобланади, деб хулоса чиқариш мумкин. Фермерларга билим ва тажрибага эга бўлиш чорва молларини яхшироқ парвариш қилиш, замонавий технологиялардан фойдаланиш, бозорда янада самарали фаолият

3.22-жадвал. Чорвачилик фермер хўжаликларининг инсон капитали параметрларига қараб, самарадорлик кўрсаткичлари

Маълумот даражаси ва тажрибаси	Хўжаликлар сони	Қорамоллар ўртача сони	Ўртача сўт сонидан олиш, йилга кт	Қорамолдан олинган ўртача йиллик даромад, минт сўм	Қорамолдан олинган даромаднинг ўртача нормаси (қорамол нархига қараб даромад), физ
Махсус кишлоқ хўжалик маълумоти йўқ	207	39.7	1002	2048	11.2
Ўрта махсус кишлоқ хўжалик маълумоти	83	53.1	1126	3286	12.2
Олий кишлоқ хўжалик маълумоти	102	72.5	1198	10811	27
Кишлоқ хўжалигида ишлаш тажрибаси камида 10 йил	103	52.2	1100	5865	20.5
Кишлоқ хўжалигида ишлаш тажрибаси 10 ва ундан кўп йил	289	50.7	1071	4136	16.7
Фермер хўжалиги 5 йилдан кам фаолият юртган	99	52	954	7048	24
Фермер хўжалиги 5 ва ундан кўп йилдан буён фаолият юртган	293	50.8	1121	3771	15.3

Манба: «ТАНЛИЛ» Ижтимоий тадқиқот маркази сўрови маълумотлари, 2007 йил, сентябрь.

кўрсатиш имконини беради.

Демак, аграр соҳа, шунингдек, менежмент, маблағлар ва кадрларни бошқариш, маркетинг, хўжалик юритиш қонунчилиги каби соҳаларда билим даражасини ошириш, янги кўникмаларга эга бўлиш чорвачиликни ривожлантириш ва иш самарадорлигини оширишга ёрдам беради. Шу боис, давлат таълим дастурлари, нодавлат, халқаро ташкилотларнинг ўқув лойиҳаларини янада кенг жорий этиш зарур. Шу билан бирга, инсон капиталини яхшилаш – чорвадорларга чорва молларини парвариш қилиш, замонавий технологиялардан фойдаланиш ҳамда кишлоқ хўжалигида бизнесни юритишда маслаҳат хизматларини ривожлантиришга кўмаклашиш ҳисобидан чорвачилик самарадорлигини янада ошириш даркор.

■ ХУЛОСА

Қишлоқ хўжалиги - Ўзбекистон иқтисодиётининг муҳим тармоғи ҳисобланади. 2007 йилда унинг ялпи ички маҳсулотдаги улуши 21,7 фоизни ташкил қилди. Қишлоқ хўжалигида мамлакат иқтисодий фаол аҳолисининг 26,5 фоизи меҳнат қилади.

Мамлакатда ишлаб чиқарилган қишлоқ хўжалик маҳсулотларининг тахминан 45 фоизи чорвачилик улушига тўғри келади. 1991 йилдан буён қорамоллар сони қарийб 1,5 барабар кўпайди ва бу гўшт ва сут ишлаб чиқариш ҳажмини оширишда, Ўзбекистон қишлоқ хўжалиги ялпи маҳсулотида чорва маҳсулотлари улушининг ўсишида муҳим омил бўлди. Чорвачилик муҳим ижтимоий аҳамиятга эга. Соҳада асосан гўшт ва сут ишлаб чиқарилади. Бу маҳсулотлар муҳим озиқ-овқат маҳсулотлари гуруҳига киради ва қишлоқ аҳолиси даромадининг муҳим қисмидир. Мазкур тадқиқот доирасида ўтказилган таҳлил деҳқон оилалари фаровонлигининг қорамол сони ва маҳсулдорлигига боғланишга бағлиқлигини кўрсатди.

Бироқ, республика чорвачилигининг маҳсулдорлиги даражаси ҳозирча нафақат гўшт-сут маҳсулотлари ишлаб чиқарадиган етакчи мамлакатлар, балки, собиқ иттифокнинг аксарият давлатларидан ҳам паст.

Энди, Ўзбекистонда чорвачиликни ривожлантиришга монелик қилаётган муҳим муаммоларга тўхталиб ўтамыз.

1. Чорвачилик озуқа базасининг чекланганлиги

Сифатли озуқанинг етишмаслиги чорвачилик маҳсулдорлиги пастлигининг асосий сабабларидандир. Ушбу нашр муаллифлари ҳисоб-китобларига кўра, чорвачилик фермер хўжаликлари ва қишлоқ хўжалик қорхоналарининг озуқа билан таъминланиши 42 фоиз¹, (қорамоллар сонининг 93 фоизи парвариш қилинадиган) деҳқон хўжаликларида эса 25 фоизни ташкил қилади. Бу рақамлар озуқа билан таъминлаш муаммосини тубдан ҳал қилмасдан туриб, чорвачилик маҳсулдорлигини ошириб бўлмаслигини кўрсатади.

Бунинг асосий сабаби озуқа экинлари етиштириладиган майдонларнинг кескин камайиб кетганидир: 1991 йилдан 2007 йилгача 70 фоиздан ортиқ². Бундан ташқари, тупроқ унумдорлиги ҳам пасайиб кетган³. Озуқа экинлари экиладиган майдонлар етишмаслиги билан боғлиқ муаммони ерларни хўжалик ичида ва хўжаликлараро қайта тақсимлашнинг мослашувчан механизмни яратмасдан ҳал этиб бўлмайди. Айни пайтда, қишлоқ хўжалик қорхоналари (фермер хўжаликлари ва ширкатлар) ўз ерларининг катта қисmini қишлоқ хўжалик экинлари учун эркин қайта тақсимлай олмайди. Негаки, ерларнинг

¹ Қишлоқ ва сув хўжалиги вазирлиги маълумотлари бўйича 67 фоиз.

² Қорамол сонини 46 фоизга кўпайтирганда

³ Бу нафақат чорвачилик, балки бутун аграр соҳага оид муаммодир. 1990 йилдан буён юқори сифатли сугориладиган ерлар майдони 80 фоизга қисқартирилди. Бу уларнинг айни пайтда умуман йўқлигини англатади. Сифати яхши ерлар ҳам 25 фоизга камайган.

катта кисми пахта ва ғалла билан банд. Ердан фойдаланиш ва субижарага бериш ҳукукини берувчи бозорнинг йўқлиги туфайли ерни хўжаликлараро қайта тақсимлашнинг иложи йўқ.

Муаммонинг яна бир жиҳати – бу омухта емнинг етишмаслиги, сифатининг пастлиги ва нархининг қимматлигидир. Бунинг асосий сабаблари омухта ем ишлаб чиқариш учун хомашёнинг етишмаслиги (озука экинларининг етарли микдорда етиштирилмаслиги туфайли) ва соҳада уни ишлаб чиқариш бўйича рақобатнинг йўқлиги.

Озука базасининг чекланганлиги билан боғлиқ муаммони озука экинларини етиштиришни кенгайтирмасдан, бугунги кунда юзага келган ерни тақсимлаш ва ундан фойдаланиш амалиётини ўзгартирмасдан ҳал этиб бўлмайди. Бундан ташқари, ҳукумат озука бозорининг институционал доирасини, аввало, омухта ем ишлаб чиқаришни либераллаштириш ва қайтадан тартибга солиш, кишлоқ хўжалик маҳсулотларининг эркин бозорини шакллантириш ҳисобидан ривожлантириш ҳамда такомиллаштириш масалаларига алоҳида эътибор қаратиши лозим. Шу билан бирга, ҳосилдорлиги юқори озука экинларини яратиш борасидаги илмий изланишларни рағбатлантириш зарур. Ниҳоят, чорвачилик учун озука ишлаб чиқариш билан шуғулланадиган ихтисослашган фермаларни ташкил этиш тўғрисидаги масалани кўриб чиқиш лозим. Ҳолбуки, чорвадорларнинг ўзлари барча турдаги озуқани ишлаб чиқара олмайди ва ишлаб чиқармаслиги керак. Бу иш билан ихтисослашган хўжаликларнинг шуғуллангани мақсадга мувофиқдир.

2. Аксарият чорвачилик хўжаликларининг майдалиги ва уларни тижоратлаштириш даражасининг пастлиги

Чорвачиликнинг асосий хусусияти шундаки, чорва маҳсулотларининг катта кисми унчалик катта бўлмаган оилавий (деҳқон) хўжаликларида ишлаб чиқарилади. Қорамолларнинг 93 фоизи ушбу хўжаликларда парвариш қилинади¹. Бундай хўжаликларда қорамоллар сони унчалик кўп эмас – 2-3 бошни ташкил қилади. Шундай бўлса-да, пода сони бевосита чорвачилик хўжалигининг самарадорлигига боғлиқ: пода қанчалик катта бўлса, сут соғиб олиш микдори, қорамол маҳсулоти нархи ва қорамол парвариш қилишдан тўшадиган даромад ҳам ошади².

Хўжаликларнинг майдалиги уларнинг фаолиятининг тижоратлашув даражасининг пастлиги билан ҳам боғлиқ: деҳқонларнинг атиги учдан бир кисми ишлаб чиқарган гўшт-сут маҳсулотларини сотади, колганлари қорамолларни ўз эҳтиёжи учун парвариш қилади. Шу билан бирга, тижоратлашув даражаси оила фаровонлигига жиддий таъсир кўрсатади: ўз чорва маҳсулотларини сотадиган уй хўжаликлари бир нафар оила аъзосига шахсий эҳтиёжи учун қорамол парвариш қилаётган уй хўжаликларига қараганда тахминан 1,5 барабар кўп даромад қилади. Шу сабабли давлат истеъмол бозорини бойитиш ва кишлоқ

¹ Деҳқон хўжаликлари участкаларининг ўртача майдони 0,15 гектарни ташкил қилади.

² Буни “қўламдорликдақ тежаш” ва ихтисослашув самараси билан изоҳлаш мумкин.

жойларда турмуш даражасини ошириш мақсадида деҳқон хўжаликларини тижоратлаштиришни рағбатлантириши лозим.

Деҳқон ва фермер хўжаликларида қорамол сонининг кўпайиши, маҳсулдорлиги ва тижоратлашув даражасининг ошишига тўсқинлик қилаётган асосий сабаблар қуйидагилар:

- озука базасининг етишмаслиги;
- чорвачилик фаолиятини амалга ошириш учун ерларнинг етишмаслиги;
- чорва моллари харид қилиш учун маблағнинг йўқлиги;
- моддий ресурслар, хизматлар ва чорва маҳсулотлари бозорида рақобат ва бозор инфратузилмасининг яхши ривожланмагани.

Чунки, чорвачилик хўжалигини тижоратлаштириш кўлами ва даражаси соҳани ривожлантириш учун муҳим аҳамият касб этади. Шунингдек, бу борада деҳқон ва фермерларнинг маҳсулдорлиги юқори молларни қўшимча равишда сотиб олишини рағбатлантириш, деҳқон хўжаликлари, деҳқон ва фермер хўжаликлари ўртасида кооперация алоқаларини ривожлантириш (чорва молларини биргаликда сотиб олиш, уларни парвариш қилиш, усқуналар, озуқалар ва хизматларни харид қилиш, маҳсулотларни сотиш ва ҳоказолар) зарур. Кредит ресурслари тақчиллиги муаммоси кескинлигини юмшатиш учун кишлоқ жойларда микроолиялаш секторини ривожлантиришни тезлаштириш, шунингдек, кредит олишда кафолат сифатида ерга эгалик қилиш ҳуқуқидан фойдаланишнинг ҳуқуқий базасини ташкил этиш даркор. Бундан ташқари, рақобат ва бозор инфратузилмасини ривожлантириш, чорвачилик ресурслари ва маҳсулотлари бозоридаги маъмурий тўсиқларни бартараф этиш, уларга бирламчи ишлов беришни жадаллаштириш зарур.

3. Замонавий технологиялар, илм-фан ютуқларини жорий этиш, техникадан фойдаланиш даражаси ва ипсон капитали сифатининг пастилиги

Замонавий технологиялардан фойдаланиш, ветеринария ва илмий-тадқиқот ташкилотларининг сифатли хизмат кўрсатиши чорвачиликни ривожлантиришнинг муҳим омили ҳисобланади. Масалан, таҳлил шуни кўрсатдики, сунъий қочиришни қўллаш сут соғишни 30 фоизга оширади.

Ўтказилган тадқиқот давомида республикада ветеринария хизмати кўрсатиш ва наслчилик ишидаги асосий муаммо қуйидагилардан иборат:

- ветеринария пунктларининг махсус усқуна ва бинолар билан яхши таъминланмагани;
- вакциналарнинг етишмаслиги, молларнинг тўлиқ эмланмаслиги;
- эмлаш учун қўлланиладиган препаратларнинг ва уруғлар сифатининг пастилиги;
- ветеринария соҳасида хусусий тадбиркорликнинг яхши ривожланмагани;

- аҳоли ўртасида чорва молларини эмлаш ва сунъий қочириш бўйича тадбирлар ўтказиш зарурлигининг етарлича тарғиб қилинмаслиги;

- юқори малакали мутахассисларнинг етишмаслиги ва уларнинг етарли даражада рағбатлантирилмаётгани.

Таҳлил чорвачилик хўжаликлари самарадорлиги кўрсаткичлари уларнинг техника билан таъминланишига боғлиқлигини кўрсатди. Хусусан, техника билан таъминланган фермер хўжаликларида сут соғиш техника билан таъминланмаган хўжаликлардагига қараганда 1,5 баравар юқоридир. Қишлоқ хўжалик техникаси ва ёқилғи-мойлаш материалларининг етишмаслиги чорвачилик фермер хўжаликлари учун жиддий муаммо туғдирмоқда. Сотилаётган қишлоқ хўжалик техникасининг нархи анча қиммат. Лизинг тизими яхши ривожланмаган. Фермер хўжаликларига хизмат кўрсатиш учун ташкил этилган машина-трактор парклари (МТП) зарур техника билан тўлиқ таъминланмаган, буюртмалар бўйича механизация ишларини қулай агротехник муддатларда бажаришга улгурмаяпти.

Тадқиқот давомида чорвачилик фермер хўжаликларининг самарадорлик кўрсаткичлари ва хўжалик раҳбарининг қишлоқ хўжалик маълумотиغا эғалиги ва даражаси ўртасида боғлиқлик борлигини кўрсатди. Раҳбарнинг билим даражаси қанча юқори бўлса, чорва молларининг ўртача сони, сут соғиб олиш миқдори ва қорамолдан олинадиган даромад ҳам шунча юқори бўлади. Фермер хўжалигининг фаолият тажрибаси сут соғиб олишга ижобий таъсир кўрсатади. Шундай қилиб, бугунги кунда мустақил хўжалик юритувчи субъект сифатида махсус қишлоқ хўжалик билими ва иш тажрибаси, яъни, хўжалик юритиш билим ва қўникмаси чорвачилик тармоғида инсон капитали сифатининг таркибий қисмлари ҳисобланади. Демак, аграр соҳа, шунингдек, менежмент, маблағлар ва кадрларни бошқариш, маркетинг, хўжалик юритиш қонунчилиги каби соҳаларда билим даражасини ошириш, янги қўникмаларга эга бўлиш чорвачиликни ривожлантириш ва иш самарадорлигини оширишга ёрдам беради.

Шунингдек, чорвачиликни ривожлантириш масалаларини ўрганиш, айни пайтда, соҳага оид муаммоларни тушуниш ва уларни ҳал этишнинг қулай йўлларини белгилаш сифатли статистика ахборотининг етишмаслиги боис қийинлашади.

Сўнгги йилларда Ўзбекистон ҳукумати чорвачиликни ривожлантириш, айниқса, қорамол парвариш қилишга алоҳида эътибор қаратмоқда ва мавжуд муаммоларни ҳал этиш йўлларини топишга тайёр. Соҳани ривожлантириш шарт-шароитларини такомиллаштиришга доир режалаштирилаётган чоралар бундан яққол далолат беради. Жумладан, бу борада зотдор молларни харид қилиш ва наслчилик ишини жадаллаштириш, ветеринария хизмати кўрсатишни ташкил этишга давлат томонидан ёрдам бериш, маҳсулдор молларни сотиб олиш учун микрокредитлар ажратиш, озуқа экинлари учун ажратилган ерлардан мақсадсиз фойдаланишга барҳам бериш, қишлоқ аҳолисининг чорва моллари парвариш қилишдан манфаатдорлигини оширишга оид чораларни

янада кучайтириш режалаштирилмокда.

Бу чораларнинг барчаси, сўзсиз, ижобий натижа беради ва соҳа самарадорлигини оширишга, демак мамлакат аҳолисининг фаровонлигини янада юксалтиришга хизмат қилади. Режалаштирилган чора-тадбирларнинг амалга оширилиши бу борадаги асосий масала ҳисобланади.

Яна шуни эътиборга олиш лозимки, чорвачиликка оид муаммолар қишлоқ хўжалик тармоғининг умумий муаммолари билан ҳамбарчас боғлиқдир (ушбу масала нашрнинг 1 ва 2-бобида батафсил кўриб чиқилган). Зеро, соҳани ривожлантириш истикболлари бевосита мамлакатда аграр ислохотларнинг амалга оширилишига боғлиқ. Хусусан, бизнингча, бу борада қуйидагилар муҳим ўрин тутди:

- хўжалик ичидаги ерларни экинлар ўртасида эркин қайта тақсимланишига эришиш. Бунда фермерлар экин майдонлари тузилмасини бозордаги таклиф ва талабга мувофиқ, шунингдек, ўзларининг узоқ муддатли манфаатини ҳисобга олган ҳолда (чунончи, тупроқ унумдорлигини сақлаш) макбуллаштириш имконига эга бўлади;

- ерни субижарага беришнинг ҳукукий базаси ва ердан фойдаланиш ҳуқуқини қайта сотиш, шунингдек, ушбу ҳуқуқлардан кредит олишда кафолат сифатида фойдаланиш имкониятини такомиллаштириш.

Бундай чора-тадбирлар ердан хўжаликлараро даражада фойдаланишни маъқуллаштириш, шунингдек, фермерларнинг молиявий ресурслардан баҳраманд бўлиш имкониятларини янада кенгайтиришга хизмат қилади.

■ ФОЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ

1. Аvezбаев С.А. Куйи Амударё текисликларида ерлардан унумли фойдаланиш (рус тилида). – Тошкент: Мехнат, 1990. - 156 с.
2. Тахлилий тавсиянома «Агросуғурта: халқаро тажриба, Ўзбекистондаги ҳозирги ҳолат ва тараққиёт имкониятлари», (рус тилида) 2008. Бирлашган Миллатлар Ташкилоти Тараққиёт Дастурининг Ўзбекистондаги ваколатхонаси нашри.
3. Тахлилий тавсиянома «Пахтага давлат буюртмаси: механизмларни тақомиллаштириш имкониятлари». Тошкент, 2007. Ўзбекистондаги иқтисодий ислохотларга қўмаклашиш BEARING POINT лойиҳаси ёрдамида нашр этилган.
4. Тахлилий тавсиянома «Ўзбекистонда чорвачиликнинг барқарор ривожланиши: ҳозирги аҳвол ва тавсиялар». БМТДнинг “Ўзбекистонда чорвачилик соҳасининг барқарор ривожланишини қўллаб қувватлаш” лойиҳаси томонидан тайёрланган. Тошкент 1(11)2008. Профессор Цви Лерман.
5. Варламов А.А., Волков С.Н. Ердан фойдаланиш самарадорлигини ошириш (рус тилида). - М.: Агропромиздат, 1991. – 143 саҳифа.
6. Волков С.Н. Ер ислоҳоти шароитида ер тақсимланиши. (Экономика, экология, ҳуқуқ) (рус тилида).- М.: Билина, 1998. - 526 саҳифа.
7. Гречихин В.Н. Ҳозирги замон босқичида Ўзбекистон ер фондидан фойдаланишни прогнозлаштириш ва режалаштириш (рус тилида).- Тошкент: Мехнат, 1990. – 147 с.
8. Дмитриев Н.Г. Чорвачилик асослари (рус тилида). М., 1969 й.
9. Ўзбекистон Республикасининг “Сув ва сувдан фойдаланиш” тўғрисидаги қонуни. Тошкент, 1993.
10. Ўзбекистон Республикаси Ер кодекси. Тошкент, 1998.
11. Ўзбекистон Республикаси Ер фонди (1991-2008 йиллар).
12. И. Станчин, Ц. Лерман. Туркманистонда аграр ислохот (рус тилида), 2003.
13. Караматов О. О. Ер бозори: реал шароит ва истикболлари (рус тилида) - Жалолобод: Илим, 2004. - 176 с.
14. Ўзбекистон Республикаси Конституцияси (Асосий Қонуни). Тошкент: Адолат, 1998 - 78 с.
15. Иқтисодий назария курси: олий таълим ўқув юртлари талабалари учун ўқув қўлланмаси (рус тилида). Муаллифлик жамоаси раҳбари ва муҳаррир – А.В.Сидорович; М.В. Ломоносов номли Москва давлат университети. - Москва: «Дело и сервис» нашриёти, 2007. – 1040 с.

16. Ўзбекистон Республикаси Солиқ Кодекси. Тошкент, 2008.
17. Ўзбекистон Республикаси ер захиралари ҳолати ва улардан фойдаланиш тўғрисидаги Миллий ҳисобот (1991-2008 йиллар).
18. Социологик сўров натижалари бўйича ҳисобот (БМТТДнинг “Ўзбекистонда чорвачилик соҳасининг барқарор ривожланишини қўллаб-қувватлаш” лойиҳаси буюртмасига мувофиқ фермер ва деҳқон хўжаликлари сўрови), Тошкент, 2007. Ижро этувчи идора: “ТАНЛИЛ”Ижтимоий тадқиқотлар маркази.
19. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2006 йил 23 матидаги “Шахсий томорка, деҳқон ва фермер хўжаликларида чорва бош сонини оширишни рағбатлантириш бўйича чора-тадбирлар” тўғрисидаги 306- сонли Фармойиши.
20. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2008 йил 21 апрелдаги 842-сонли Фармойиши.
21. Румянцева Е.Е. Янги иқтисодий энциклопедия (рус тилида). – М.: ИНФРА-М, 2008.-Ҳ1, 826 с.
22. Ўзбекистон кишлоқ хўжалиги. Статистик тўплам (рус тилида). (1991-2008 йиллар).
23. Ўзбекистон статистик шарҳи. (1991 – 2008 йиллар).
24. Толипов Г.А. “Ўзбекистон ер захиралари ва улардан оқилона фойдаланиш муаммолари” (рус тилида).- Тошкент, 1992. – 236 с.
25. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2008 йил 20 октябрдаги “Экин майдонларини оптималлаштириш ва озиқ-овқат маҳсулотлари ишлаб чиқаришни ошириш” тўғрисидаги 4041-сонли Фармони.
26. Хусанов Р.Х. Аграр ислохот: тенденция, амалиёт, муаммолар. - Тошкент: Ўзбекистон, 1994. – 74 с.
27. Ц. Лерман. Собик Совет Иттифоқида кишлоқ хўжалигининг қайта тикланиши: ер ислохотлари ва хўжалиklar қайта шакллантирилишининг 15 йили шарҳи (инглиз тилида), Post-Soviet Economies, Vol. 20, No. 4, pp. 391-412 (December 2008).
28. Чертовичкий А.С., Базаров А.К. Ўзбекистон ердан фойдаланиш тизими. - Т: «Фан». 2007. – 415 с.
29. Ю. Юсупов. Аграр ислохот давом этмоқда (рус тилида). «Новости Узбекистана», 2008 йил 31 октябр.

1. ЧОРВАЧИЛИК СОҲАСИНИ ДАВЛАТ ТОМОНИДАН БОШҚАРИШНИНГ ҲУҚУҚИЙ АСОСЛАРИ

№	Сана	Қонун ёки қонун ҳужжатининг номи	Мазмуни
1.	11.01.1991 й.	Ўзбекистон ССР агросаноат мажмуининг бошқариш тузилмасини такомиллаштириш тўғрисида Ўзбекистон ССР Президенти ҳузуридаги Вазирлар Маҳкамасининг 5- қарори	Ўзбекистон ССРнинг Қишлоқ ҳўжалиги бўйича давлат-кооператив кўмитаси Ўзбекистон ССРнинг Қишлоқ ҳўжалиги вазирлигига айлантирилди. Марказий аппаратнинг чорвачилик сектори негизда иккига Бош бошқарма ташкил этилди: Омўхта ем ишлаб чиқариш ва Чорвачиликни ривожлантиришни жадаллаштириш.
2.	18.01.1996 й.	Ўзбекистон җўт ва сўт саноати («Ўзгўштсаноат») давлат-акционерлик уюшмасини бошқаришни такомиллаштириш ва унинг фаолиятини барқарорлаштириш чора-тадбирлари тўғрисида. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 30-қарори.	1996 йили «Ўзгўштсаноат» Республика ишлаб чиқариш бирлашмаси «Ўзгўштсаноат» очик турдаги давлат-акционерлик уюшмасига айлантирилиб, Қишлоқ ҳўжалиги вазирлиги таркибидан чиқарилди. Очик турдаги акционерлик уюшмаси унинг устас фондига тармоқдаги давлат корхоналари негизда шакллантирилган акционерлик жамиятларининг давлат акциялари тегишли улушини ва эркин сотува мулклаганган акциялар, шунингдек, манфаатдор бошқа, жумладан, хорижий юридик шахсларнинг пайларини кўшиш ҳисобидан таъсис этилди.
3.	26.11.1996 й.	Ўзбекистон Республикаси Қишлоқ ва сув ҳўжалиги вазирлиги фаолиятини ташкил этиш масалалари тўғрисида Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 419-қарори.	Қишлоқ ҳўжалик вазирлиги ва Мелорация ва сув ҳўжалиги вазирлиги тугатилиб, давлат томонидан бошқариш органи — Қишлоқ ва сув ҳўжалиги вазирлиги ташкил этилди.
4.	30.04.1999 й.	Ўзбекистон Республикаси ҳўкуматининг айрим қарорларига ўзгартириш ва қўшимчалар киритиш ва айримларини ўз кучини йўқотган, деб ҳисоблаш тўғрисида. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 202-қарори	«Пилла» уюшмаси Қишлоқ ва сув ҳўжалиги вазирлиги таркибидан чиқарилди. Қишлоқ ва сув ҳўжалиги вазирлиги марказий аппарати таркибида Фермер ҳўжаликларини бошқариш бошқармаси ташкил этилди.
5.	17.01.2001 й.	Ўзбекистон Республикаси Қишлоқ ва сув ҳўжалиги вазирлиги фаолиятини такомиллаштириш тўғрисида. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 32-қарори.	Қишлоқ ва сув ҳўжалиги вазирлиги тузилмасининг такомиллаштирилиши, чорвачилик сектори, шунингдек, Фермер (чорвачилик) ҳўжаликларини бошқариш бошқармаси тугатилди. Наслчилик ишини ривожлантириш ва чорвачиликда сервис хизмати кўрсатиш бош бошқармаси ташкил этилди. Унинг таркибида учта бошқарма ташкил этилди: наслчилик ишини ривожлантириш, омўхта ем ишлаб чиқаришда янги технологиялар, ветеринария ҳамда чорвачиликда сервис хизмати кўрсатишни ривожлантириш.
6.	28.05.2003 й.	Ўзбекистон Республикаси Қишлоқ ва сув ҳўжалиги вазирлиги фаолиятини ташкил этишни такомиллаштириш тўғрисида. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 290-қарори.	Қишлоқ ва сув ҳўжалиги вазирлигининг ташкили тузилмаси ўзгартирилди. 1. Махсус муаммоларни ҳал қилиш, жумладан чорвачиликни ривожлантириш бўйича кенгашлар ташкил этилди. 2. Наслчилик ишини ривожлантириш ва чорвачиликда сервис хизмати кўрсатиш бош бошқармаси Чорвачилик паррандачилик ва баллиқчиликни ривожлантириш бош бошқармасига айлантирилди. 3. Бош бошқарма агротехнологиялар секторига ўтказилди. Бош бошқарма таркибида иккига бошқарма ташкил этилди: чорвачиликни ривожлантириш бўйича бошқарма ва Паррандачилик ва баллиқчиликни ривожлантириш бўйича бошқарма

2. ЧОРВАЧИЛИКДА ЕРГА ОИД МУНОСАБАТЛАРНИ ИСЛОҲ ҚИЛИШ

№	Сана	Қонуни ёки қонуни ҳужжатининг номи	Мазмун
1.	15.08.1989 й.	Колхозчилар, совхозларнинг ишчилари, граждандларнинг шахсий ердамчи ҳужжаликлари ва яқна тартибда уй жой қурилушини янада ривожлантириш тўғрисида Ўзбекистон ССР Вазирлар Кенгашининг 258-қарори.	Қишлоқ жойлардаги шахсий ердамчи ҳужжаликлари учун ажратиладиган ер майдонлари ҳақми суғориладиган ерларда (ҳўжаликларнинг имкониятларидан келиб чиқиб) 0,25 гектаргача кўпайтирилади. 1514 оила янги томоққа оиди ёки мавжуд ерлари ҳақмини қонгайитди. Ана шу мақсадлар учун 183,2 минг гектар суғориладиган ер ажратилди.
2.	20.06.1990 й.	Ўзбекистон Республикасининг «Ер тўғрисида»ги қонуни	Қонун мамлакатдаги ерга оид муносабатларни тартибга солади. Ерни ижарага олишга рухсат берилиб, қишлоқ ҳўжалиги доир ерлар ижарасининг минимал мuddати белгиланб қўйилди — 10 йил. Қишлоқ ҳўжалик ҳорхоналари ўз тасаруфидати ерларини ҳўжалик ичиди ижарага бериш ҳўқуғига эга бўлди. Ер солиғи ва ижара ҳақи тўлаш шаклида ердан тўлов йўли билан фойдаланиш жорий этилди. Қишлоқ жойларда яшовчи ва шахсий чорва молларига эга фуқароларга ҳашак уриб олиши ва мол боқилиш учун ер майдонлари вақтинча фойдаланишга бериладиган бўлди. Деҳқон ҳўжаликларини қонғимчи бўлган шахсларга ер майдонлари бир умра эгаллик қилиб мерос қилиб қонғирлишга, фойдаланишга ёки 10 йилдан кам бўлмаган мuddатга ижарага берилади.
3.	11.01.1991 й.	Колхозчилар, совхозларнинг ишчилари ва қишлоқ жойларда яшовчи бошқа фуқароларнинг шахсий ердамчи ҳўжаликлари янада ривожлантиришга оид қўшимча тадбирлар тўғрисида Ўзбекистон Президентининг 124-Фармони.	Ҳар бир ҳўжалик, қишлоқ, посёлка, туман ва вилоят бўйича томоққа ёки мавжуд томоқрасини қонгайитишга эҳтиёжмандлар аниқланди. Аҳолининг томоққа бўлган эҳтиёжини қонғирлиш мақсадида пахта экиб келинган майдонларни қисқартириш ҳисобидан 108,9 минг гектар ер ажратилди. 1989-90 йилларда аҳолига томоққа учун ажратилган барча ерлар инвентаризациядан ўтказилиб, фойдаланилмасдан ётган ер майдонлари қайтариб олиниб, уларга эҳтиёжи баланд оилаларга берилди.
4.	29.11.1991 й.	Деҳқон (фермер) ҳўжаликлари янада мустақамлаш ва республикада ишбилармонлик фаолиятини дават йўли билан қўллаб-қувватлаш тўғрисида Ўзбекистон Республикаси Президентининг фармони.	Йлгари деҳқон (фермер) ҳўжаликлари тузиш учун ажратилган қишлоқ ҳўжалик ерлари инвентаризациядан ўтказилди. Ер майдонлари камида 10 йил мuddатга ушбу мuddатни ўзатириш ҳўқуғи билан биринчи навбатда чорвачилик мақсудотлари ишлаб қиқариш учун ижарага берилади.
5.	30.12.1991 й.	Республикада деҳқон (фермер) ҳўжаликлари янада ривожлантириш ва мустақамлаш чоралари ҳақида Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳамасининг 315-қарори.	Ҳар бир колхоз, совхоз, бошқа қишлоқ ва ўрмон ҳўжалиги қорхоналари ҳамда ташкилотлари томонидан ердан фойдаланиш инвентаризацияни ўтказиш таъминланди. Деҳқон (фермер) ҳўжаликлари учун (1992 йил 1 мартга) ажратилган камида 200 минг гектар ерга эга махсус ер фонди ташкил этилди. Фаолият турли йўналишларга иктисослашган деҳқон (фермер) ҳўжаликлари мақсудот ишлаб қиқарилиш учун зарур ер майдонларининг оптималь ҳажмлари белгиланб қўйилди.
6.	23.02.1994 й.	Чорвачиликда ислототларни таомиллштириш ҳамда деҳқон (фермер) ҳўжаликлари ва ҳўсууиллаштирилган фермалар манфаатларини ҳимоя қилиш тўғрисида Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳамасининг 315-қарори.	Деҳқон (фермер) ҳўжаликларига ҳар бир бош шартли чорва учун 0,3-0,45 гектар суғориладиган, 2 гектар лалми ер ажратилиши белгиланб қўйилди. Мазкур қарорда камида 30 шартли бош қорамолга эга ҳўжаликларга тегишли имтиёзлар қўзда тутилган. Ҳўсууиллаштирилган фермалар ва деҳқон (фермер) ҳўжаликлари қорамол ва моддий-техника ресурслари харид қилиш учун уларнинг мулкни гаровга қўйиш шарти билан камида 10 йил мuddатга чекланмаган миқдорда кредитлар ажратилиш назарда тутилган.

Деҳқон (фермер) ҳўжалиги 1988 йилда қабул қилинган қонунига биноан "фермер" ҳўжалиги деб қўйилиши бошланди.

№	Сана	Қонун ёки қонун ҳужжатининг номи	Мазмуни
7.	18.03.1997 й.	Шахсий ёрдамчи ва деҳқон ҳўжаликларини давлат йўли билан қўллаб-қувватлаш ҳамда мамлакатни озىқ-овқат билан таъминлашда уларнинг ролини кўчатириш борасидаги чора-тадбирлар тўғрисида, Ўзбекистон Республикаси Президентининг 1737-фармони.	Республика комиссияси ташкил этилди, деҳқон ва фермер ҳўжаликлари учун ажратилган ерлар яппи инвентаризациядан ўтказилди. Уағга ажратилган ердан оқилона ва самарали фойдаланиб келаётган энг илгор қишлоқ ҳўжалик маҳсулотлари ишлаб чиқарувчилари учун уларнинг тасарруфидати ер майдонларини суғориладиган ерларда 0,25 гектардан 0,35 гектаргача, лалми ерларда 0,5 гектардан 1 гектаргача қўлайтиришни назарда тутувчи қоида белгиланб қўйилди.
8.	18.03.1998 й.	1998-2000 йиллардаги даврда қишлоқ ҳўжалигидати иқтисодий ислотхотларни чўқураштириш дастури тўғрисида. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 1978-Фармони.	Дастур қуйдаги энг муҳим вазифаларни хал этишга қаратилган:- қишлоқда мулкка, энг аввало, хусусий мулкка бўлган муносабатни ривожлантириш ва мустаҳкамлаш;- деҳқонларда ерга эгаллик хиссини мустаҳкамлаш, қишлоқда мулкка доир муносабатларни тақомиллаштириш;- деҳқончилик маданиятини янада оқсатириш, тулроқ унумдорлигини ошириш;- замонавий агротехника қоидалари ва талабларига риоя қилиш. Давлат наслчилик заводлари, наслчилик ҳўжаликлари ва фермалари, сув хавзалари ва табиий сув хавзалари хусусийлаштирилмайдн. Вилоятларда наслдор қорамол этиштириш бўйича ихтисослашган 2-3тадан наслчилик ҳўжаликлари ташкил этилиб, уларга тегишли миқдорда суғориладиган ерлар ажратилди. Суғориладиган зоналардаги ерлардаги хусусийлаштирилган чорвачилик фермалари ва фермер ҳўжаликлари 140 минг гектарга экиладиган (қайта экиладиган майдонлар эса 200 минг гектар) ҳар бир гектар ердан камида 6-7 тоннадан озуқа бирлиги олишини таъминлаш режалаштирилди.
9.	30.04.1998 г	Ўзбекистон Республикасининг Ер кодекси	Ер кодексидида ер давлат мулки эканлиги қайд этилиб, юридик ва жисмоний шахсларнинг ерга бўлган ҳуқуқлари, уларнинг ердан оқилона ва самарали фойдаланишга доир мажбуриятлари, ерга эгаллик қилиш, ундан фойдаланиш ва ижарага оид давлат кафолотлари тўғрисида белгиланди. Ер майдонини ижарага олиш, ердан фойдалангани учун ҳақ тулаш тартиби белгиланди. Ер кодекси қишлоқ ҳўжалик кооперативлари (ширкатлари), фермер ва деҳқон ҳўжаликларига ер ажратишни тартибга солади. Чорвачилик маҳсулотлари ишлаб чиқаришга ихтисослашган фермер ҳўжаликларининг ер майдонларининг ҳажми ҳўжалиқда камида 30 шартли бош қорамол бўлишдан ва ҳар шартли бош қорамол учун суғориладиган ерларда 0,3 - 0,45 гектар, лалми ерларда камида 2 гектар этиб белгиланган нормадан келиб чиқиб белгиланган. Деҳқон ҳўжаликларига ер ажратиш шартлари белгиланган. Ер майдонлари, жумладан, иморатлари ва ҳовли жойи билан суғориладиган ерларда 0,35 гектаргача, суғорилмайдиган (лалми) ерларда 0,5 гектарга, чул ва сакро зоналарида эса 1 гектаргача бир унр эгаллик қилиб мерос қилиб қолдириш ҳуқуқи билан ажратилди.
10.	30.10.2003 й.	2004-2006 йилларда фермер ҳўжаликларини ривожлантириш концепциясини амалга ошириш тўғрисида. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 476-қарори.	2004-2006 йилларда фермер ҳўжаликларини ривожлантириш концепциясини амалга оширишга доир чора-тадбирлар дастури тасдиқланди. Ер майдонларини фермер ҳўжаликларига узоқ муддатли ижарага бериш қондаларида оид, иқом, Ер майдони узоқ муддатли ижарасининг намунавий шартномаси тасдиқланди. Ўзида ер майдонлари танлов асосида асосан маъзур ширкат ҳўжалиги ҳудудида яшовчи шахсларга ижара берилиши, ижара муддати юнунчилиқдан келиб чиқиб белгиланиши мустаҳкамлаб қўйилди.

№	Сана	Қонун ёки қонун ҳужжатининг номи	Маълуми
1.	11.01.1991 й.	Қопхочлар, совхозларнинг ишчилари ва қишлоқ жойларда яшовчи бошқа фуқароларнинг шахсий ёрдамчи хўжалиқларининг анадаси ривожлантиришга оид қўшимча тадбирлар тўғрисида Ўзбекистон Республикаси Президентининг 124-фармони	Қорвачилик маҳсулотларининг асосий қисmini хўусуий секторда ишлаб чиқаришга жамлаш мақсaдида хўусуийлаштирилган қорвачилик фермалари негизида қорвачиликка ихтисослашган деҳқон (фермер) хўжаликлари тaшкил этила бошланди.
2.	30.12.1991 й.	Республикада деҳқон (фермер) хўжалиқларининг анадаси ривожлантириш ва мустақамлаш чоралари ҳақида Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 315-қарори	Хўжалиқлар, ерни ихарага олиш тўғрисидаги шартномани имзолаган деҳқондан бошлаб, кредит муассасаларида унингнинг хисоб аарагини очиб хўуиуига эга мустақил юридик шахсларга айланади, бошқа қишлоқ хўжалик қорхоналари билан баб-баравар фaолият юритади, асосан ўз кучи билан маҳсулот ишлаб чиқаради.
3.	15.03.1993 й.	Республика қорвачилигида иктисодий ислохотларни чуқурлаштириш чора-тадбирлари тўғрисида Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 137-қарори	Қорвачиликда жамoa шаклидаги мулкчилик тaшкил этила бошланди. Қорамол фермаларини мақур фермаларнинг жамoаларига акциялар ҳақини 10 йил мобайнида тўлаш шарти билан сотиш, бунда дастлаб тўланадиган бадал акциялар умумий миқдорининг қамиди 10 фоиздан кам бўлмастлиги назарда тутилган. Сут ишлаб чиқарувчи маҳсус комплекслар, сермаҳсул ва юқори рентабелли сут-товар ва наслчилик фермалари хўусуийлаштирилмайдн.
4.	18.03.1998 й.	1998-2000 йиллардаги даврда ишлоқ хўжалигидаги иктисодий ислохотларни чуқурлаштириш дастури тўғрисида. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 1978-фармони.	Қўидаги тадбирларни амалга ошириш беллнланди: Қорвачилик фермаларини хўусуийлаштириш давом эттирилиб, уларнинг мулки хўусуийлаштириш йўли билан сотилади, қорвачилик маҳсулотларининг асосий қисmini ишлаб чиқариш хўусуий секторда жамланади. 250 бошдан кам қора молга эга фермалар хўусуийлаштириш йўли билан сотилади, 250 бошдан кўп қора молга бoр фермалар фермер хўжалигига айлантирилади. Давлат наслчилик заводлари, наслчилик хўжалиқлари ва фермалари, сув ҳавзалари ва табиий сув ҳавзалари хўусуийлаштирилмайдн, Вилотларда наслдор қора мол етиштириш бўйича ихтисослашган ерлар ажратилади. 2000 йилга бoриб қора моллар ва паррандалар сони ва уларга тегишли миқдорда сугориладиган ерлар ажратилади. 2000 йилга бoриб қора моллар ва паррандалар сони ва маҳсулдорлигини ошириш ҳисoбидан 1997 йилдан бoриб қора моллар ва паррандалар сони ва маҳсулдорлигини 34% кўпаяди. Давлат қорамол кўпайтирилсин. Сигирлардан сут сoиб олиш урғача 15% , товуқларнинг тўхум қўйиши миқдоридан 20% , қўйларнинг 20% , сoт -18%, тўхум — 2,1 миң бошдан 2000 йилга бoриб 6,9 бошга етказилади. "Ўзпаррандасаноат" 2000 йилгача тўхум ишлаб чиқаришни 900 миллион донага ва парранда гушти етиштиришни 27 миң тоннага етказаяди. Бунда маҳсулот ҳажмининг ўсиши тегишли равишда 3,2 ва 8,2 бараварни тaшкил этади. "Ўзгўштимоисаноат" 2000 йилгача қорамоллар сoнини ва семиртиришни 200 миң бошга, қўчаларни эса 100 миң бошга, гушт ишлаб чиқариш ва сотишни 1997 йилдаги 60 миң тоннадан 90 миң тоннагача етказаяди.

№	Сана	Қонун ёки қонун ҳужжатининг номи	Мазмун
5.	15.07.1998 й.	Қишлоқ ҳўжалигини ислоҳ қилишга оид қонун ҳужжатларига мувофиқ қишлоқ ҳўжалиги кооперативлари (ширкат ҳўжаликлари) тузиш чора-тадбирлари тўғрисида. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 298-қарори.	Пай усулга ва асосан оила (жамоа) пудратига асосланган қишлоқ ҳўжалиги кооперативлари (ширкат ҳўжалиги)ни ривожлантириш мамлакатда йirik қишлоқ ҳўжалиги маҳсулотлари еттиштирувчи қишлоқ ҳўжалиги корхоналарининг энг мақбул ташкилий-ҳуқуқий шакли сифатида эътироф этилди; бarchа жамoа ҳўжаликлари (колхозлар) 2001 йилгача (колхозларни) қишлоқ ҳўжалиги кооперативларига (ширкат ҳўжаликлари) айлантирилдиган бўлди. Жамoа ҳўжаликлари аналдаги жамoа ҳўжаликлари (колхозлар) негизда қишлоқ ҳўжалиги кооперативлари (ширкат ҳўжалиги) айлантириш рағбати маъқулланди.Шунингдек, этиш тартиби;Қишлоқ ҳўжалиги корхоналарини қайта ташкил этиш бўйича комиссия тўғрисидаги намунавий низоми; Қишлоқ ҳўжалиги кооперативларининг (ширкат ҳўжалиги) устав жамғармасини шакллантириш ва ундан фойдаланиш шакллантириш ва ундан фойдаланиш тартиби тўғрисидаги намунавий низоми; Қишлоқ ҳўжалиги кооперативларининг (ширкат ҳўжалиги) бўлинкас фондичи (ширкат ҳўжалиги) мулкчи пайларни шакллантириш, микдорини белгилаш ва дивидентлар тўлаш тартиби тўғрисидаги намунавий низоми ҳамда мулкчи пай тўғрисидаги гувоҳноманинг намунавий шакли; Қишлоқ ҳўжалиги ишлаб чиқаришида оилавий (жамoа) пудрати тўғрисидаги намунавий низоми тасдиқланди. 2001 йилгача бўлган даврда аналдаги жамoа ҳўжаликларини пай усулга асосланган қишлоқ ҳўжалиги кооперативларига (ширкат ҳўжалиги) айлантириш, фермер ҳўжаликларини ва уларнинг уошмаларини ташкил этиш бўйича ташкилий чора-тадбирлар қабул қилинди.
6.	15.07.1999 й.	«Фермер ҳўжаликлари тўғрисида», «Деҳон ҳўжаликлари тўғрисида»ги Ўзбекистон Республикаси қонунларини амалга ошириш мuddатлари ва чора-тадбирлари тўғрисида. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 300-қарори.	Шахсий томорча ҳўжалиги мазкур ҳўжалик аъзоларининг қарорига бinoан юридик шахс ташкил этган ҳолда ёки юридик шахс ташкил этмасдан ихтиёрий равишда деҳон ҳўжалигига айлантирилади. Амалдаги шахсий томорча ҳўжалигини деҳон ҳўжалигига айлантириш тартиби ва механизмлари белгиланди.
7.	05.01.2002 й.	Қишлоқ ҳўжалиги корхоналарини фермер ҳўжаликларига айлантириш чора-тадбирлари тўғрисида.Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 8-қарори.	Зарар қўриб ишлаётган ва паст рентабелли қишлоқ ҳўжалиги корхоналарини 2002 йилда фермер ҳўжаликларига айлантириш рўйхати тасдиқланди. Сидарё вилоятининг Меҳнатобод ва Мирзаобод туманларида озуқа экмлари, айниқса, беда етилтирилдиган ер майдонлари ҳажмини кенгайтиришга рухсат берилди. Қайта ташкил қилинаётган қишлоқ ҳўжалиги корхоналари ҳудудида сув ҳўжалигига доир ўзаро муносабатларни тартибга солиш тартиби, тижорат банклари томонидан янги ташкил этиладиган фермер ҳўжаликларини кредитлаш қондалари тасдиқланди. Туғатилаётган қишлоқ ҳўжалиги корхоналари негизда ташкил этиладиган фермер ҳўжаликлари учун талабгорларни танлаш ва танлов ўтказиш шартлари ҳамда тартиби тасдиқланди. Танлов ҳўжаликлар аъзолари ва бошқа талабгорларнинг фермер ҳўжалиги ташкил этишга муносиблари ва тадбиркорларини аниқлаш имконини беради.
8.	27.10.2003 й.	2004-2006 йилларда фермер ҳўжаликларини ривожлантириш чора-тадбирлари тўғрисида. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 3342-фармони	2004-2006 йилларда фермер ҳўжаликларини ривожлантириш концепциясида истиқболда қишлоқ ҳўжалик маҳсулотларининг асосий ишлаб чиқарувчиларига айланадиган фермер ҳўжаликларини устувор ривожлантириш белгиланди. Ушбу концепцияни амалга ошириш 2004 йилдан бошлаб фермер ҳўжаликлари томонидан шартномалар тузиш ва зарур ресурсларни харид қилишга бозор механизмларини жорий этишни назарда тутиди.

№	Сана	Қонун ёки қонун ҳужжатининг номи	Мазмуни
9.	24.12.2004 й.	2005-2007 йилларда фермер ҳўжалиқларини жадал ривожлантириш чора-тадбирлари тўғрисида. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 607-қарори.	2005-2007 йилларда зарар кўриб ишлаётган, паст рентабелли ва истиболсиз қишлоқ ҳўжалиги кооперативларини (ширакатларини) фермер ҳўжалиқларига айлантириш дастури; 2005 йилда фермер ҳўжалиқларига айлантирилган зарар кўриб ишлаётган ва истиболсиз қишлоқ ҳўжалиги кооперативлари (ширакатлари) рўйхати; 2005-2007 йиллардаги даврда қишлоққа ишлаб чиқариш ва бозор инфратузилмасини ривожлантириш дастури тасдиqlанди. 2005 йилда қайта ташкил этиладиган қишлоқ ҳўжалиги корхоналари ҳўдудларида ташкил этиладиган ишлаб чиқариш ва бозор инфратузилмаси объектларининг жойлашуви белгиланди. Қорвачилик, қораўлчилик ва мева-сабзавотга ихтисослашган зарар кўриб ишлаётган ва истиболсиз қишлоқ ҳўжалиги кооперативларини (ширакатларини) фермер ҳўжалиқларига айлантириш концепцияси ишлаб чиқилди ва тасдиqlаш учун киритилди. 2006 йилда фермер ҳўжалиқларига айлантирилган қишлоқ ҳўжалиги кооперативлари (ширакатлари) аниқланди ва рўйхатга киритилди.
10.	21.11.2006 й.	2007 йилда қишлоқ ҳўжалик корхоналарини фермер ҳўжалиқларига айлантириш чора-тадбирлари тўғрисида. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 514-қарори.	2007 йилда фермер ҳўжалиқларига айлантирилган қишлоқ ҳўжалиги корхоналарига доир чора-тадбирларда қолган қишлоқ ҳўжалик кооперативлари (ширакатлари) негизинда фермер ҳўжалиқлари ташкил этиш белгиланди. Чора-тадбирларда қўйилган тасдиqlанди. Фермер ҳўжалигининг намунави ўстади. Фермер ҳўжалиги ер майдонини узоқ муддатга ижарага бериш тартиби. Фермер ҳўжалигига ер майдонини узоқ муддатга ижарага беришнинг намунавий шартномаси; Фермер ҳўжалигига ҳодимларни илга еллаш тўғрисидаги намунавий шартнома; Контрактаги намунавий шартномаси; Моддий-техника ресурсларини етказиб бериш бўйича намунавий шартнома; Хизмат кўрсатиш бўйича намунавий шартнома.

4. ҚОРВАЧИЛИКДА НАСЛДОРЛИКНИ РИВОЖЛАНТИРИШГА ОИД ҚОНУН ҲУЖЖАТЛАРИ

№	Сана	Қонун ёки қонун ҳужжатининг номи	Мазмуни
1.	21.12.1995 й.	Ўзбекистон Республикасининг «Наслчилик тўғрисидаги қонун».	Наслдор қорвачиликни ривожлантиришга доир қўйилган асосий вазифалар белгиланди; ҳайвонларнинг наслдорлик ва махсуддорлик сифатларини яхшилаш мақсадига наслчилик ресурсларини яратиш, саклаш, тақдор қўлайтириш ва улардан оқилона фойдаланиш; селекция жараёнида фойдаланиладиган наслчилик ресурсларининг келиб чиқиши аниқ ҳисобга олинишини, махсуддорлигини, тип ва бошқа сифатлари бўйича баҳоланишини тасмиллаш; наслдор эркак ҳайвонларни авлоднинг сифатига қўра синодан ўтказиш; янги фойдаланиш генетик белгиларга эга бўлган ҳайвонлар олиш; селекция ишлаб жаҳондаги энг қимматли генофонддан самарали фойдаланиш; муайян жойга ҳос ва мамлакатимиздаги йўқ бўлиб бораётган зотлар генофондини саклаб қолиш; махсудот етиштирилган подаларда ҳайвонларнинг наслдорлик ва махсуддорлик сифатини ошириш ҳамда сермахсуд ҳайвонларни жадал қўлайтириш бўлган қорвачилик тармоғининг иқтисодий самарадорлиги ва рақобатбардошлигини ошириш. Наслчилик субъектларининг ҳуқуқ ва бурчлари (ҳуқуқий тизими) белгиланди. Наслчилик бўйича давлат хизматига раҳбарлик қилишни қишлоқ ва суя ҳўжалиги вазирлигининг Қорвачиликда наслчилик ишлари бoш давлат инспекцияси амалга оширади.

№	Сана	Қолун ёки қолун ҳужжатининг номи	Маълуми
2.	18.01.1996 й.	Ўзбекистон ғўшт ва сўт саноати («Ўзғўштсаноат») давлат-акционерлик уюшмасини бошқаришни тақомиллаштириш ва унинг фаолиятини берқарорлаштириш чора-тадбирлари тўғрисида. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 30-қарори.	«Ўзғўштсаноат»га республикадан ташқаридан зарур ресурслар, жумладан, қора мол сотиб олиш учун миллий валютани эркин айрибошладиган валютгага конвертация қилиш ҳуқуқи берилди.
3.	18.03.1998 й.	1998-2000 йиллардаги даврда қишлоқ ҳўжалигидаги иқтисодий ислохотларни чуқурлаштириш дастури тўғрисида. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 1978-фармони.	1998-2000 йилларда чорвачилик фермаларини хўсуьйлаштириш ва хўсуьй мулк қилиб сотиш давом эттирилди. 250 бошдан ортиқ моли булган фермалар фермер ҳўжалиқларига айлантирилди. 250дан кам молга эга фермалар хўсуьй мулк қилиб сотилди. Давлат наслчилик заводлари, наслчилик ҳўжалиқлари ва фермалари, суь ҳавзалари ва табиий суь ҳавзалари хўсуьйлаштирилмайдн. Наслдор чорвачиликни ривожлантириш бўйича комплекс чора-тадбирларда вилоятларда наслдор қорамол етиштириш бўйича ихтисослашган 2-3тадан наслчилик ҳўжалиқлари ташкил этилиб, уларга тегишли микдорда сўғориладиган ерлар ажратилиши назарда тутилган.
4.	22.04.1998 й.	Дехўн ва фермер ҳўжалиқлари уюшмаси фаолиятини ташкил этиш тўғрисида. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 168-қарори.	Дехўн ва фермер ҳўжалиқлари уюшмасига қишлоқ ҳўжалик маҳсулотлари ишлаб чиқарувчи майда ва ўрта қишлоқ ҳўжалиги қорхоналарини наслдор моллар билан таъминлашда шартнома асосида ёрдам бериш топширилди. Дехўн ва фермер ҳўжалиқлари ва уларнинг ширкатларини тула ва ўз вақтида наслдор қора моллар билан таъминлаш тартиби ишлаб чиқилди.
5.	25.02.1999 й.	Чорвачиликда наслчилик ишларини тақомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 82-қарори.	Наслчилик ишини тақомиллаштириш асосида чорва моллари маҳсулдорлиги ва чорвачилик маҳсулотлари ишлаб чиқаришни ошириш чора-тадбирлари белгилан олнди. Қишлоқ ва суь ҳўжалиги вазирлиги тизимидagi Ўзбекистон чорвачиликда наслчилик иши бўйича республика ишлаб чиқарил бирлашмаси («Ўзнаслчорвачиликшмаси») негизда «Насл-хизмат» чорва наслчилиги уюшмаси ташкил этилди ва унинг зиммасига қўйилди вазифалар юклатилди:- наслчилик ва селекция ишлари олиб бориш, республика табиий-иклим шартноига мос юксак наслдор қорамолларни ишлаб чиқариш;-чорва моллари ишлаб чиқарувчилар томонидан қаттиқ муолажалан юксак сифатли уруғлар ишлаб чиқарилишини, сақланишини ва сотилишини таъминлаш;-турли мулк шаклига эга чорвачилик ҳўжалиқларига наслчилик иши бўйича сервис хизмати қўрсатиш;-наслдор чорва молларини тайёрлаш ва сотиш;-чорва молларини суьий урчитилга илгор технологияларни жорий этиш;-наслдор чорва молларининг маҳсулдорлигини наслига қараб тайёрлаш ва ўтказиш;-чорва молларини суьий урчитил ҳамда чорва молларининг маҳсулдорлигини наслига қараб хисобга олиш бўйича мутахассисларни тайёрлаш ва малакасини ошириш Ўзбекистон қишлоқ ҳўжалиги илмий-ишлаб чиқариш марказига «Насл-хизмат» чорва наслчилиги уюшмаси билан ҳамкорликда давлат наслчилик заводларида наслчилик ишларини олиб боришни ислох қилиш бўйича чора-тадбирлар ишлаб чиқариш топширилди.
6.	23.03.2006 й.	Шахсий ёрдамчи, дехўн ва фермер ҳўжалиқларида чорва молларини қўлатиришни рағбатлантириш чора-тадбирлари тўғрисида. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 308-қарори.	Чорва наслчилиги қорхоналари ва ҳўжалиқлари 2010 йилгача бўжона туловларидан озод қилинган.

6. ОМИХТА ЕМ ИШЛАБ ЧИКАРИШНИ РИВОЖЛАНТИРИШГА ОИД ҚОНУН ҲУҶЖАТЛАРИ

№	Сана	Қонун ёки қонун ҳужжатининг номи	Мазмуни
1.	23.02.1994 й.	Чорвачиликда ихлохотларни тақомиллаштириш ҳамда деҳон (фермер) ҳўжаликлари ва ҳуёсийлаштирилган фермалар манфаатларини ҳимоя қилиш тўғрисида.Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 315-қарори.	Ҳуёсийлаштирилган фермалар ва фермер ҳўжаликларини уларнинг буюртмасига биноан сифат курсаткичларига қатъий рию қилган ҳолда ем, шелуҳа ва қунжара билан ўз вақтида таъминлаш учун омихта ем фондлари ташкил этилди. Шунингдек, қўйидагилар назарда тутилди:-1994 йилнинг 1 апрелигача деҳон (фермер) ҳўжаликларига ҳар бир шартли қора мол бошидан келиб чиқиб, суғориладиган ерларда 0,3-0,45 гектар, лалми ерларда 2 гектардан ер ажратили;-1994 йилда ҳуёсийлаштирилган фермалар ва фермер ҳўжаликлари учун омихта ем фондини алоҳида банд билан ажратилиш;- деҳон (фермер) ҳўжаликлари ўз маҳсулотларини ҳўжаликларга ажратилган ем миқдоридан келиб чиқиб шартнома асосида топирили;- фермалар ва фермер ҳўжаликлари ўзларига ажратилган ем, шелуҳа ва қунжарани сифат курсаткичларига қатъий рию қилган ҳолда ўз вақтида ва тўла олишини таъминлаш назарда тутилган.
2.	28.04.1997 й.	Ўзбекистон Республикаси Президентининг «Шахсий ёрдамчи ва деҳон ҳўжаликларини давлат йўли билан қўллаб-қувватлаш ҳамда мамлакатни озик-овқат билан таъминлашда уларнинг ролини қўчатириш борасидаги чора-тадбирлар тўғрисида»ги фармонини ташкил этиш масалалари ҳақида. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 215-қарори.	Чорвачилик соҳасининг сифатли омихта емига бўлган эҳтиёжини тўла қондириш мақсадида:-1997 йилда дон маҳсулотлари ишлаб чиқарувчи қорхоналарнинг омихта ем ишлаб чиқаришга иктиёсоллашшини амалга оширили;- омихта ем саноатининг иктиёсоллашган қорхоналар учун зарур хом ашё, шунингдек, гиприд маказҳўхори уругини олиб келишни мотиялаш манбаларини аниқлаш;-1997 йилда деҳон ҳўжаликлари эҳтиёжлари учун белгиланган миқдорда қунжара ажратили;-шахсий ёрдамчи ва деҳон ҳўжаликларига уларнинг буюртмаларига биноан омихта ем ва қунжара сотилишини таъминлаш.
3.	18.03.1998 й.	1998-2000 йиллардаги даврда қишлоқ ҳўжаликдаги иктиёсодий ихлохотларни қўчурлаштириш дастури тўғрисида. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 1978-фармони.	Чорвачиликни ривожлантиришга доир комплекс чора-тадбирларга биноан «Ўздонмахсулот» зиммасига 1998 йилда 2,0-2,5 миллион тонна барча компонентларга эга юкори сифатли омихта ем ишлаб чиқариш, Тошкент, Самарқанд, Фарғона ва Хўрزم вилоятларидаги биттадан заводда паррандалар учун омихта ем ишлаб чиқаришни йўлга қўйиш вазифаси юқлатилди.
4.	22.04.1998 й.	Деҳон ва фермер ҳўжаликлари уошмаси фаолиятини ташкил этиш тўғрисида. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 168-қарори.	Деҳон ва фермер ҳўжаликлари уошмасига воситачилик йўли билан деҳонлар, фермерлар ва бошқа шахсларнинг пул маблағларини, шунингдек, банкларнинг кредитларини жалб этиш орқали омихта ем ишлаб чиқаришга иктиёсоллашган кооперативлар ташкил этиш ёрдам курсаткич топирилиди.
5.	26.06.1998 й.	1998-2000 йиллардаги даврда чорвачилик, паррандачилик ва балчилик учун омихта ем ишлаб чиқаришни қўйатириш ва унинг сифатини яхшилаш чора-тадбирлари тўғрисида.Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 268-қарори.	Жўмладан, қўйидаги қарорлар қабул қилинди:-1998-2000 йилларда «Ўздонмахсулот» ва «Ўзбекилик» давлат қорпорацияларининг омихта ем ишлаб чиқаришга доир вазифалари тасдиқланди;-қорхоналар омихта ем ишлаб чиқариш учун олиб келадиган хижоалар, хом ашё ва компонентлар божхона божларидан озод қилинган;-«Етмотайманасаноат» ва «Ўзўштўтсаноат» томонидан «Ўздонмахсулот» ва «Ўзалимак» омихта ем ишлаб чиқариш зарур компонентлар етказиб беришга доир вазифалари белгиланди;- «Ўзимеясаноат» ва «Ўзмеясаноатууимқондиг»га спирт ажратиб олинган хом ашё - чиқитлари (бардларни) уларнинг қорхоналари фаолият юритаётган жойлардаги чорвачилик ҳўжаликларига, «Қўдон» ишлаб чиқариш бирлашмасига эса қўйитилган бардаларни «Ўздонмахсулот» қорхоналарига омихта ем ишлаб чиқариш учун бевосита ва барқарор етказиб беришни амалга оширилиш вазифаси юқлатилди

№	Сана	Қонун ёки қонун ҳужжатининг номи	Маъмури
6.	14.02.2000й.	2000 йилда шрот ва шелуха ишлаб чиқариш ва улардан фондларнинг балансларини тасдиқлаш тўғрисида.Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 63-қарарини	2000 йилда чингидан кунжара ва шелуха ишлаб чиқариш ва фойдаланиш баланслари тасдиқланди.
7.	24.03.2003 й.	Қишлоқ ҳўжалигида истеҳсолотларни чўқурлаштиришнинг энг муҳим йўналишлари тўғрисида.Ўзбекистон Республикаси Президентининг 3226-қарори.	Қишлоқ ҳўжалиги маҳсулотлари ишлаб чиқарувчи корхоналарнинг мустақиллигини кенгайтириш ва ҳуқуқларини ишончли ҳимоя қилиш мақсадида, ҳўжалиқлар ихтисослашган йўналишлар ва тузилган контрактация шартномаларни ҳисобга олган ҳолда, улар қишлоқ ҳўжалик экинларини экишни эркин амалга оширишига доир тартиб белгиланди.
8.	23.03.2006 й.	Шахсий ёрдамчи, деҳқон ва фермер ҳўжалиқларида чорва молларини култайтиришни рағбатлантириш чора-тадбирлари тўғрисида. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 308-қарори.	Шахсий ёрдамчи, деҳқон ва фермер ҳўжалиқларининг омихта емини, жумладан, фермер ҳўжалиқларидан савдо шахобчалари орқали харид қилинадиган галлани, сотиб олиш имкониятлари янада кенгайтирилди.
9.	19.02.2007 й.	Республикада омихта ем ишлаб чиқариш санаятини ривожлантиришга доир қўшимча чора-тадбирлар тўғрисида. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 38-қарори.	Нидерландиянинг "Wupee International" компаниясидан омихта ем ишлаб чиқарувчи икки комплект ускуна сотиб олиш. 2007-2010 йилларда «Ўздоммахсулот» акционерлик компаниясининг омихта ем ишлаб чиқарувчи амалдори цехларини модернизация қилиш ва техник қайта жиҳозлаш тўғрисида қарор қабул қилинди. Айтил пайтда, «Ўздоммахсулот» корхоналари ҳориддан олиб келадиган жиҳозлар ва 2011 йил 1 январгача аса мақкаҳўхори ва арпа уруги бокжона тўловлари тўлашдан озод этилди.

7. ҚОРВАЧИЛИҚНИ РИВОЖЛАНТИРИШНИНГ ДАВЛАТ ТОМОНИДАН ҚўЛЛАБ-ҚўВВАТЛАНИШИГА ОИД ҚОНУН ҲўЖЖАТЛАРИ

№	Сана	Қонун ёки қонун ҳужжатининг номи	Маъмури
1.	18.03.1991 й.	Шахсий томорра ҳўжалиқларининг эгалари бўлиш деҳқонларга мол-малуми ёрдам бериш ва улар уюшмаси моддий-техник базасини мустаҳкамлаш тўғрисида. Ўзбекистон Президентининг 166-қарори.	Шахсий томорра ҳўжалиқлари эгалари уюшмаси индивидуаль сектор моддий-техника ресурслари бўйича ўз фондига эга бўлди. Шахсий томорра ҳўжалиқларини ривожлантириш фондиди ташкил этиш учун унга бир миллард рубль ажратилди.
2.	06.05.1991 й.	Ўзбекистон ССР Агросаноат маъмури моддий-техник таъминлаш ва техникни таъмирлаш бўйича давлат-кооператив («Ўзшўқоқтаъминоттаъмир») қўмитасини ташкил этиш тўғрисида.Ўзбекистон ССР Вазирлар Кенгашининг 119-қарори	1991 йилда агросаноат комплексини моддий-техника билан таъминлаш ва техникни таъмирлашни ахшиллаш учун республикада паёқларнинг индивидуаль ва жамоа шаклидан аъзолиги, кооператив, давлат, қўйма, ижара, ҳўсусли корхоналар ва жамеат ташкилотлари, шахсларнинг ихтиёрий ишлари томониларига асосланган «Ўзшўқоқтаъминоттаъмир» қўмитаси ташкил этилди.

№	Сана	Қонун ёки қўғишнинг номи	Мазмун
3.	30.12.1991 й.	Республикада деҳқон (фермер) ҳўжалиқларини янада ривожлантириш ва мустакимлашга доир қора- тадбирлар тўғрисида. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 315-қарори.	Меҳнат, иқтисодий химоя ва меҳнаткашларнинг иқтисодий сўғуртасига оид қонунчилик ҳўжалиқларига ҳам жорий этилди. Шахсий томорига ҳўжалиқлари эгалари, мол, паранда, ем ва қурилиш материаллари сотиб олишлари учун, шахсий томорига ҳўжалиқлари эгаларининг туман ва қишлоқ (посёлок) уюшмалари таъясига биноан бир оилга 10 минг рублгача нақд пул берилди. деҳқон (фермер) ҳўжалиқларига мол сотиб олиш учун қолхоз, совхоз ва бошқа қишлоқ ҳўжалик қорхоналари қарфотирига биноан 50 минг рублгача бўлган миқдорда нақд пулда имтиёзли кредитлар берилди.
4.	07.04.1993 й.	Жамоа қоравчилиги фермалари деҳқон (фермер) ҳўжалиқлари ва қишлоқ ҳўжалиқидати давлат тасаруфда бўлмаган бошқа тузилмаларга техник ҳамда зооветеринария хизмати қўрсатиш масалалари тўғрисида. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 174-қарори.	Чорвачиликда зарур сервис хизмати қўрсатишни таъминлаш мақсадига «ҳўшшоқтаъминоттаъмир» ҳўзурида жамоаларга, шунингдек, деҳқон (фермер) ҳўжалиқларига мулк сифатида берилган чорвачилик фермаларига хизмат қўрсатиш бўйича ҳўжалик ҳисобидати республика бирлашмаси ташкил этилди. Бирлашманинг туман бўлиқлари амалдари сервис прокат пунктлари, махсус савдо дўконлари ва чорвачилик фермаларининг қишлоқларига техник хизмат қўрсатадиган станциялар негизига ташкил этилди. Бирлашманинг асосий, жумладан, зооветеринария пунктларини жиҳозлар ва махсус техника билан тула таъминлашга оид вазифалари белгилаб берилди.
5.	23.02.1994 й.	Чорвачиликда ишловларни таъминлаштириш ҳамда деҳқон (фермер) ҳўжалиқлари ва хўсуийлаштирилган фермалар манфалатларини химоя қилиш тўғрисида. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 87-қарори.	Қарорда қўйилганлар назарда тутилган деҳқон (фермер) ҳўжалиқларига ҳар бир бoш шартли чорва молини ҳисобга олган ҳолда ер ажратиш хўсуийлаштирилган фермалар ва деҳқон (фермер) ҳўжалиқларига қорамол ва моддий-техника ресурслари сотиб олиш учун мулкнинг гаровига қўйиш шартли билан 10 йилга кредитлар ажратиш; хўсуийлаштирилган фермалар ва деҳқон (фермер) ҳўжалиқларидан махсуслотини қелишилган нархларда ҳеч бир монеликсиз қабул қилиб олинишни таъминлаш, таъйерлов ташкилотлари ва савдо қорхоналарига зарур миқдордаги кредитларни ўз вақтида ажратиш; жамоа фермалари ва деҳқон (фермер) ҳўжалиқларини уруғ, уғит, даволлаш препаратлари, наслдор моллар билан таъминлаш, уларга молларни сунъий урчишти ва зооветеринария хизмати қўрсатишда ёрдам бериш; деҳқон (фермер) ҳўжалиқлари ва хўсуийлаштирилган фермалар учун маҳаллий арзон қурилиш материалларидан фойдаланган ҳолда қичқ ва ургача фермалар лойиҳаларини таъйерлаш; хўсуийлаштирилган фермалар ва деҳқон (фермер) ҳўжалиқлари билан шартномалар тузиш асосида намунавий лойиҳалар бўйича ишлаб чиқариш объектлари қурилишини таъминлаш хўсуийлаштирилган фермалар ва деҳқон (фермер) ҳўжалиқлари ахтиёрлари учун ёнигиш-мойлалаш материаллари ажратилгандаги солиқ ва тўловларни 50 фоиз қисқартиришни назарда тутиш; барча хўсуийлаштирилган фермалар ва деҳқон (фермер) ҳўжалиқлари жамоаларининг бозор иқтисодий асослари, ишлаб чиқаришни мустаким бошқаришга ўқитиш таъминлаш.
6.	22.08.1994 й.	Қишлоқ ҳўжалиги соҳасини иқтисодий рағбатлантириш ва эриқлик бериш тўғрисида. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 937-фармони.	Қишлоқ ҳўжалик махсуслотларига (пахта ва галладан ташқари) давлат бюртмаси бекор қилинди. чорва моллари ва сут ҳарид қилишда эриқ нархларга ўтишга руҳсат этилди
7.	03.04.1996 й.	Қишлоқ ҳўжалиги ишлаб чиқаришни давлат қўли билан қўллаб-қувватлаш чора-тадбирлари тўғрисида. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 1416-фармони.	Машина-трактор парклари қишлоқ ҳўжалик қорхоналарининг бюртмалари асосида амалга оширган ишлари учун 1 йилга қўшимча қиймат солиғидан озод этилди. Ушбу имтиёздан дала ишлари нархлари ва таърифларини қаматиг учун фойдаланилади. Қишлоқ ҳўжалик товар ишлаб чиқарувчилари учун минераль ўғит ва ёнигиш-мойлалаш материалларига ҳам шундай қўшимча қиймат солиғи белгиланди. 1996-1997 йиллар учун қишлоқ ҳўжалик техн ва ахтиёт қисмлари етказиб бериш бўйича шартномалар имзоланди

№	Сана	Қонун бил көңүн хужжатинин номи	Мазмун
8.	12.04.1996 й.	Қишлоқ ҳўжалик махсуслотлари етиштирувчиларни давлат томонидан қўллаб-қувватлашнинг кўрсаткиши Туркистонда. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳаммасининг 146-қарори.	Ҳўжаликларга давлат томонидан қўрсатиладиган ёрдамни янада кўчатириш максодида 1996 йилда қораланиллик махсуслотларини аввалсиз учун 150 миллион сум, пилла ишлаб чиқаришга — 200 миллион сум, урилги қароғашга харид қилиш учун 1,2 миллиард сум миқдорда махсудли кредит ажратилди; 1996 йилда янгидан ташкил этиш шартлиган МТПларга 560 миллион сумлик айлана маблағи ажратилди; 1997 йилда эса ишлаб чиқаришни ташкил этиш, қишлоқ ҳўжалик техникаси ва эҳтиёт қисмлар етказиб бериш учун иттифолий махсудли кредит ажратилди; 131,5 миллион сум миқдоридати кредит фондаларидан қечилиб, 250,5 миллион сум миқдоридати банклар соудалариди буйича қаралар-ни сўндирши 2000 йилгача кеңиктириш амалига оширилди; 769,5 миллион сум миқдоридати кредитлар ва фонлар буйича кеңиктирилган ва иллари кеңиктирилган қараларни тулаш муносивати 2000 йилгача ўрали ишлари амалига оширилди; банкларда ва ҳўжаликларда контрагталия шартномалари ва моддий ресурсларни ҳамда қилиш бўйича шартномалар тузишда амалий ёрдам қўрсатиш бўйича юридик консалтинг хизматлари ташкил этилди.
9.	18.03.1997 й.	Шахсий ёрдамчи ва деҳон ҳўжаликларини давлат йўли билан қўллаб-қувватлаш ҳамда мамлекатни олин-совет билан таъминлашда уларнинг рухият қиймати билан таъминлашда чора-тадбирлар турисида. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 1737-Фармони.	Ҳўжаликларга давлат томонидан қўрсатиладиган ёрдамни янада кўчатириш ўига қўйдинларини қамраб олди; илгор товар ишлаб чиқаруви-чиларни қўлайитириш; Деҳон фермер ҳўжалиқлари уюшмаси жағмармасита бир йўла 500 миллион сум миқдоридати молиявий ёрдам қўрсатиш; деҳон фермер ҳўжалиқлари эгалларини иттифолий кредитлар билан таъминлаш; қишлоқ ҳўжалик махсуслотлари ишлаб чиқарувларини наслдор моллар ва бошка ресурслар билан марказлаштирилган ҳолда таъминлаш учун Деҳон фермер ҳўжалиқлари уюшмасига кредит ресурслари ажратиш; шакарларга, туманлар марказларида, посёлкаларда ва йурик кишлоқларга деҳон ва фермер ҳўжалиқлари эгаллардан йўл-суғ ва бошка махсуслотларни қабул қилиб олиш пунктлари ташкил қилиш; деҳон ва шахсий темерча ҳўжалиқлари бурятмалари ва шартномалари буйича механизация ишлари ва бошка хизматлар қўрсатишни машина-трактор паркларининг куни билан ўз вақтида бақариш; 1997 йилда деҳон ҳўжалиқлари эҳтиёжлари учун кунжама ва омихта ем ажратилиш; 1997 йилда аҳолига қарашли молларни эмлаш учун хоржиндан ветеринария препаратлари харид қилишга 365 миллион сум маблағ ажратили, олиб қелинадиган препаратлар боқнома борларидан озод этилади.
10.	10.03.1998 й.	Машина-трактор паркларининг моддий-техника базасини янада мустахамлаш ва уларнинг хизматларини кеңайтириш чора-тадбирлари турисида. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳаммасининг 108-қарори.	Машина-трактор паркларни тармоқларини янада ривожландириш ва уларнинг кенгайтирилиш максодида хар бир туманда камидан камидан, жумладан, нодавлат мулк шаклига эга МТПлар ташкил этиш; 1998 йилда МТПларга техника, эҳтиёт қисмлар ва таъмирлаш материаллари етказиб бериш; 1998-2000 йилларда хоржиндан сотиб олинадиган техниката сервис хизмати қўрсатиш бўйича 22 та, республика қороналариди ишлаб чиқариладиган техниката сервис хизмати қўрсатиш бўйича 140 та техника маркаларини ташкил этиш бора-сида чора-тадбирлар қўрилди.
11.	22.04.1998 й.	Деҳон ва фермер ҳўжалиқлари уюшмаси фаолиятини ташкил этиш турисида. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳаммасининг 168-қарори.	Деҳон фермер ҳўжалиқлари ҳамда уларнинг кооперативларини зарур техника, өнитги-моилаш материаллари, наслдор моллар, суза ва бошка моддий ресурслар билан тула ва ўз вақтида таъминлаш, шуниндек, хизмат қўрсатиш тартиби ишлаб чиқилди.
12.	02.11.2000 й.	Қишлоқи лизинг шартлариди қишлоқ ҳўжалик техникаси билан таъминлаш чора-тадбирлари турисида. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳаммасининг 424-қарори.	2001-2007 йиллар мобайнида "Ўзқишлоқмаш-холдинг" компанияси томонидан ишлаб чиқарилаган қишлоқ ҳўжалик техникасини МТПлар ва фермер ҳўжалиқларига 7 йиллик муддатда лизинг асосида, 15 фозо қийметини аванс тариқасида, 85 фозолини эса "Ўзқишлоқмаш-холдинг" компанияси тулаши шарти билан етказиб беришга қарор қилинди.
13.	17.03.2006 й.	Қишлоқ ҳўжалиги ишлаб чиқаришини давлат томонидан янада қўллаб-қувватлаш чора-тадбирлари турисида. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 304 -қарори.	2006-2007 йилларда «Ўзгрошахсервис» уюшмаси қороналарини ва муқобил МТПларни қишлоқ ҳўжалик текнисаи ва эҳтиёт қисмларини импорт қилганда боқнома тулоқларидан ҳамда 2007 йил 1 январгача қороналар буротмаси буйича бақарган ишлари ва қўрсатган хизматлари учун қўшимча йўлмат солиғидан озод қилиш тавсия этилди.

8. ЧОРВАЧИЛИК СОҲАСИДАГИ КОНТРАКТАЦИЯ ШАРТНОМАЛАРИ, НАРХЛАР, СОЛИҚЛАР, КРЕДИТЛАР ВА ИНВЕСТИЦИЯЛАРГА ОИД КОНУН ҲУҶЖАТЛАРИ

№	Сана	Конун ёки конун ҳужжатининг номи	Мазмуни
1.	30.12.1991 й.	Республикада деҳон (фермер) ҳўжалиқларини янада ривожлантириш ва мустахкамлашга доир чора-тадбирлар тўғрисида. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 315-қарори.	Шахсий томорча ҳўжалиқлари эгаларига, қoramол, парранда, ем ва қўрилиш материаллари сотиб олишлари учун, шахсий томорча ҳўжалиқлари эгаларининг туман ва қишлоқ (посёлка) уюшмалари тавсиясига биноан бир оилга 10 минг рублгача нақд пул беришга; деҳон (фермер) ҳўжалиқларига мол сотиб олиши учун қолхоз, совхоз ва бошқа қишлоқ ҳўжалиқ қороналари кафолотига биноан 50 минг рублгача бўлган миқдорда нақд пулда кредитлар беришга рухсат этилди.
2.	07.04.1993 й.	Жамоа қорвачилиги фермалари деҳон (фермер) ҳўжалиқлари ва қишлоқ ҳўжалиқдаги давлат тасарруфига бўлмаган бошқа тузилмаларга техник ҳамда зооветеринария хизмати қўрсатиш масалалари тўғрисида. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 174-қарори.	Ўзбекистон Республикаси Молия вазирлиги ва Давлат солиқ қўмитаси ёнгидан ташкил этилаётган жамоаларга хизмат қўрсатиш қўламини кенгайтириш мақсадида Республика бирлашмасини имтиёзли тартибда солиққа тортиш тўғрисида тақлиф киритди.
3.	23.02.1994 й.	Қорвачиликда ислотхотларни тақомиллаштириш ҳамда деҳон (фермер) ҳўжалиқлари ва хўсуийлаштирилган фермалар ханфаатларини хўмоя қилиш тўғрисида. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 315-қарори.	Ҳўжалиқларнинг фаолиятига, фақат қорва моллари сонини эмас, балки қорва моллари маҳсулдорлигини ошириш, шартнома шартларидаги бажариш борасидаги ишларига қараб баҳо бериладиган бўлди; деҳон (фермер) ҳўжалиқлари ва хўсуийлаштирилган фермалардан маҳсулотларни ҳеч бир монеликсиз қабул қилиб олиш борасида чора-тадбирлар қўрилди; деҳон (фермер) ҳўжалиқларига уларга ажратилган озўкага биноан ҳўжалиқлар хўсобига маҳсулот топишишга рухсат берилди. Хўсуийлаштирилган фермалар ва деҳон (фермер) ҳўжалиқларига қoramол ва моддий-техника ресурслари сотиб олиши учун мулкни гаровга қўйиш шарт билан 10 йилга чекланмаган миқдорда кредитлар ажратиш; уларнинг манфаатларини хўмоя қилиш мақсадида амалдаги солиқ ва тўловларни 50 фоиз қисқартириш назарда тутилди.
4.	22.08.1994 й.	Қишлоқ ҳўжалиги соҳасини иқтисодий рағбатлантириш ва эркинлик бериш тўғрисида. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 937-фармони.	Қорва моллари ва сутни эркин нархларда харид қилишга ўтиш тўғрисида қарор қилинди.
5.	29.08.1994 й.	Қишлоқ ҳўжалиги маҳсулотлари контрактация шартномаларини тузиш ва бажариш тартиби тўғрисидаги низомни тасдиқлаш ҳақида. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 438-қарори.	Низом мулк шакли ва идоравий мансублигидан қатъи назар қишлоқ ҳўжалиқ маҳсулотларини харид қилиш билан шуғулланадиган ташиқлотлар, қорхоналар, жулмалар, деҳон (фермер) ҳўжалиқлари ўртасидаги муносабатларни тартибга солиди. Контракция шартномаси томонларнинг ҳўқуқ ва мажбуриятларини белгиллаб берадиган асосий ҳўжжатдир.

№	Сана	Қолун ёки қонун ҳужжатининг номи	Мазмун
6.	18.01.1986 й.	Ўзбекистон гушт ва сүт саноати («Ўзгўшсаноат») давлат-акционерлик уюшмасини бошқаришни таъминлаштириш ва унинг фаолиятини барқарорлаштириш чора-тадбирлари тўғрисида. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 30-қарори.	«Ўзгўшсаноат» давлат акционерлик уюшмаси фаолиятини бошқаришга ўзгартиришлар киритилди. Бундан мақсад чорвачилик ҳўжалиқлари ва фермерларни моддий, техник ва молиявий қўллаб-қувватлашни кучайтириш асосида гушт ва сүт маҳсулотларини ишлаб чиқарувчилар ва қайта ишловчилар ўртасидаги алоқаларни мустақимлаш бўйича узоқ муддатли битимлар (шартномалар) тузиш йўли билан шаҳарлар аҳолисини гушт-сүт маҳсулотлари билан таъминлашни янада яхшилашдан иборатдир.
7.	12.04.1986 й.	Қишлоқ ҳўжалиги маҳсулотлари етиштирувчиларни давлат томонидан қўллаб-қувватлашни кучайтириш тўғрисида. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 146-қарори.	Банкларда ва ҳўжаликларда контрактация шартномалари ва моддий ресурсларни харид қилиш бўйича шартномалар тузишда амалий ёрдам кўрсатиш бўйича қридик хизматлари ташкил этиш назарда тутилди.
8.	18.03.1997 й.	Шахсий ёрдамчи ва деҳқон ҳўжалиқларини давлат йўли билан қўллаб-қувватлаш ҳамда мамлакатни озик-овқат билан таъминлашда уларнинг ролини кучайтириш борасидаги чора-тадбирлар тўғрисида. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 1737-фармони.	Уюшма ва Деҳқон ва фермер ҳўжалиқларини қўллаб-қувватлаш фонди, шунингдек, улар томонидан таъсис этиладиган қишлоқ ҳўжалик маҳсулотлари ишлаб чиқарувчиларга хизмат кўрсатувчи шўъба корхоналари улар давлат рўйхатидан ўтган кундан бошлаб беш йил муддатга даромад солиғи тўлашдан озод этилди.
9.	22.04.1998 й.	Деҳқон ва фермер ҳўжалиқлари уюшмаси фаолиятини ташкил этиш тўғрисида. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 168-қарори.	Қишлоқ ҳўжалик маҳсулотларига (пахта ва галладан ташқари) давлат томонидан белгиланган давлат буюртмалари бекор қилинди, чорва моллари ва сүт харид қилишда эркин нархларга ўтиш амалга оширилди. Ўзбекистоннинг ваколатли банклари орқали деҳқон ва фермер ҳўжалиқларига микро ва кичик кредитлар бериш мақсадида Европа тикланшиш ва ривожланиш банкнинг 40 миллион АҚШ долларигача бўлган қўшимча ўрта муддатли кредит линиясини очиб тавсия қилинди. Деҳқон ва фермер ҳўжалиқлари уюшмасининг асосий вазифалари: ички ва ташқи бозорларда маҳсулотларни сотишга қўмақлашиши; кредитлар, жумладан, хорижий молия муассасаларидан кредитлар олиш ва ўзлаштиришда консалтинг ва услубий ёрдам кўрсатиш.
10.	5.01.2002 й.	Қишлоқ ҳўжалиги корхоналарини фермер ҳўжалиқларига айланштириш чора-тадбирлари тўғрисида. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 8-қарори.	Янгидан ташкил этилаётган ҳўжалиқларни банклар томонидан кредитлаш тартиби тасдиқланди. Кредитлар бериш қайтарил, тўлаш, таъминлаш, тезкорлик ва мақсадли фойдаланиш шартлари асосида уч йиллик муддатгача берилди. Кредитлар фермерларга ишлаб чиқаришни ривожлантириши — чорва моллари, еш моллар, парранда, ем-хашак ва охмат ем, қўчатлар, ветеринария препаратлари, ўсимликларни ҳимоялаш кимёвий воситалари, минерал ўғитлар, ёнгли-моиллаш материаллари сотиб олиши; хом ашё ва материалларига дастлаб ишлов бериши; икчам ишлаб чиқариш корхоналари ва тадбиркорликнинг бошқа турларини ташкил этиши учун берилди.

№	Сана	Қонун ёки қўғон ҳужжатининг номи	Маъмуни
11.	04.09.2003 й.	Қишлоқ ҳўжалиги ишлаб чиқаришда шартномавий мўносабатларни тақомиллаштириш ва мажбуриятлар бажарилуши учун томонларнинг жавобгарлигини ошириш чора-тадбирлари тўғрисида. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 383-қарори.	Маҳсулот ишлаб чиқарувчилар, тайёрловчилар ва хизмат кўрсатувчи ташкилотлар ўртасида шартномалар имзоллаш, рўйхатдан ўтказиш ва ижро этиш тартиби тўғрисидаги низоом тасдиқланди.
12.	27.10.2003 й.	2004-2006 йилларда фермер ҳўжаликлари ривожлантириш чора-тадбирлари тўғрисида. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 3342-фармони.	2004-2006 йилларда фермер ҳўжаликлари молиялаш-кредитлаш механизмларини тақомиллаштиришга оид чора-тадбирлар ишлаб чиқаришга кетган барча харажатларни фермерларнинг ўз набагларига ҳўсбидан қопланишини, 2004-2005 йиллар мобайнида барча фермер ҳўжаликлари бевосита кредитлашга ўтказишни, фермер ҳўжаликлари молиялаш ва кредитлашнинг муқобил банк кредитлаш шаклини ривожлантиришни ўз ичига олди. Фермер ҳўжаликларининг ёнили-моилаш материаллари, минераль ўғитлар, озуқа, уруғ ва бошқа ресурсларни харид қилиш бўйича шартномалар тузиши назарда тутилган.
13.	30.10.2003 й.	2004-2006 йилларда фермер ҳўжаликлари ривожлантириш концепциясини амалга ошириш тўғрисида. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 476-қарори.	Чорвачилик маҳсулотлари бўйича намунавий контрактация шартномалари тасдиқланди.
14.	01.03.2004 й.	Тижорат банклари томонидан фермер ҳўжаликлари ривожлантириш учун таъминлаш ҳўқуқини гаровга олган ҳолда кредитлаш тартиби тўғрисидаги Низоомни тасдиқлаш ҳақида Ўзбекистон Республикаси Марказий банки бошқарувиининг 564-қарори.	Тижорат банклари томонидан фермер ҳўжаликлари ер участкасини ижарага олиш ҳўқуқини гаровга олган ҳолда кредитлаш тартиби тўғрисидаги низоом тасдиқланди.
15.	23.03.2006 й.	Шахсий ёрдамчи, деҳқон ва фермер ҳўжаликларида чорва молларини қўлатиришни рағбатлантириш чора-тадбирлари тўғрисида. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 308-қарори.	Бепулаб қўйилдики, шахсий ёрдамчи ва деҳқон ҳўжаликларида қорамол боқиш билан банд бўлган шахслар иш билан таъминланган аҳоли тоифасига киритилди ва пенсия билан таъминланш ҳўқуқига эга бўладилар. Шахсий ёрдамчи ва деҳқон ҳўжаликларида чорвачиликни ривожлантириш учун фуқароларга ўзини ўзи бошқариш органлари – маҳалла қўмиталарининг кафилиги остида тижорат банклари томонидан имтиёзли мақсадли микрокредитлар ажратиш тартиби тасдиқланди.

9. ҚОРВАЧИЛИК МАХСУЛОТЛАРИНИ ИШЛАБ ЧИҚАРИШ, ҚАБУЛ ҚИЛИШ ВА СОТИШ, ҚАЙТА ИШЛАШГА ОИД ҚОНУН ҚҲҲЖАТЛАРИ

№	Сана	Қонун бил қонун қўраётганининг номи	Мазмуни
1.	18.01.1996 й.	Ўзбекистон Ғўшт ва сўт саноати («Ўзғўштсаноат») давлат-акционерлик уюшмасини бошқаришни тақомиллаштириш ва унинг фаолиятини барқарорлаштириш чора-тадбирлари тўғрисида. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 30-қарори.	«Ўзғўштсаноат» давлат-акционерлик уюшмасини бошқаришни тақомиллаштириш ва унинг фаолиятини барқарорлаштириш учун қўйилган назарда тутилди-шаҳарлар ва туманлар марказларидан Ғўшт ва сўт маҳсулотларини сотиш бўйича махсус магазинлар ва бошқа савдо шаҳобчаларининг кенг тартиотини ташкил этиш-Ғўшт ва сўт ишлаб чиқарувчилар ва қайта ишловчилар ўртасида қорвачилик ҳўжаликлари ва фермерларни моддий, техник ва мотиваци куллуб-қувватлашни ҳисобга олган ҳолда узоқ муддатли шартномалар тузилишига эришиш-хориждан зарур хом ашё ресурслари, чорва моллари, кеплак, жиҳозлар, улаковка материаллари ва бошқа материаллар харид қилиши учун миллий валютани эркин алмаштириладиган валютотага конвертация қилиш ҳўқуқини бериш-саноат комплекслари ва қайта ишлаш корхоналарининг айланма маблағларини тўлдирishi учун 3 йилга 200 миллион сўм микдоридаги фондиза сўзда ажратилиш.
2.	18.03.1998 й.	1998-2000 йиллардаги даврда қишлоқ ҳўжалигидаги иқтисодий ишловчи кичик заводлар ташкил дастури тўғрисида. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 1978-фармони.	2000 йилгача тукум ишлаб чиқаришни 900 миллион донага ва ларранда Ғўштин етиштириш 27 минг тоннага, қорамоллар сонини ва семиртириш 200 минг бошга, қўчаларни эса 100 минг бошга, Ғўшт ишлаб чиқариш ва сотиш 1997 йилдаги 60 минг тоннадан 90 минг тоннага, баллиқ ишлаб чиқариш 1997 йилдаги 8,9 минг тоннадан 1998 йилда 17,6 минг тоннага, 1999 йилда 20,8 минг тоннага, 2000 йилда эса 26 минг тоннага етказиш қўзда тутилган. Шаҳарлар, туманлар марказлари, посёлкалар ва йирик ишловчиларда деҳқон ва фермер ҳўжалиқларидан Ғўшт-сўт ва бошқа қишлоқ ҳўжалик маҳсулотларини қабул қилиш пунктларини ташкил этиш, харид қилинадиган маҳсулотларга олдидан халқ тўлаш йўли билан фысқерс шартномаларини тузишни кулплаш назарда тутилган.
3.	10.10.1998 й.	Қаймоғи олинмаган сўтин қайта ишловчи кичик заводлар ташкил этиш чора-тадбирлари тўғрисида. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 434-қарори.	Нукус, Тошкент шаҳарлари ва вилоятлар марказлари атрофида Исроилнинг етакчи фирмалари технологиялари ва жиҳозлари асосида қаймоғи олинмаган сўтин қайта ишловчи ҳамда турли хил сўт маҳсулотлари ишлаб чиқарувчи 15 та мини завод барпо этиш назарда тутилган.
4.	26.10.1998 й.	Қишлоқ ҳўжалик маҳсулотларини харид қилиш ва сотиш бўйича улғуржи бозорлар тизимини шакллантириш ва ривожлантириш тўғрисида. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 452-қарори.	Харид қилиш ва сотиш бўйича улғуржи бозорлар тизимини шакллантириш ва ривожлантириш тўғрисидаги махсус қарорда Тошкент шаҳри ва вилоятлар марказларида, зарур ҳолларда бошқа шаҳарларда ҳам, биттадан «Улғуржи бозор» акционерлик жамиятларини барпо этиш назарда тутилган.
5.	4.12.1998 й.	Тери ҳомашёси харид қилишни тақомиллаштириш тўғрисида. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 510-қарори	Туғатилган «Чарм» корпорацияси негизида «Ўзбекнегилсаноат» ҳузурида «Ўзбекчарм» акционерлик жамияти ташкил этилди. Бундан кулланган мақсад — ҳўжалик қортувчи субъектлар фаолиятини мувофиқлаштириб бориш, сифатли тери хом ашёси тайёрлашнинг кенг тизимини ташкил этиш, еткона техник ва инвестиция сифебатини амалга ошириш, хориқ инвестициясини жалб этиш, ички ва ташқи бозорда маркетинг тадқиқотлари олиб бориш, экспортга чиқарилаётган маҳсулотлар ҳажмини оширишдан иборатдир.

№	Сана	Қонун ёки қонун ҳужжатининг номи	Мазмуни
6.	02.07.1999 й.	Тошкент шаҳри аҳолисини гўшт ва сўт маҳсулотлари билан узулгуси таъминлаш бўйича чора-тадбирлар тўғрисида. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 323-қарори.	Ушбу қарор «Ўзгўштусаноат»га қарашли «Тошкентгўшт» ва «Тошкентсўт» акционерлик жамиятларининг молиявий ва ишлаб чиқариш фаолиятини янада барқарорлаштириш, самардорлигини ошириш, тармоққа ҳориқ инвестициясини кенг жалб этиш, раёабобёрдош ва юксак сифатли гўшт ва сўт маҳсулотлари ишлаб чиқарувчи қўшма корхоналар ташкил этиш асосида Тошкент шаҳри аҳолисини гўшт ва сўт маҳсулотлари билан чинарзуви таъминлаш мақсадига қабул қилинди. 1. Тошкент шаҳрида гўшт ва сўт маҳсулотларини етказиб беришининг прогност ҳажмлари тасдиқланди. - Деҳқон ва фермерлар уюшмаси ҳаида тадбиркорлар 1999 йилда — 85391 тонна, 2000 йилда 86000 тонна гўшт етказиб беради. «Ўзгўштусаноат» уюшмасига қарашли корхоналар белгиланган ҳажмда сўт етказиб беради. «Ўзларандасаноат» уюшмаси 1999 йилда 500 тонна, 2000 йилда 1200 тонна кўрқа гўшти етказиб беради; 2. «Ўзгўштусаноат» уюшмаси Тошкент шаҳрида молларни сўйиш учун кушона ташкил этади; ҳориқий инвестициялар иштирокида қўшма корхона ташкил этиш мақсудланди; 3. Тайёр гўшт ва сўт маҳсулотларининг нархларини пасайтириш учун «Ўзгўштусаноат» уюшмасининг импорт қилинган куруқ сўт, майдаланган гўшт, қолбаса ва сосиска пустиоти, зиравор ва бошқа ёрдамчи материаллари савдоси билан шуғулланувчи улуғуржи савдо корхоналарига ушбу маҳсулотлардан оптинадиган солиқларни қўшма республика ҳудудига опиб яришда Ўзбекистонда ишлаб чиқариладиган озиқ-овқат маҳсулотларига жорий этилган қўшмача қиймат солиғи сифатида ҳисоблашга рухсат этилди; 4. Маҳаллий ҳокимият қораларига Деҳқон ва фермер ҳўжалиқлари уюшмаси, «Ўзгўштусаноат» уюшмасининг «Тошкентгўшт», «Тошкентсўт» акционерлик жамиятлари, Тошкент вилоятдаги бурдоқчилик ҳўжалиқларига чорва моллари, гўшт ва сўт маҳсулотларини етказиб бериш ва қайта ишлашда, ушбу маҳсулотларни Тошкент шаҳри аҳолиси ва бошқа истеъмолчиларга сотишда амалий ёрдам кўрсатиш топиширилди.
7.	27.10.2003 й.	2004-2006 йилларда фермер ҳўжалиқларини ривожлантириш чора-тадбирлари тўғрисида. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 3342-қармони.	Фармонда қишлоқда маҳсулотларни тайёрлаш, қайта ишлаш ва сотиш, шунингдек фермер ҳўжалиқларига сервис хизмати кўрсатиш бўйича инфратузилмаларни кенг ривожлантириш назарда тутилган. Қишлоқ ҳўжалиқ маҳсулотларининг ички ва ташқи бозорлардаги қоньонктурасини, хизматлар ва моддий-техника ресурсларини, фермер ҳўжалиқлари ва тайёрловчилар, қайта ишловчи ва қишлоқда хизмат кўрсатувчи ташкилотлар ўртасидаги бевосита шартнома муносабатларини ўрганиш бўйича ахборот-маркетинг хизмати тизими ишлаб чиқилди.
8.	23.03.2006 й.	Шахсий ёрдамчи, деҳқон ва фермер ҳўжалиқларида чорва молларини қўлайтиришни рағбатлантириш чора-тадбирлари тўғрисида. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 308-қарори.	Наслчилик корхоналари ва ҳўжалиқлари 2006 йилдан 2010 йилгача божхона тўловлари тўлашдан озод қилинди.
9.	21.04.2006 й.	2006-2010 йиллар даврида шахсий ёрдамчи, деҳқон ва фермер ҳўжалиқларида чорва моллари, биринчи навбатда, қорамоллар сонини қўлайтиришни рағбатлантириш дастурини амалга ошириш чора-тадбирлари тўғрисида. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 67-қарори.	Дастурнинг ижроси ўз ичига қўйадигаларни олган: -чорва моллари сотиладиган бозорларни инвентаризациядан ўтказиш ва уларнинг ишини йўлга қўйиш бўйича зарур тадбирлар мажмуини ишлаб чиқиш; -чорвачилик маҳанзимларини қайта қилиш бўйича узоқ муддатли шартномалар, жумладан, фьючерс шартномалари тузиш кунжара билан таъминлашни ташкил қилиш; -шахсий томорқа ҳўжалиқлари ва деҳқон ҳўжалиқларини омихта ем ва сотиш бўйича белгиланган ветеринария-санитария қондаларига қатъий амал қилинишни таъминлаш; -кушоналарни деҳқон бозорлари ёнида, қишлоқ жойларда эса аҳоли учун қулай жойларда ташкил этиш қўйидаги тартиб белгиланган, шахсий томорқа ҳўжалиги ва деҳқон ҳўжалиқларининг чорва молларини санитария ва ветеринария назорати талабларига жавоб берадиган махсус кушоналарда сўйиш; деҳқон бозорлари ва савдо шаҳобчаларида фақат санитария ва ветеринария назорати экспертизасидан ўтганлигини тасдиқловчи гушлларни сотиш

1-жадвал. Қишлоқ хўжалигининг Ўзбекистон иқтисодиётидаги роли ва ўрни

Курсаткичлар	Йиллар															
	1992	1993	1994	1995	1996	1997	1998	1999	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007
Қишлоқ ҳўжалик ишлаб чиқариши, жорий нархларда, млрд. сўм*				124,4	181	399,9	550,1	891,5	1387,2	2104,8	3255,3	4083,3	4615,8	5978,3	7538,8	8988,9
Қишлоқ ҳўжалигининг ЯИМдаги улуши, %				28,1	22,4	28,3	26,8	29	30,1	30	30,1	28,6	26,8	26,3	24,1	
Қишлоқ ҳўжалик маҳсулотлари ҳажми ўсишининг амалдаги ифодаси				102,2	94,4	105,8	104,1	105,6	103,1	104,2	106,0	107,3	108,9	105,4	106,7	106,1
Қишлоқ ҳўжалигида ишлаётганлар, минг киши	3122	3272,5	3636,8	3483,7	3560,8	3558,3	3543,6	3515	3324,9	3266,7	3259,3	3201,4	3055,3	3086,5	2967,4	2990,9
Қишлоқ ҳўжалигида ишлаётганларнинг иқтисодий фаол аҳоли умумий сонидаги улуши, %	39,3			41,1	41,5	40,9	40,1	39,4	36,9	35,6	34,8	33,3	30,7	30,3	28,4	26,5
Қишлоқ аҳолисининг мамлакат аҳолисининг умумий сонидаги улуши, %				61,8	62	62,2	62,4	62,6	62,8	63	63,3	63,5	63,7	63,9	64	64,1
Чорвачилиннинг қишлоқ ҳўжалик ишлаб чиқаришидаги улуши, %				42,1	40,6	50,5	49,5	46,0	49,8	48,4	49,4	48,5	47,3	44,4	44,1	44,9

* 1995-1999 йй. Ялпи маҳсулот, млн. сўмда

Манба: Давлат статистика қўмитаси.

2-жадвал. Ўзбекистон Республикаси ҚСХВ қишлоқ хўжалик қорхоналари ва ташкилотларининг қишлоқ хўжалик ер майдонларининг тузилмавий динамикаси, 2007 й., минг га.

Йил	Жами қишлоқ хўжалик ерлари, минг га.	Жумладан											
		Шудгор, минг га.		Қўйиллик ўси- ликлар, минг га.		Бўз ерлар, минг га.		Яйловлар, минг га.		Пичанзорлар, минг га.		Сугориладиган ерлар, %	Сугориладиган экинзорлар, %
		Жами	Сугори- ладиган	Жами	Сугори- ладиган	Жами	Сугори- ладиган	Жами	Сугори- ладиган				
1991	25619,9	4074,1	3318,5	365,7	358,2	71,6	26,9	20999,5	15	109	24,5	14,6	81,5
1992	25593,2	4073,2	3309,9	367,5	359,5	72,4	28,3	20972,8	15,3	107,3	24,6	14,6	81,3
1993	25447,7	4076,3	3318,8	368,1	359,4	71,3	27,9	20824,6	15,4	107,4	24,8	14,7	81,4
1994	24788,3	4074,7	3320,6	366,8	358	63	30,7	20176,3	16,6	107,5	25,1	15,1	81,5
1995	23689,2	4074	3328,5	361,3	352,5	68,4	35,4	19078,2	17	107,3	25	15,9	81,7
1996	23542,2	4069,9	3328,1	357	348,3	70,8	37,5	18939	17,3	105,5	23,3	15,9	81,8
1997	20119,2	4059,1	3318,8	351,9	342,8	76,9	43,8	15526,3	17,5	105	22,7	18,6	81,8
1998	20000,2	4042,7	3305,2	342,5	334	77	43	15428	16,3	110	22,7	18,6	81,8
1999	20505	4037,9	3302,2	339,4	330,8	79,9	45,6	15938	16,4	110	22,7	18,1	81,8
2000	20442,5	4035,9	3295,5	333,8	323,9	81,9	47,6	15881,2	16,7	109,7	27,6	18,2	81,7
2001	20259,2	4033,4	3296	329,1	319,1	84,6	48	15703,3	16,4	108,8	27,6	18,3	81,7
2002	17418,2	4031,3	3293,4	322,9	314,2	83,4	46,9	12881,1	16,5	99,5	27,1	21,2	81,7
2003	17391	4021,2	3283,9	323,4	314,8	83,2	47,1	12863,8	16,6	99,4	27	21,2	81,7
2004	17346,2	4026,2	3281,1	324,8	316,1	82,5	46,7	12812,9	16,5	99,8	27,1	21,3	81,5
2005	17288	4034	3288	321,7	313,3	82,1	46,9	12750,3	16	99,8	27	21,4	81,5
2006	17294,4	4041,9	3292,7	325,1	316,3	80,9	46,8	12741,8	27	104,7	15,9	21,4	81,5

Манба: Давлатерхивдеки маълумот

3-жадвал. Республикадаги экин майdonлари тузилмаси, минг га

Қишлоқ хўжалик экин	1991	1992	1993	1994	1995	1996	1997	1998	1999	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007
Ғалла	1008,1	-	-	-	1656,5	1740,5	1837,6	1686,7	1720,5	1614	1393,7	1533,4	1790,9	1667,1	1616,1	1618	1538,9
%	24,4	-	-	-	40,6	44,2	45,3	43	44,4	43,9	41,4	44,2	48,5	46,3	44,9	44,9	43,2
Пахта	1830,1	-	-	-	1492,8	1487,3	1513,1	1531,6	1517,4	1444,5	1452,1	1421	1393	1456,3	1472,3	1448,2	1451,6
%	44,2	-	-	-	36,6	37,8	37,3	39,1	39,1	39,3	43,2	41	37,7	40,5	40,9	40,1	40,8
Картошка	41,8	-	-	-	45,9	44,3	57,6	54,7	48,5	52,2	50,8	48,9	49,2	52,1	49,8	52,6	56
%	1	-	-	-	1,1	1,1	1,4	1,4	1,3	1,4	1,5	1,4	1,3	1,4	1,4	1,5	1,6
Сабзавот	140,2	-	-	-	111,2	104,4	103,1	101	95,9	98,1	99,1	97,8	99,6	104,4	137,7	154,4	159,8
%	3,4	-	-	-	2,7	2,7	2,5	2,6	2,5	2,7	2,9	2,8	2,7	2,9	3,8	4,3	4,5
Полиэ маҳсулотлари	79,8	-	-	-	42,7	39,3	38,6	47,5	44,1	36,9	35,6	37,3	41,3	34,7	33,9	37,4	38,1
%	1,9	-	-	-	1	1	1	1,2	1,1	1	1,1	1,1	1,1	1	0,9	1	1,1
Ем-хашак	1039,7	-	-	-	731,6	521,5	507,8	497,5	452,8	429	331,2	329,1	316,5	284,2	290,3	296,4	290,3
%	25,1	-	-	-	17,9	13,2	12,5	12,7	11,7	11,7	9,8	9,5	8,6	7,9	8,1	8,2	8,2
Жами	4139,7	-	-	-	4030,7	3937,3	4057,8	3919	3879,2	3674,7	3362,5	3467,5	3690,5	3598,8	3600,1	3607	3561
%	100	-	-	-	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100

Манба: Давлат статистика қўмитаси

4-жадвал. 1970-2006 йилларда экин экилган ерлар сифати динамикаси

Синфи	Бонетет бали	Ернинг сифати	Сугориладиган ерлар, минг га					
			1972 й.	1980 й.	1985 й.	1990 й.	1999 й.	2007 й.
I	81-100	энг яхши	1050	969	864	515	106	84
II	61-80	яхши	689	910	928	1183	1391	886
III	41-60	ўртача	437	771	969	1245	1621	1759
IV	21-40	ўртадан паст	140	388	594	643	863	911
V	0-20	ёмон	-	0.6	45	0.3	9.5	9.9
Ўрганилмаган			179	537	-	-	-	-
Ўзбекистон бўйича			2495	3038	3400	3586	3991	3650
Ўзбекистон бўйича бонитет бали			62	59	58	60	55	< 55

Манба:

1. Г.А.Толимов. "Земельные ресурсы Узбекистана и проблемы их рационального использования". Тошкент. 1992, 203-бет.
2. Э.К.Қурбонов ва бошқалар. "Республикадаги сугориладиган ерларнинг ҳолати ва улардан самарали фойдаланиш бўйича тақлиф ва тавсиялар". Тошкент. 2001, 40-бет.
3. Давлатергеодезхадстр.
4. А.С.Чертовский, А.К.Бозоров. Система землепользования Узбекистана. Тошкент, Фан, 2007, 17, 328-бетлар.

5-А жадвал. Барча турдаги ҳўжаликлардаги моллар сони, минг бош

Номи	1991	1992	1993	1994	1995	1996	1997	1998	1999
Қорамол	5112,6	5275	5430,6	5483,3	5203,5	5102,5	5196,4	5225,2	5281,8
Жумладан, сиғирлар	2120	2217,5	2296,6	2336,9	2286,4	2234,2	2281,3	2290,2	2310
Қўй ва эчкилар	10109,5	10328,5	10391,0	10059,0	9322,3	8229,1	8586,7	8697,9	8863,6
Барча турдаги паррандалар	35200,4	26180,8	22484,8	19619,7	13372,9	12669,2	12279,2	13934,9	14521,3
Отлар	112,5	122,5	133,8	144,8	150,0	147,4	148,8	148,5	148,4
Қўчқалар	653,6	528,6	418,6	350,4	207,9	89,1	73,9	80,8	83,0

Номи	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008*
Қорамол	5353,4	5416,1	5477,6	5878,8	6242,4	6571,4	7044,6	7458,1	7912,8
Жумладан, сиғирлар	2343,4	2361,8	2393,2	2556,7	2704	2821,3	2982,5	3124,6	3283,3
Қўй ва эчкилар	8932,5	9022,6	9233,9	9928,6	10579,9	11351,9	12016,2	12635,6	13064,4
Барча турдаги паррандалар	14510,0	14828,7	15354,0	17675,7	18833,7	20540,4	24188,4	26118,9	27947,0
Отлар	146,3	144,7	143,4	147,5	151,5	158,1	162,4	168,3	
Қўчқалар	85,8	81,6	75,4	89,9	86,7	86,9	93,1	96,2	

* Дастлабки маълумотлар

Манба: Давлат статистика қўмитаси

5-В жадвал. Барча турдаги хўжаликлардаги қорамоллар сони, минг бош (йил якунида)

Вилоятлар	Йиллар																
	1990	1991	1992	1993	1994	1995	1996	1997	1998	1999	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006
Қорақалпоғистон Республикаси	373,2	401,7	405,5	414,2	403,1	386,5	377,3	390,8	383,7	379,8	382,6	398,9	400,9	422,8	437,7	601	603,4
Андижон	318,2	414	418,7	413,8	426,5	390,5	370,5	381,1	366,1	412,9	441	448,3	450,3	480	494,7	548,4	559,5
Бухоро	357,7	415,5	417,1	429,3	438,7	432,9	424,3	418,2	421,5	424,2	428	429	436,3	467,9	512,7	620,1	657,5
Жиззах	243,7	279,5	281,8	285	278,4	286,8	274,7	264,1	279,7	281,1	283	305,6	314,7	369,6	393,1	455,2	492,2
Қашқадарё	452,9	503,5	538	579,4	601,4	573,2	560,4	562,5	575,4	578,3	581,8	582,6	583	609,8	646,6	746,4	771,6
Навоий	168,9	193,9	197,7	184,5	196	178,7	161,9	160,5	168,3	172,6	174,4	181,8	186,4	203,4	218,3	244,5	252,9
Наманган	311	374,5	369,3	368,7	367,4	333,8	333,9	358,4	358,7	348	348,7	348,6	349,4	369,9	372,6	407	414,8
Самарқанд	564,6	610,2	642,9	663,5	691,2	708,2	733,1	771,2	781,7	782,1	794	790,2	807,4	876,6	965,5	996,9	1041,3
Сурхондарё	385,2	403,9	418,2	453,8	453,3	391,4	422,5	432,6	438,7	443,5	446,4	454,4	460,9	487,1	508,9	549,2	559,1
Сирдарё	166,5	168,2	177,1	184,9	191,3	188,6	171	174	166,9	170,4	171,1	171,9	172,7	181,2	188,9	212,6	220,5
Тошкент	405,8	420,7	443,3	447,8	438	392,5	367,5	385,5	385,5	383,4	387,5	389,3	394,8	425,4	452,9	496,1	507,7
Фарғона	483	537,7	565	582,2	566,7	516,6	463,8	452,6	453,9	457,9	464,9	468,7	472,1	492,8	512,0	558,8	570,3
Хоразм	350,1	389,3	400,4	423,5	431,3	423,8	441,6	444,9	445,1	447,6	450	446,8	448,7	492,3	538,5	606,3	619,4

Манба: Давлат статистика қўмитаси

5-С жадвал. Барча турдаги ҳўжаликлардаги сугирлар сони, минг бош (йил якунида)

Вилоятлар	Йиллар																
	1990	1991	1992	1993	1994	1995	1996	1997	1998	1999	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006
Қорақалпоғистон Республикаси	145,3	163,3	161,8	168,3	170,9	165,7	162,9	169,5	165,9	162,5	161,3	161,8	163,8	174	182,9	209,3	212,1
Андижон	124,5	165,1	173,6	173,1	174,8	165	157,9	167,1	160,9	178	185,3	186,5	188,9	209,4	216,7	240,7	254,3
Бухоро	145,2	169,2	177,5	179,9	184,6	185,5	183,3	181,4	181,4	182,2	184,7	185,5	187,4	203	217,5	264,7	273,2
Жиззах	99,9	112	118,5	123	125,2	125,9	129,8	124,1	126,8	126,1	128,9	133,1	136,5	157,7	166,6	179,7	188
Қашқадарё	194,1	218,3	236	247,9	258,4	252,3	235,3	245,6	249	251,4	254,7	255,8	260,1	262,9	275,3	309	328,5
Навоий	72,3	83,8	85,4	82,8	88,2	86,7	84,5	81,8	86	86,9	89	91,9	92,1	96,7	101,9	118	123
Наманган	120,3	152,3	153,9	154,4	152,4	140,7	139	138,1	138,2	136,7	136,8	135,1	136,1	143,5	144,5	155	159,7
Самарқанд	227,1	257,7	271,1	283,9	301,6	314,5	323,1	335,9	343,6	346	383,5	354,3	362,3	403,6	451,1	483,5	497,6
Сурхондарё	171,3	184	192,4	203,9	208,8	199,7	204,3	208,3	211,1	211,4	215,1	218,9	222,1	227,4	237,1	248,9	260,2
Сирдарё	64,7	67,1	70,2	76,3	78	83,2	72,2	73,8	69,8	71	71,5	72,3	73	76	77,5	85,9	89,6
Тошкент	170,5	184,7	196,6	207,1	198	180,7	170	178,1	178,9	178	180,1	180,2	182,1	193,6	203,9	221,7	222,7
Фарғона	186,5	213,2	225,7	231,1	228,7	214,6	193,5	194,3	195,1	195,9	196,2	198,2	199,1	206,8	213,2	231,2	237,4
Хоразм	134,7	149,3	154,8	164,9	167,3	171,9	179,4	183,3	183,5	183,9	186,3	188,2	189,7	202,1	215,8	235,1	243

Манба: Давлат статистика қўмитаси

6-А-жадвал. Кишлоқ хўжалик маҳсулотларининг асосий турлари

Кўрсаткичлар	Йиллар								
	1991	1992	1993	1994	1995	1996	1997	1998	1999
Пахта, минг тонна	4646,0	4128,0	4235,0	3938,0	3934,3	3350,1	3645,6	3206,2	3600,0
Ғалла, қайта ишлангандан кейинги вазнда. Жўмладан:	1908,2	2257,2	2142,4	2466,9	3215,3	3562,0	3775,6	4147,7	4331,2
бўғдой	609,5	964,0	876,0	1362,9	2346,9	2742,2	3073,0	3555,5	3601,8
ерпа	324,0	360,5	291,8	299,8	321,3	202,5	143,5	83,3	111,5
маккажўхори дони	430,6	367,2	403,6	275,9	185,5	137,2	136,7	123,8	167,9
шолчи	514,9	538,9	544,6	498,3	327,6	450,0	386,0	346,4	420,8
Картошка, минг тонна	351,2	365,3	472,4	567,1	439,9	513,6	691,9	691,4	657,8
Попиз маҳсулотлари, минг тонна	3348,0	3494,3	3038,7	2975,3	2724,7	2497,4	2384,2	2403,4	2680,0
Сабзавот маҳсулотлари, минг тонна	925,8	883,4	622,3	578,0	472,0	469,7	376,2	469,9	517,5
Мева, минг тонна	516,6	701,5	560,1	555,1	602,3	604,8	547,7	543,5	489,1
Узум, минг тонна	480,4	439,1	381	353,1	621	478,2	511,5	336,1	343,9
Гўшт, тирик вазнда, минг тонна	800,2	777,0	814,1	827,2	853,0	800,6	800,7	808,7	821,8
Тухум, миллион дон	2347,0	1897,7	1787,8	1573,6	1231,8	1057,1	1075,4	1164,6	1239,6
Жун, тонна	25337	27462	26586	24917	19514	16590	15415	15531	15702
Қорақўл тери, дон	1475,8	1603,8	1617,1	1540,2	1392,9	1535,4	771,4	803,1	712,0
Пилла, тонна	33805	33225	29614	22941	23704	21704	20860	20386	17915
Сут, минг тонна	3331,4	3679,2	3764,0	3731,6	3665,4	3403,9	3406,1	3494,9	3543,4

Курсаткичлар		Йиллар								
		2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008*
Пاختа, минг тонна		3002,4	3264,6	3122,4	2803,3	3536,8	3728,4	3600,6	3716,3	
Ғалла, қайта ишлангандан кейинги вазнда.										
Жумладан:		3929,4	4072,4	5550,8	6103,1	5868,8	6401,8	6546,7	6643,1	
буғдой		3532,0	3669,8	4967,4	5436,8	5377,5	5927,8	5996,3	6076,9	
арпа		85,8	134,1	220,9	155,3	107,9	109,5	72,5	97,2	
маккажухори дони		130,6	141,3	147,1	146,3	156,4	164,3	194,2	207,4	
шопи		159,6	83,4	175,1	333,7	181,2	165,8	220,3	186,3	
Картошка, минг тонна		731,1	744,4	777,2	834,4	895,7	924,2	1021,0	1189,0	
Полиэ маҳсулотлари, минг тонна		2644,7	2777,8	2935,6	3301,4	3336,1	3517,5	4294,1	4691,9	
Сабзавот маҳсулотлари, минг тонна		451,4	466,1	479,1	587,3	572,5	615,3	744,1	840,9	
Мева, минг тонна		790,9	801,3	842,9	765,8	851,7	949,3	1182,2	1270,0	
Узум, минг тонна		624,2	573,1	516,4	401,5	589,1	641,6	803,6	878,9	
Гўшт, тирик вазнда, минг тонна		841,8	853,5	885,1	936,7	998,3	1061,2	1139,6	1208,7	1287,6
Тухум, миллион дон		1254,4	1287,8	1368,9	1632,4	1860,3	1966,7	2128,1	2220,4	2499,5
Жун, тонна		15849	15976	16594	17784	18998	20081	21436	22483	23281,1
Қорақул тери, дон		747,6	728,8	688,1	690,8	674,8	688,8	726,8	781,0	819,4
Пилла, тонна		16479	17338	19932	16686	16859	16211	20249	21466,8	
Сут, минг тонна		3632,5	3665,2	3721,3	4031,1	4280,5	4554,9	4855,6	5097,5	5420,0

*Дастлабки маълумотлар

6-Б жадвал. Қишлоқ хўжалигидаги ҳосилдорлик ва маҳсулдорликка онд айрим кўрсаткичлар

Кўрсаткичлар	Йиллар																
	1991	1992	1993	1994	1995	1996	1997	1998	1999	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007
Ғалла, ц/га	1.73	1.86	1.67	1.62	1.94	2.09	2.14	2.51	2.56	2.7	3.0	3.64	3.43	3.54	3.98	4.13	4.25
Пахта, ц/га	2.7	2.48	2.5	2.56	2.64	2.26	2.41	2.1	2.37	2.18	2.33	2.24	2.05	2.45	2.53	2.5	2.57
Картошка, ц/га	8.7	8.3	9.7	10.1	9.2	10.11	11.15	12.13	12.48	12.93	13.19	14.37	15.25	15.75	17.03	17.52	18.41
Полиз маҳсулотлари, ц/га	18.8	18.1	18.8	18.0	17.6	17.53	17.45	17.52	17.51	18.38	18.57	19.38	20.09	20.31	21.58	22.3	22.84
Сабзавот маҳсулотлари, ц/га	10.6	11.3	12.0	10.9	9.9	12.01	10.36	9.87	11.3	13.24	13.56	12.71	14.14	15.7	16.91	17.82	18.46
Бир бош сигирдан соғиб олинган сут, кг					1611	1509	1523	1552	1563	1582	1573	1583	1684	1647	1643	1661	1690
Бир бош қўй ва эчкидан олинган жун, кг							2,1	2,0	2,0	2,0	2,0	2,0	2,2	2,2	2,2	2,1	2,1

Манба: Давлат статистика қўмитаси

7-жадвал.Шаркатлар фаолиятининг асосий кўрсаткичлари

Кўрсаткичлар	Йиллар																
	1991	1992	1993	1994	1995	1996	1997	1998	1999	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007
Миқдори, минг	2159				3688	3352	2889	3111	3090	3042	2897	2463	2098	1535	1114	314	
Қишлоқ хўжалик ерлари, минг га.		25620	25593	25448	24210	23100	22963	19562	19129	19478	19180	18762	15408	14751	13896		
Шудгор (экин экиладиган майдонлар), минг га.	4160.7				3626.5	3412.2	3487.7	3291.1	3143	2744.6	2361.4	2145.1	1967	1499.8	1064.9	472	105.5
Экин экиладиган умумий майдондаги улуш, %					87.1	85.2	84.2	81.7	78.2	72.6	68.6	60.6	51.9	40.6	29.2	13	3
Ғалла экиладиган ерлар, минг га.												930.8	912.1	661.8	475.9	220.7	47.1
Пахта экиладиган ерлар, минг га.												957.1	820	663.1	456.9	179.8	24.2
Ем-хашак экиладиган ерлар, минг га.	932.1	-	-	-	595.7	408.3	417.9	401.5	357.8	320.5	219	187.3	160.2	115.3	92.8	53.4	29.5
Пичанзор ва ялловлар, минг га.		21180	21153	21003	20365	19254	19115	15708	15615	16128	16073	15812	12755	12508	12137		
Қишлоқ хўжалик умумий ялпи маҳсулотидagi улуши, %				53.1	48.1	45.2	35.9	33.7	32.9	27.8	27.3	25.9	22.2	19.3	14.0	6.3	2.6
Иш билан банд аҳоли, минг киши	2246	2184	1994	2099	2086	2059	2029	1932	1807	1726	1537	1251	1100	809	809	388.2	175.6
Ишловчиларнинг аграр тармоқдаги иш билан бандлардаги улуши, %	61.8	59.9	57.2	58.9	58.6	58.1	57.7	58.1	55.3	53	48	40.9	35.6	27.1	27.3	13.2	5.9
Чорва моллари сони (минг бош):																	
қорамоп	1633.7	1609.2	1556.3	1441.7	1151.0	898.7	769.7	675.5	619.9	542.0	437.3	336.2	284.2	232.7	177.8	130.4	92.2
жумладан, ситирлар	434.9	429.0	427.3	411.6	358.2	300.2	255.7	219.8	204.2	179.3	146.0	111.6	94.4	76.2	59.7	43	28.0
қўйлар ва эчкилар	5329.1	5274.9	5145.0	4716.3	4169.3	3167.8	2952.0	2867.0	2875.4	2715.4	2474.6	2466.4	2460.8	2451.7	2433.1	2313.8	2159.4
Асосий маҳсулотлар ишлаб чиқарилиши (минг тонна):																	
Ғалла	1741.7	2046.2	1902.2	2135.3	2732.1	2909	2903.3	3085.7	3113.2	2601.9	2560.9	3197.4	2927.9	2130.4	1732.8	708.6	116.7

Кўрсаткичлар	Йиллар																
	1991	1992	1993	1994	1995	1996	1997	1998	1999	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007
Пахта	4646	4127,3	4228,6	3909,7	3833,4	3191,9	3409,8	2854,2	3090,6	2453,4	2555,3	2225,7	1741,8	1711,7	1267,9	490,3	42,6
Картошка	183,5	175,3	264	245,9	139,3	161,6	197,9	143,6	101,2	114,8	80,5	59,1	49,7	47,7	27,5	14,6	6,0
Полла махсулотлари	1559,7	1543,7	1126,8	1076,7	925,4	729,1	648,9	648,9	773,8	532,6	527,2	487,3	626,0	368,5	321,2	170,7	42,7
Сабзавот	523,4	454,2	178,7	171,8	150	122,3	133,1	176,9	171,9	114,1	119,6	94,2	77,8	47,1	33,1	25,7	14,0
Мева	200,8	333,3	212,7	225,8	252,2	245,9	202,9	191,1	165,2	291,2	274,9	287,0	231,5	220,6	207,3	95,1	26,1
Узум	393,8	353,5	298,4	265,6	493,4	308,2	329	157	181,3	388,8	320,7	253,6	160,5	270,0	252,8	62,9	16,4
Пилла, тонна	33805	33216	29609	22922	23692	21560	20767	20206	17685	16229	16929	18988	14933	12589	9294	3800	557,4
Гушт, суйилган вазнда	201,1	163,8	155,9	129,0	113,1	80,8	50,4	41,5	38,5	36,8	34,2	23,9	24,3	21,9	20,8	21,2	18,7
Сут	965,2	895,0	891,3	834,3	631,4	364,9	262,8	236,9	212,1	176,5	130,8	95,3	81,9	64,1	51,0	35,4	22,4
Тухум, миллион дон	1473,4	966,4	799,5	656,5	419,1	322,3	323,6	406,3	516,9	490,6	470,2	559,3	699,1	782,3	729,3	773,4	748,3
Жун, тонна	8233	8257	7625	6734	6482	4640	4142	4211	4375	3901	3479	3814	3914	3934	3495	3236	2879
Қорақул, минг дон	1073,3	1058,8	1071,7	923,8	875,5	1055,6	569,7	562,3	505,0	499,3	486,9	427,1	401,9	336,0	273,6	218,5	245,0
Ҳосилдорлик ва самарадорлик кўрсаткичлари:																	
Ғалла, ц/га	1,74	1,8	1,59	1,54	1,87	1,94	1,89	2,27	2,31	2,5	2,83	3,48	3,27	3,3	3,73	3,56	2,51
Пахта, ц/га	2,7	2,48	2,5	2,56	2,64	2,26	2,43	2,09	2,41	2,26	2,37	2,37	2,16	2,6	2,78	2,74	2,05
Картошка, ц/га	8,5	8,12	11,05	11,13	10,02	14,18	12,61	10,64	11,77	11,48	9,69	11,13	11,31	10,37	10,97	13,93	14,44
Полла махсулотлари, ц/га	20,07	18,14	19,39	19,37	18,96	20,48	16,81	17,68	17,39	15,55	15,93	16,82	1,75	15,18	16,81	16,96	16,61
Сабзавот, ц/га	8,5	9,04	7,85	7,55	7,29	7,03	6,28	6,45	7,89	9,83	9,94	7,96	10,61	10,06	10,49	13,25	15,19
Сут, бир ситидан, кг	2448	2276	2287	2135	1664	1116	952	1020	1055	974	793	778	734	664	655	688	519
Жун, бир куй ва эчкидан, кг	1,6	1,6	1,4	1,3	1,5	1,1	1,4	1,5	1,6	1,4	1,5	1,6	1,7	1,7	1,5	1,3	1,3

Манба: Давлат статистика қўмитаси.

8-жадвал. Фермер хўжаликлари фаолиятининг асосий кўрсаткичлари

Кўрсаткичлар	Йиллар									
	1991	1992	1993	1994	1995	1996	1997	1998	1999	2000
Милдори, минг	1,9	5,9	7,2	14,2	17,1	18,8	21,4	23	31,1	43,8
Қишлоқ хўжалик ерлари, минг га.	13,7	45,1	70,6	193,1	307,7	351,6	413,3	446,5	665,7	889,7
Шуддор (экин экиладиган майдонлар), минг га.	5,3	14,9	27,3	89,7	159,9	207,4	261,8	346,3	482,5	632,2
Экин экиладиган умумий майдондаги улуши, %				3,8	5,2	5,8	6,3	8,6	12	16,7
Ғалла экиладиган ерлар минг га.	1,0	4,6	11,4	35,6	67,8	90,6	109,6	125,4	182,2	255,0
Пахта экиладиган ерлар минг га.	0,1	0,4	3,4	12,6	41,9	76,8	105,8	165,1	236,4	299,2
Ем-хашак экиладиган ерлар минг га.	3,9	8,6	10,7	34,6	39,2	31,7	36,1	40,8	41,7	52,4
Пичанзор ва яйловлар минг га.			13	16	19	18	5	4	28	45
Қишлоқ хўжалик умумий ялли маҳсулотидagi улуши, %				1,7	2,6	3,0	2,8	3,5	4,6	5,5
Иш билан банд аҳоли, минг киши	20,9	29,8	62,9	72	192	188	173	247	279	352
Ишловчиларнинг аграр тармоқдаги иш билан бандлиги улуши, %	0,6	0,8	1,8	2	5,4	5,3	4,9	7,4	8,5	10,8
Чорва моллари соми (минг бош):										
қорамол	22,4	44,9	67,9	188,8	214,4	198,4	179,2	171,2	174,8	198,1
жумладан, сиғирлар	9,8	18,8	24,4	59,2	67,7	59,7	54,6	50,4	51,0	56,8
қўйлар ва эчкилар	8,5	34,0	67,9	199,5	221,2	220,7	181,8	169,2	171,4	195,8
Асосий маҳсулотлар ишлаб чиқарилиши (минг тонна):										
Ғалла	1,8	8,0	17,2	55,4	122,1	166,0	222,4	319,5	435,6	568,9
Пахта	0,1	0,7	6,4	28,3	100,6	158,1	235,8	352,0	509,4	549,0

Кўрсаткичлар	Йиллар																
	1991	1992	1993	1994	1995	1996	1997	1998	1999	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007
Картошка		0,5	4,2	6,9	8,9	9,6	16,9	19,8	22,5	30,8	30,6	29,9	33,5	44,5	45,9	108,3	178,6
Полиэ маҳсулотлари		6,6	9,5	35,0	69,5	52,8	63,9	77,4	148,1	129,4	180,6	218,6	353,5	389,7	480,3	1305,4	1567,8
Сабзавот	2,1	4,4	6,7	24,3	35,9	27,6	26,0	46,0	62,1	50,5	56,2	78,9	177,8	174,1	205,7	325,7	415,6
Мева		0,5	0,2	2,9	10,9	11,0	14,7	19,3	17,7	33,6	42,4	59,5	56,6	109,9	175,5	487,9	580,8
Узум	0,2	0,3	1,3	3,1	10,9	6,9	12,6	11,4	15,0	29,6	33,5	34,0	22,5	59,7	84,3	408,3	482,8
Пилла, тонна		9	5	19	12	144	93	180	230	250	409	944	1753	4270	6917	13871	18123,4
Гушт, сўйилган вазнда		1,9	4,5	7,6	12,4	10,8	6,7	6,3	6,2	6,6	7,3	10,2	11,3	13,7	13,8	14,3	17,4
Сут		12,4	18,9	52,6	72,4	56,1	49,2	51,1	51,1	54,1	57,9	81,6	83,5	88,8	94,7	111,1	125,4
Тухум, миллион дон		1,3	2,6	3,3	4,8	4,8	4,1	7,2	7,8	12,0	41,4	46,1	60,2	77,4	71,6	76,7	88,8
Жун, тонна		20	98	156	283	183	137	141	161	180	193	259	325	395	601	895	1152
Қорақўл, минг дон							3,8	4,1	7,0	8,2	11,9	14,1	14,3	16,0	25,0	31,5	36,5
Ҳосилдорлик ва самарадорлик кўрсаткичлари:																	
Ҳосилдорлик		1,75	1,51	1,55	1,8	1,88	2,11	2,58	2,4	2,52	2,76	3,59	3,26	3,39	3,83	4,03	4,13
Ғалла, ц/га		2,07	1,9	2,25	2,4	2,07	2,25	2,14	2,15	1,89	2,18	1,97	1,89	2,33	2,42	2,47	2,36
Пахта, ц/га		5,82	14,34	9,83	10,22	9,6	10,54	11,15	12,29	11,2	12,17	12,84	13,54	12,03	13,25	15,86	16,11
Картошка, ц/га		17,51	12,97	14,23	15,51	15,19	14,69	14,64	15,98	15,68	17,02	18,84	19,06	17,24	18,16	20,62	20,95
Полиэ маҳсулотлари, ц/га		6,27	9,04	8,81	8,42	9,11	8,64	9,0	9,32	9,7	10,11	9,74	11,16	12,58	13,4	15,04	16,27
Сабзавот, ц/га					1160	845	956	962	1022	1049	1016	1122	975	951	949	978,0	1031
Сут, бир сигирдан, кг							0,7	0,3	1,1	1,1	0,9	1,2	1,4	1,4	1,7	1,9	1,9
Жун, бир қўй ва эчкидан, кг																	

Манба: Давлат статистика қўмитаси.

9-жадвал. Деҳон хўжаликлари фаолиятининг асосий кўрсаткичлари

Кўрсаткичлар	Йиллар																
	1991	1992	1993	1994	1995	1996	1997	1998	1999	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007
Миллорди, минг.	2210	2479	2580	2667	2732	2833	2855	2931	3044	3090	3244		4178	4377	4544	4632	4673,2
Қишлоқ хўжалик ерлари, минг га.	347,9	406	415,7	428,5	442	434	457	453	463	468	445	480	487	493	497	696,2	695,1
Шудгор (экин экиладиган майдонлар), минг га.	292,7	330,7	341,4	362,8	378,6	387,4	391	392,3	394	401,5	386,8	404,1	421,2	433,3	441,9	454,8	458,0
Экин экиладиган умумий майдондаги улуши, %					9,1	9,7	9,4	9,7	9,8	10,6	11,2	11,4	11,1	11,7	12,1	12,5	12,9
Ғалла экиладиган ерлар минг га.	54,1	68,9	73,6	100,8	126,2	151,9	189,5	188,2	192,7	195,4	180,2	188,6	198,5	200	208,2	215,8	217,4
Ем-хашак экиладиган ерлар минг га.	103,7	112,1	118,7	98,4	96,7	81,5	53,8	55,2	53,3	56,1	53,5	59	61,4	64,9	63,2	63,6	63,1
Қишлоқ хўжалик умумий ялпи маҳсулотидagi улуши, %				45,2	49,3	51,8	61,3	62,8	62,5	66,7	65,4	64,1	63,0	62,1	61,7	62,3	62,7
Иш билан банд аҳоли, минг киши	1370	1433	1427	1390	1280	1297	1313	1146	1181	1181	1206	1230	1253	1348	1348,3	1429,7	1472,5
Ишловчиларнинг аграр тармоқдаги иш билан бандлардаги улуши, %	37,7	39,3	41	39	36	36,6	37,4	34,5	36,1	36,2	37,7	40,3	40,6	45,4	45,4	48,7	49,2
Чорва моллари сони (минг бош):																	
қораюл	3456,5	3620,9	3806,4	3852,8	3838,1	4005,4	4247,5	4378,5	4487,1	4613,3	4758,3	4868,0	5303,0	5698,1	6061,3	6538,6	6944,6
жумладан, сиғирлар	1675,3	1769,7	1844,9	1866,1	1860,5	1874,7	1971,0	2020,0	2054,8	2107,3	2151,2	2196,0	2370,6	2530,8	2656,2	2818,2	2959,5
қўйлар ва эчкилар	4771,9	5019,6	5177,0	5143,5	4904,8	4840,6	5452,9	5661,7	5816,8	6021,3	6314,0	6493,5	7158,4	7708,7	8417,7	9053	9603,9
Асосий маҳсулотлар ишлаб чиқарилиши (минг тонна):																	
Ғалла	161,2	203	223	276,2	361,1	487,0	649,9	742,5	782,4	758,6	766,8	873,5	973,8	1020,8	1118,5	1175,6	1242,3
Картошка	167,7	189,6	204,2	314,3	291,7	342,4	477,1	526,0	534,1	585,5	633,3	688,2	751,2	803,5	850,8	898,1	1004,4

Кўрсаткичлар	Йиллар																
	1991	1992	1993	1994	1995	1996	1997	1998	1999	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007
Полиэ махсулотлари	1832,8	1944,1	1902,4	1863,6	1729,8	1715,5	1671,4	1677,1	1758,1	1982,7	2070,0	2229,7	2321,9	2577,9	2716,0	2818,0	3081,4
Сабзавот	402,4	424,8	436,8	381,9	285,9	319,8	217,1	247,1	283,4	286,8	290,3	306,0	331,7	351,3	376,5	392,7	411,3
Мева	315,8	367,7	347,2	326,3	339,2	347,9	330,0	333,2	306,2	466,1	484,0	496,4	477,7	521,2	566,5	599,2	663,1
Ўзум	86,4	85,36	81,2	84,5	116,6	162,9	169,8	167,6	147,6	205,8	218,9	228,8	218,5	259,4	229,5	332,4	379,7
Пилла, тонна																2543	2786
Гўшт, сўйилган вазнда	290,7	303,5	343,2	372,6	383,2	369,4	410,6	428,0	436,3	458,4	466,1	479,0	525,7	562,6	598,0	643,9	687,7
Сут	2366,2	2771,8	2853,8	2844,7	2916,6	2982,9	3094,1	3206,9	3280,2	3401,9	3476,5	3544,4	3865,7	4127,6	4409,2	4709,1	4949,7
Тухум, миллион дон	873,6	930,0	985,7	913,8	807,9	730,0	747,7	751,1	714,9	751,8	776,2	763,5	873,1	1000,6	1165,8	1278	1383,3
Жун, тонна	17104	19185	18863	18027	12749	11767	11136	11179	11166	11768	12304	12521	13545	14669	15985	17305	18452
Қорақул, минг дон	402,5	545,0	545,4	616,4	517,4	479,8	197,9	236,7	200,0	240,1	250,0	246,9	274,6	322,8	390,2	476,8	499,5
Ҳосилдорлик ва самарадорлик кўрсаткичлари:																	
Ғалла ва дўқакли ўсимликлари, ц/га	3,04	2,95	3,03	2,74	2,8	3,2	3,4	3,88	3,94	3,99	4,22	4,52	4,76	4,94	5,22	5,26	5,34
Картошка, ц/га	9,16	8,54	9,59	10,13	9,02	10,15	11,21	12,85	12,95	13,33	13,77	14,77	15,64	16,44	17,52	17,76	18,82
Полиэ махсулотлари, ц/га	19,41	19,02	19,33	18,19	17,66	17,63	18,35	18,28	18,61	19,62	19,58	20,13	21,14	21,98	23,07	23,36	23,88
Сабзавот, ц/га	16,73	16,69	16,08	14,84	13,62	16,66	14,45	15,85	16,52	17,05	17,98	17,49	18,61	20,09	21,34	21,66	21,44
Гўшт, бир қорамолдан, кг																9,84	
Сут, бир сигирдан, кг					1609	1602	1627	1630	1627	1649	1650	1648	1760	1714	1699	1708,0	1736
Жун, бир қўй ва эчкидан, кг							2,6	2,3	2,3	2,3	2,3	2,3	2,4	2,4	2,5	2,3	2,4

Манба: Давлат статистика қўмитаси.

10-жадвал. Ўзбекистон Республикаси ҚСХВ қишлоқ хўжалик қорхоналари ва ташкилотларининг қишлоқ хўжалик ер майдонларининг вилоятлар бўйича

Вилоятлар	Умумий ер майдони		Шудгорлана- диган ерлар		Қўп ииллик усимликлар		Бўз ерлар		Яилқовлар		Қ/х ерлари		Томорқа ер майдонлари	
	Жами	Сугори- ладиган	Жами	Сугори- ладиган	Жами	Сугори- ладиган	Жами	Сугори- ладиган	Жами	Сугори- ладиган	Жами	Сугори- ладиган	Жами	Сугори- ладиган
Қорақалпоғистон Республикаси	3188,8	489,7	415,7	415,7	8,6	8,6	8,6	8,6	1602,3	26,9	2035,2	459,8	35,5	29,3
Андижон	375,3	265,8	198,9	198,9	27,6	27,6	3	0,6	20,8	0,9	250,3	228	45,9	35,9
Бухоро	3481,9	271,4	199,2	199,2	20,1	20,1	6,5	6,5	2335,5	-	2561,3	225,8	56,9	44,6
Жиззах	1431,1	295,3	479,9	261	12,5	12,5	8,4	0,7	685,6	-	1166,4	274,2	27,6	17,2
Қашқадарё	2462,3	505,8	675,9	419,9	32,7	30,9	22,6	5,1	1315,7	0,1	2046,9	456	73,7	45,3
Навоий	5696,4	121,4	109,1	89,3	9,9	9,9	6,8	6,6	5061,6	-	5187,4	105,8	20,1	14,5
Наманган	552,3	272,5	199	199	34,2	34,2	2,6	2,6	91,1	-	326,9	235,8	40,6	33,5
Самарқанд	1487,8	368,3	434,5	254,4	53	52,7	5,5	-	706,9	-	1199,9	307,1	80,3	58,7
Сурхондарё	1430,5	320,8	279,4	241,5	31,8	30,5	0,3	-	737,6	-	1049,1	272	57,9	47,2
Сирдарё	383,9	287,9	254,5	254,5	6,3	6,3	10,9	10,9	20,5	-	292,2	271,7	17,3	14,1
Тошкент	790,4	380,2	339,4	302,9	34,4	29	0,8	0,3	198,3	1,4	572,9	333,6	53,7	45
Фарғона	571,2	351,1	248,8	248,8	41	41	-	-	19,6	4,2	309,4	294	64,4	49,7
Хоразм	486,4	276,6	207,6	207,6	13	13	4,9	4,9	71	9,4	296,5	234,9	48,6	41,4
Жами	22338,3	4206,8	4041,9	3292,7	325,1	316,3	80,9	46,8	12846,5	42,9	17294,4	3698,7	622,5	476,4

Манба: Давлатергеодадастр

11-А жадвал. Қишлоқ хўжалик ишлаб чиқаришнинг ҳудудлар бўйича асосий кўрсаткичлари, 2006-2007 йй.

Вилоятлар	Жами қишлоқ хўжалик экинлари экиладиган майдонлар		Ғалла экиладиган майдонлар, минг га		Пахта экиладиган майдонлар, минг га		Қартошка экиладиган майдонлар, минг га		Сабазот экиладиган майдонлар, минг га		Полиэтил сулоплари экиладиган майдонлар, минг га		Мева ва индиз мева ўсим-ликлари эки-лан майдон-лар, минг га		Узум экилан майдонлар, минг га		Ем-хашак экиладиган майдонлар, минг га	
	2006	2007	2006	2007	2006	2007	2006	2007	2006	2007	2006	2007	2006	2007	2006	2007	2006	2007
Қорақалпоғистон Республикаси	252,8	234,7	94,5	86,7	106,7	106,2	2,1	2,2	7,4	7,4	5,2	5,0	4,6	4,6	0,5	0,5	32,5	24,3
Андижон	231,5	234,4	86	90,9	110,2	113,0	4,3	4,5	14,5	14,0	0,8	0,7	26,4	26,1	4,2	4,5	15,1	10,6
Бухоро	240,1	240,9	86,2	86,6	128,1	127,2	3,4	3,4	8	7,8	2,1	2,0	9,7	9,9	9,3	9,3	12,2	13,6
Жиззах	381,6	365,0	216,5	201,5	107,4	106,6	1,6	1,6	10,8	11,7	6,5	7,1	11,5	11,7	4,9	4,9	34,3	32,0
Қашқадарё	464,3	426,1	247,8	205,8	173,2	174,9	3,8	4,1	11,2	12,4	3,3	4,1	10,3	11,2	8,3	7,9	22,5	23,1
Навоий	101,1	100,9	47,2	46,9	39,4	39,4	1,1	1,1	2,8	3,0	0,9	1,0	4,3	4,4	6	6,2	9,5	9,4
Наманган	220,6	223,2	89,1	89,2	101,6	103,3	4,2	4,8	10,5	11,1	1,3	1,4	23,8	25,5	11,9	12,4	13,3	13,2
Самарқанд	379,6	370,9	180,6	167,3	103,6	103,8	9,3	8,9	24,4	23,2	2,8	3,1	27,9	30,2	34,4	38,6	48,1	53,1
Сурхондарё	269,4	266,8	117,5	117,0	122,3	122,2	6	6,1	9,3	9,3	1,8	1,8	13,1	13,0	14,8	14,8	11,9	9,7
Сирдарё	240,3	236,6	101,7	98,4	116,9	115,8	1,1	1,3	4,2	4,7	4,9	4,4	5	5,0	1,5	1,4	10,6	11,6
Тошкент	340,6	344,3	149,3	149,7	112,6	112,9	6,4	7,4	29,2	31,3	3	3,0	22,7	22,8	16,3	16,2	35,7	37,7
Фарғона	289,2	289,6	128,9	129,9	115,3	115,5	5,8	6,2	12,1	12,3	1,2	1,0	39,4	41,0	4,9	5,0	25,4	24,7
Хоразм	226,3	226,9	72,7	68,6	110,9	110,5	3,5	4,0	10	11,6	3,6	4,4	11,3	11,4	2,1	2,2	25,3	27,0
Жами	3637,4	3560,3	1618	1538,5	1448,2	1451,3	52,6	55,6	154,4	159,8	37,4	39,0	210	216,8	119,1	123,9	296,4	290,0

Манба: Давлат статистика қўмитаси.

11-Б жадвал. Қишлоқ хўжалик ишлаб чиқаришнинг ҳудудлар бўйича асосий кўрсаткичлари, 2006-2007 йй.

Вилоятлар	Қишлоқ хўжалик маҳсулотлари, миллиард сумда		Зироатчилик маҳсулотлари, миллиард сумда		Қорвачилик маҳсулотлари, миллиард сумда		Ялли ғалла ҳосили, минг тонна		Ялли пахта ҳосили, минг тонна	
	2006	2007	2006	2007	2006	2007	2006	2007	2006	2007
Қорақалпоғистон Республикаси	246,3	301,4	131,8	164,6	114,5	136,8	286,5	287,3	193,7	196,1
Андижон	629,6	823,9	405,9	538,8	223,7	285,1	521,6	539,8	269,1	310,0
Бухоро	628,1	834,3	359,8	482,4	268,3	351,9	555,3	567,8	373,6	385,5
Жиззах	442,5	515,5	228,5	262,4	214	263,1	508,7	521,1	252,2	255,4
Қашқадарё	670,6	796,1	384	421,9	286,6	374,2	804	840,7	426,1	460,9
Навоий	302,6	369,4	133,3	147,5	169,3	221,9	215,1	222,2	110,0	111,4
Наманган	484,2	618,1	298	348,6	186,2	269,5	440,4	442,6	249,9	261,0
Самарқанд	962,7	1188,8	545,4	639,3	417,3	549,5	676,4	719,2	255,7	268,9
Сурхондарё	602,2	733,7	353	415,1	249,2	318,6	585	586,8	353,0	345,3
Сирдарё	275,7	332,9	169,5	195,1	106,2	137,8	396,4	361,4	256,1	248,0
Тошкент	953,7	1068,0	535,3	532,4	418,4	535,6	566,9	544,5	298,2	275,0
Фарғона	639,1	786,3	389,3	495,6	249,8	290,7	660,2	692,2	287,6	323,1
Хоразм	476,9	620,5	231,2	317,3	245,7	303,2	330,2	317,5	275,4	275,0
Жами	7314	8988,9	4165	4951,0	3149	4037,9	6546,7	6643,1	3600,6	3715,8

Вилонтлар	Ялпи картошка ҳосили, минг тонна		Ялпи сабзавот ҳосили, минг тонна		Ялпи полиз маҳсулотлари ҳосили, минг тонна		Ялпи мева ҳосили, минг тонна		Ялпи узум ҳосили, минг тонна	
	2006	2007	2006	2007	2006	2007	2006	2007	2006	2007
Қорақалпоғистон Республикаси	15,5	17,0	90,8	99,6	42,5	50,0	15,7	16,2	2,2	3,0
Андижон	90,9	109,5	569,4	616,4	22,8	34,4	238	254,2	23,5	28,5
Бухоро	67,2	82,5	225,7	261,6	54,7	60,6	96	110,6	120,5	133,6
Жиззах	24,8	29,2	163,2	175,3	113,3	126,0	42,3	42,8	18	18,3
Қашқадарё	56,1	64,7	193,4	218,5	49,1	56,5	43,9	50,4	37,7	43,3
Навоий	26,9	29,1	99,9	104,6	27,3	29,6	49,3	49,9	34,4	38,9
Наманган	81,6	103,7	281,7	334,8	30	39,8	86,5	99,2	48,6	59,3
Самарқанд	235,4	264,1	814,6	833,8	55,4	58,4	170,6	184,2	271,7	296,3
Сурхондарё	92,4	96,5	322,4	349,7	79,5	83,5	71,4	76,5	89	94,4
Сирдарё	18	19,6	119,1	128,8	123,7	139,4	13,8	14,8	5,9	6,3
Тошкент	160,9	193,7	859,5	939,5	68,2	70,3	104,9	105,1	90,2	84,4
Фарғона	108,7	121,8	316,9	357,1	24,1	24,7	165,4	178,1	44,3	53,1
Хоразм	42,6	57,6	237,5	272,2	53,5	67,7	84,4	88,0	17,6	19,5
Жами	1021	1189,0	4294,1	4691,9	744,1	840,9	1182,2	1270,0	803,6	878,9

Манба: Давлат статистика қўмитаси.

11-В жадвал. Қишлоқ хўжалик ишлаб чиқаришининг ҳудудлар бўйича асосий кўрсаткичлари, 2006-2007 йй.

Вилоятлар	Ғалла ҳосил-дорлиги, ц/га		Пахта ҳосил-дорлиги, ц/га		Картошка ҳосил-дорлиги, ц/га		Сабзавот ҳосил-дорлиги, ц/га		Полиз маҳсулотлари ҳосил-дорлиги, ц/га		Мева ҳосил-дорлиги		Ўзум ҳосил-дорлиги		Доимий истеъжонат қиладиган аҳолининг йиллик ўртача сони, минг киши		Иқтисодий фаол аҳоли, минг киши		Қишлоқ хўжалигида банд аҳоли, минг киши	
	2006	2007	2006	2007	2006	2007	2006	2007	2006	2007	2006	2007	2006	2007	2006	2007	2006	2007	2006	2007
Қорақалпоғистон Республикаси	3,04	3,31	1,9	1,92	77,6	121,5	100,5	48,3	69,6	1577,3	1589,0	547,1	592,3	177,4	187,6					
Андижон	5,92	5,89	2,44	2,74	208,8	271,3	224,4	114,8	85,7	2332,9	2430,5	986,0	1077,9	335,5	318,5					
Бухоро	5,97	5,98	2,9	3,03	208,8	243,2	239,8	120,0	154,7	1535,5	1555,6	689,2	741,3	225,7	238,9					
Жиззах	2,35	2,59	2,34	2,4	136,7	145,3	175,1	55,2	45,8	1058,1	1072,1	342,5	366,3	128,5	128,7					
Қашқадарё	3,58	4,1	2,45	2,64	153,5	174,5	137,3	57,4	68,5	2441,3	2485,8	852,8	925,7	233,2	242,0					
Навоий	4,66	4,72	2,8	2,82	224,5	232,9	219,0	128,5	63,4	816,1	824,3	385,8	410,1	91,5	89,3					
Наманган	4,87	4,77	2,45	2,53	176,8	240,3	225,8	48,9	53,8	2119	2154,4	718,3	784,7	208,0	210,4					
Самарқанд	4,5	4,3	2,46	2,59	247,2	298,3	183,3	79,5	95,5	2931,5	2979,4	1085,0	1180,1	332,4	313,1					
Сурхондарё	4,92	4,93	2,88	2,83	150,3	241,3	271,9	76,4	75,7	1941,5	1974,9	675,1	731,9	268,7	279,1					
Сирдарё	3,86	3,63	2,18	2,15	123,9	209,0	254,5	37,3	54,1	680,6	688,7	288,9	308,9	100,7	108,5					
Тошкент	3,78	3,59	2,65	2,44	197,9	227,6	205,9	64,9	66,1	2480,2	2507,4	1043,3	1113,5	287,0	313,7					
Фарғона	5,09	5,32	2,5	2,8	187,8	252,6	236,3	62,3	131,1	2899,6	2946,3	1207,4	1312,9	334,0	342,8					
Хоразм	4,42	4,42	2,51	2,49	141,1	198,2	156,8	102,9	105,2	1465,8	1491,0	541,0	581,7	201,1	215,1					
Жами	4,13	4,25	2,5	2,57	184,1	228,4	184,6	76,6	85,2	26488,2	26868,0	10492,5	11299,2	2928,8	2990,9					

Манба: Давлат статистика қўмитаси.

11-Г жадвал. Қишлоқ хўжалик ишлаб чиқаришининг ҳудудлар бўйича асосий кўрсаткичлари, 2006-2007 йй.

Вилоятлар	Қорамоллар, минг бош		Сигирлар сони, минг бош		Қуй ва эчкилар, минг бош		Гушт ишлаб чиқариш (сўйилган вазнда), минг тонна		Сут ишлаб чиқариш, минг тонна		Тухум ишлаб чиқариш, миллион дона		Жун ишлаб чиқариш, минг тонна		Сут, бир сигирдан, кг		Жун, бир қуй ва эчкидан, кг	
	2006	2007	2006	2007	2006	2007	2006	2007	2006	2007	2006	2007	2006	2007	2006	2007	2006	2007
Қорақалпо- ғистон Респуб- ликаси	601	665,7	209,4	219,1	622,3	653,9	27,2	28,4	143,7	146,6	29,5	32,3	635	676	686	697	1,0	1,6
Андижон	550,4	593,1	240,8	254,2	632,8	680,4	44,1	45,3	428,9	446,5	156,7	176,7	1592	1693	1781	1857	2,5	2,4
Бухоро	620,2	685,2	264,7	285,8	1155,8	1269	60,2	63,4	389,1	429,2	120,6	141,5	2122	2356	1470	1621	1,8	2,1
Жиззах	455,2	496,1	179,7	188,2	1100,3	1150,1	53	60,9	261,3	276,1	75,3	80	1979	2187	1454	1484	1,8	2,3
Қашқадарё	746,3	773,1	309	322	2303,5	2386,7	76,7	82,7	490,3	529,6	132,1	138,4	4170	4328	1587	1626	1,8	2,3
Навоий	244,5	262,6	118	125	1563,9	1615,9	41,6	46,5	202,2	221,2	95,9	101,6	2590	2695	1714	1837	1,7	1,8
Наманган	407	427,4	155	159	525,3	540,6	37,2	38,7	301,2	314,3	59,2	62,3	920	973	1943	2014	1,8	2,1
Самарқанд	996,8	1045,5	483,5	510,7	1294,7	1387,7	90,7	94,8	637,4	658,6	382,9	412,3	2941	2940	1318	1356	2,3	2,3
Сурхондарё	549,2	568,8	248,8	257,4	1388,9	1450,3	53,1	57,5	430,8	443,1	119,8	126,3	1627	1689	1732	1769	1,2	1,6
Сирдарё	212,6	223,7	85,9	90,4	141,6	150,6	19,7	20,4	155,2	163,3	42,9	41,9	279	318	1807	1901	2,0	2,4
Тошкент	496,2	512	221,3	226,7	511,2	543	84,3	88	453,9	464,5	639,3	614,6	1238	1250	2051	2068	2,4	2,9
Фарғона	558,9	579,8	231,3	241,6	471,4	490,8	46	48,9	466,2	477,1	113,3	122,8	635	659	2016	2063	1,3	1,4
Хоразм	606,3	624,9	235,1	244,8	304,5	316,6	45,6	48,3	495,4	527,4	160,6	169,7	708	719	2107	2243	2,3	2,4
Жами	7044,6	7457,9	2982,5	3124,9	12016,2	12635,6	679,4	723,8	4855,6	5097,5	2128,1	2220,4	21436	22483	1628	1690	1,8	2,1

Манба: Давлат статистика қўмитаси.

12-жадвал. Ўзбекистон Республикасининг суғориладиган ерларнинг сифат баҳоси,
1990 йилдаги нисбатан 2006 йилга, минг гектар*

Вилоятлар	Урғача			Яхши			Юқори			Бонитет бали урғача		
	1990	2006	2006 й. 1990 йилга нисбатан, %	1990	2006	2006 й. 1990 йилга нисбатан, %	1990	2006	2006 й. 1990 йилга нисбатан, %	1990	2006	2006 й. 1990 йилга нисбатан, %
Қорақалпоғистон Республикаси	178302	116304	65,2	33039	31298	94,7	453		0,0	44	41	93,2
Андижон	75598	84988	112,4	108780	88814	81,6	8728	6050	69,3	60	57	95,0
Бухоро	48420	97364	201,1	95656	60299	63,0	14773	83	0,6	58	50	86,2
Жиззах	113366	191794	169,2	81612	37792	46,3	8100	2809	34,7	53	50	94,3
Қашқадарё	266530	286392	107,5	102347	75378	73,6	15574	8177	52,5	54	51	94,4
Наманган	52554	83784	159,4	78044	65936	84,5	37556	19482	51,9	66	59	89,4
Навоий	31188	35868	115,0	38330	33276	86,8	8183	2099	25,7	59	52	88,1
Самарқанд	95013	162019	170,5	123721	95508	77,2	43034	17317	40,2	67	57	85,1
Сурхондарё	60543	139155	229,8	115046	71034	61,7	69250	6915	10,0	68	56	82,4
Сирдарё	110525	149782	135,5	84389	45254	53,6	1447		0,0	53	49	92,5
Тошкент	110099	154329	140,2	120695	119765	99,2	21025	14629	69,6	66	59	89,4
Фарғона	68977	139728	202,6	89373	100581	112,5	76252	6022	7,9	66	56	84,8
Хоразм	77957	116984	150,1	78589	61139	77,8	5330	102	1,9	54	54	100,0

Манба:

1. Э.К. Курбанов ва бошқалар. "Республикадаги суғориладиган ерларнинг ҳаляти ва улардан самарали фойдаланиш бўйича тажриба ва таъсирлар". Тошкент. 2001, 40-бет.
2. Дағлатергеодекадастр маълумотлари
3. А.С. Чертовский, А.К. Бозоров. Система земледельческих Узбекистана. Тошкент, Фан. 2007, (17, 328-бетлар).

3.7- жадвал. Республика чорвачилик хўжаликлари кишлок хўжалик ерларининг тақсимоти, 1.01.2007 йилдаги ҳолати, га

Чорвачиликка ихтисослашган фермер хўжаликлари уюшмаси хўжаликлар	Миқдори		Майдони		Шудгор		Бўз ерлар		Яйловлар ва пичанзорлар		Қ-х ерлари		Томорқа майдонлари		Мелиоратив тайёрлаш
	хўжаликлар	оилалар	умумий	суғори- ладиган	Жами	суғори- ладиган	Жами	суғори- ладиган	Жами	суғори- ладиган	Жами	суғори- ладиган	Жами	суғори- ладиган	
Чорвачилик	55	21433	1514208	61981	69073	44932	950	588	1023349	10380	1095462	57954	5172	3802	4324
Қорақўлчилик	68	107426	6758571	51724	261404	38852	9678	1100	5452081	102	5726724	43198	26044	8125	1977
Гўшт тайёрлаш	21	10172	363351	25792	32886	23814	1824	432	207967	9400	243357	34269	2612	1439	96
Паррандачилик	25	8811	17559	8735	7491	6951	18	18	1834	383	9725	7714	1183	841	289
Чўқчачилик	2	321	796	445	397	397	-	-	42	-	439	397	53	48	37
Йилқичилик	2	1300	47608	978	3267	613	-	-	31387	-	34846	805	351	173	-
Бўрдоқчилик	33	5532	76760	24299	18599	15172	996	899	43010	6185	63692	23343	1082	796	180
Наслчилик	3	1079	500857	587	8291	238	410	5	415761	-	424652	433	215	152	-
Балиқчилик	2	91	2163	272	147	147	9	-	160	102	319	252	7	6	-
Пиллачилик	4	1227	2276	1271	509	509	-	-	310	-	1435	1125	144	126	5
Асаларичилик	31	6719	32140	9637	9587	8037	86	86	9242	-	19380	8565	1389	1059	64
Зироатчилик	12	17872	56043	14363	14223	9105	291	291	25513	-	42683	12052	2969	2176	-
Ем-хашак тайёрлаш	1	1252	1381	1004	857	800	-	-	58	-	978	863	148	134	-
Жами	259	183235	9373713	201088	426731	149567	14262	3419	7210714	26552	7663692	190970	41369	18877	6972

Манба: муаллифларнинг Давлат ер режасидастр маълумотлари асосидаги ҳисоб-китоблари

3.2.4-жадвал. Чорвачилик фермер хўжаликларида шудгорланадиган ерлардан фойдаланиш, га

Вилоятлар	Фермер хўжаликлари сони	Қорамоллар (шартли бош)	Жами ер майдони , га	жумладан, экин экиладиган, га			Бир шартли бош чорва молига белгиланган ер майдони, га	Нормативлар буйича талаб этиладиган ер майдона, га	Жами чорва моллари учун ажратилган ер майдони, га	Бир шартли бош чорва молига ажратилган ер майдони, га	Амалда ем-хашак экилган ер майдона, га	Шудгорланадиган ерларнинг амалда экилган %	Бир шартли бош чорва моли учун амалда экилган ер майдони, га
				Жами, га	Сугориладиган	Лалими							
Қорақалпоғистон Республикаси	725	30292	68055	24563	24563	-	0.45	13631	24563	0.81	6612	26.9	0.22
Андижон	655	30004	13144	11953	11953	-	0.33	9889	11839	0.39	4570	38.2	0.15
Бухоро	188	9541	20476	5841	5841	-	0.45	4293	5956	0.62	2096	35.9	0.22
Жиззах	470	14840	43734	23525	6801	16724	2.22	32946	40241	2.71	3028	12.9	0.2
Қашқадарё	591	34632	69267	29775	14820	14955	0.69	23843	29775	0.86	4895	16.4	0.14
Навоий	644	39610	84647	5126	4666	460	0.3	11880	75649	1.91	2200	42.9	0.06
Наманган	404	16282	20004	11225	11225	-	0.3	4885	4846	0.3	4100	36.5	0.25
Самарқанд	574	20347	21914	17548	11947	5601	0.31	6381	6073	0.3	5473	31.2	0.27
Сурхондарё	1154	53646	368319	42901	25237	17664	0.44	23726	5169	0.1	4241	9.9	0.08
Сирдарё	311	11407	13991	11417	11417	-	0.44	5044	13991	1.23	2673	23.4	0.23
Тошкент	911	59621	85116	39911	30050	9861	0.37	22175	21962	0.37	21962	55	0.37
Фарғона	703	31411	17778	15352	15352	-	0.3	9423	8481	0.27	8434	54.9	0.3
Хоразм	572	21495	17115	13087	13087	-	0.3	6350	7113	0.33	2527	19.3	0.12
Республика бўйича	7902	373128	843560	252224	186959	65265		174466	256558	0.68	72811	28.9%	0.2
Бир хўжалиқда		47	106.8	31.9	23.7	8.3		22	32.4		9.2		

Манба: Қишлоқ ва сув хўжалиги вазирлиги.

3.25-жадвал. Ҷорвачилик фермер хўжаликлари экин маддонларининг

Вилоятлар	Фермер хўжаликлари сони	2007 йил 1 апрель ҳолатига кўра, амалда ажратилган ерлар, га	Жумладан, шудгорланадиган, га		Ердан фойдаланиш ҳолати										
			Жами	Сугориладиган	Лалми	2006 йилда экилган экинлар таркиби, га				2006 йилда экин режалаштирилган экинлар таркиби, га					
						Жами	Ем-хашак	Ғалла	Пахта	Бошқалар	Жами	Ем-хашак	Ғалла	Пахта	Бошқалар
Қорақалпоғистон Республикаси	725	68055	24563	24563	-	18828	6612	2289	4469	5458	24563	13784	2607	4910	3262
Андижон	655	13144	11953	11953	-	10172	5113	3086	1708	265	11953	5384	3566	2268	734
Бухоро	188	20476	5841	5841	-	5596	1689	1466	2338	103	5956	2096	1391	2403	66
Ҷиззах	470	43734	23525	6801	16724	13935	1706	9289	2140	800	15355	3028	7114	1991	3222
Қашқадарё	591	69267	29775	14820	14955	18947	4914	8433	5065	535	18600	5862	8259	3957	522
Навоий	644	84647	5126	4666	460	4192	1235	1542	1223	193	4577	1431	1655	1402	89
Наманган	404	20004	11225	11225	-	10616	3553	3726	2543	794	11247	4166	3140	3450	491
Самарқанд	574	21914	17549	11947	5601	14267	5168	4507	2989	1602	14960	6073	4664	2741	1483
Сурхондарё	1154	368319	42901	25237	17664	30075	4149	8066	12176	5683	31888	4193	12232	9506	5958
Сирдарё	311	13991	11417	11417	-	9172	2673	2798	3520	181	10893	4105	2748	3770	270
Тошкент	911	85116	39911	30050	9861	33957	23000	7724	2971	262	36480	21962	8862	3032	2624
Фарғона	703	17778	15352	15352	-	14122	7893	3167	2143	919	14986	8381	3252	2451	902
Хоразм	572	17115	13087	13087	-	12900	4404	1915	4531	2050	13087	7113	2172	2971	832
Республика бўйича	7902	843560	252225	186960	65265	196779	72109	58008	47816	18845	214545	87578	61662	44852	20455
%			100			78.0	36.6	29.5	24.3	9.6	100	40.8	28.7	20.9	9.5
											85.1				

Манба: Қишлоқ ва сув хўжалиги вазирлиги.

Манба: Қишлоқ ва сув хўжалиги вазирлиги.

3500. -

Мухаррир:
Амир Худойбердиев

Нашриёт лицензияси №А1 139

Нашриёт манзили:
“Насаф” нашриёти, 130018, Қарши шаҳри,
Мустақиллик шоҳ кўчаси, 22-уй

Босишга рухсат этилди: 21.05.2010. Қоғоз бичими: 70x100 1/16. 8875 шартли босма
табоғи. Оффсет босма. Адади: 300 нусха.

“IDEAS DEVELOPING BUSINESS” МЧЖ босмахонасида чоп этилди.

Манзил: Ўзбекистон Республикаси, 100011, Тошкент шаҳри, Навоий кўчаси, 5.

2-сон ётоқ хона

Тузатиш

137, 139, 141, 143, 148 бетлардаги
жадвалларда ц/га
т/га деб ўқилсин

